

SO'YIBJAN TILLABAYEV, AKBAR ZAMONOV

ÖZBEGISTANYŇ TARYHY

(XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY –
XX ASYRYŇ BAŞLARY)

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
9-njy synp okuwçylary üçin derslik

Gaytadan işlenen we doldurylan üçünji neşir

*Özbekistan Respublikasynyň
Halk bilimi ministrligi tarapyndan hödürlenen*

«SHARQ» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPANIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
DAŞKENT – 2019

UO‘K 94(575.1)(075)
KBK 63.3(5O‘)ya721
T 49

Taryhy edebiyatlary neşire taýýarlamak we çap etmek boýunça ekspert toparynyň çykaran netijesine görä Respublikan tälim merkeziniň taryh ylymlarynyň metodik maslahaty tarapyndan neşire hödürlendi.

Jogapkär redaktor:

D.A. Alimowa t.y.d., professor

Syn ýazanlar:

- K. K. Rajabow** – ÖZR YA Taryh institutynyň bölüm başlygy, t.y.d., professor;
K. A. Tohtabekow – ÖZR Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky OAK baş inspektory, t.y.k.;
Ý. Boltabaýew – Namangan döwlet uniwersitetiniň «Taryh» kafedrasynyň uly mugallymy;
B. T. Mahmudbaýew – Gülüstan döwlet uniwersitetiniň ýanyndaky Gülüstan akademik liseýiniň taryh mugallymy;
N. M. Kurbanowa – Daşkent şäheriniň Yaşnabat tümenindäki 255-nji mekdebiň mugallymy;
U. F. Haydarow – Buhara welaýatynyň Buhara tümenindäki 13-nji ýöriteleşdirilen döwlet umumy bilim berýän mekdebiniň mugallymy.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan kärende üçin çap edildi.

Şertli belgiler:

Ýatda saklaň!



Özüňizi synaň!



Adalgalaryň düşündirişi



Jemini jemleýäris!



Soraglar we ýumuşlar

ISBN 978-9943-26-930-9

© «Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň
Baş redaksiýasy, 2010, 2014, 2019.

Taryhy hatyrasyz gelejek ýok

Watan – bu biziň dogduk mekanymyz, göbek ganymyzyň daman toprak, babalarymyzyň yzlary galan, ata-babalarymyzdan nesillerine miras bolup galan ýurtdur.

Dünýäde Watana bolan söýgüden gudratlyrak we ony küýsemekden güýçlüräk hiç bir duýgy ýokdur. Watan milleti ösdürýän milli buýsanç ýaly jadyly bir duýgyny oýarýar. Halk nähili ar-namysly, hyjuwly bolsa, ondaky Watana bolan duýgy we milli aň hem şonça ýokary bolýar. Ene ýurt– bir ömürlük mekan, ölkäniň tebigaty, iliniň urp-adatlary, döp-des-surlary, erteki we rowaýatlarydyr. Watan hemişe juwan we gadyrlydyr. Watan milletiň ruhy-medeni esasyňy döredip berýär we her bir nesil ata-babalarynyň ýurda bolan söýgüsini özünde jemläp, Watan mähri bilen bu dünýä gadam goýýar.

Her bir halk milli gymmatlyklaryny özüniň maksatlary, şeýle hem, umumynsany gazananlary esasynda ösdürip, ruhy dünýäsini baýlaşdyrmaga hereket edýän bolsa, bu barada taryhy ýatlamak meselesi aýratyn ähmiýete eýedir. Ýagny taryhy hatyra duýgusy diňe dolulygy bilen dikeldilen, halkyň geçen ýolunyň özüniň ähli üstünlikleri we gazananlary, ýitgileri we gurbanlary, şatlyklary we tolgunmalary bilen halys we dogry öwrenilen ýagdaýda hakyky taryh bolýar.

Elinizdäki Özbegistanyň taryhy dersligi XIX asyryň ikinji ýarymy we XX asyryň başlarynda bolup geçen wakalary öz içine alýar. Bu döwür Watanymyzyň taryhynyň iň agyr we çylşyrymly ýyllarydyr. Bu, **bir tarapdan**, Rus imperiýasynyň basybalyjylygy sebäpli agyr külpetler, ýitgiler alyp gelen bolsa, **ikinjiden**, ata-babalarymyz koloniýanyň jebir-sütemine garşy Watanyň azatlygy we garaşsyzlygy üçin gahrymanlarça göreşlerini dowam etdirdiler, **üçünjiden**, Watanyň gülläp ösmegi ugrunda jan aýamany zähmet çekip, örän uly ruhy we maddy döredijilik işini amala aşyrdylar.

Eziz okuwçylar! Siz şu dersligi okanyňyzda ýakyn geçmişimizdäki dürli-dürli taryhy hadysalaryň beýanyna duşarsyňyz. Bu hadysalara çuňňur baha bermek gaty kyn. Özbaşdak döwletliligimiziň düýp mazmunyna doly aň ýetirmek üçin kolonial şertlerde şu çäkde ýaşan halklaryň başyndan geçirenleri, jebir-zulum, dürli sütemlere seretmezden, öz ygtykady, gymmatlyklary we ýagşylyk ýolundaky durnuklylygy saklan galadygy baradaky taryhy reallygy bilmek möhümdir.

Mundan daşary derslik bilen tanşanda aşakdaky meseleler boýunça giňişleýin maglumatlara eýe bolarsyňyz:

- Rus imperiýasynyň basybalyrlarynyň önüsyrysynda Orta Aziýa hanlyklaryndaky (Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary) bar bolan medeni, sosial-ykdysady we syýasy ýagdaý;
- Orta Aziýa hanlyklarynyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alymagy;
- Orta Aziýada täze administratiw gurluş – Türküstan general-gubernatorlygyň döredilmegi we dolandyryş tertipleri;
- Rus imperiýasynyň Türküstany sosial-ykdysady, syýasy, medeni-aňbilim taýdan koloniýa öwürmek üçin ýöreden syýasaty we onuň netijeleri;
- Türküstan ülkesinde milli döwletliligi dikeltmek we garaşsyzlyk gazanmak üçin alnyp barylýan göreşler, jeditçilik hereketleri we olaryň ilkinji ädimleri.



Soraglar we ýumuşlar

1. 8-nji synp «Özbeğistanyň taryhy» dersligine daýanyp, Orta Aziýanyň çäkleri Rus imperiýasy üçin nähili ähmiýete eýeligi boýunça pikir bildirin.
2. «Taryhy hatyra» jümlesine düşündiriş beriň.
3. «XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa hanlyklarynyň ykdysady-sosial, harby-syýasy ýagdaýy» temasynda «debat» sapagyny guraň.
4. 8-nji synpda alan bilimleriniňize daýanyp, Orta Aziýada Russiýa–Angliýa bäsdeşliginde Rus imperiýasynyň mümkinçilikleriniň ýokarydygy nämelelerde ýüze çykdy?

I BÖLÜM

XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SYÝASY, YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞY

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Orta Aziýa hanlyklarynyň syýasy, sosial-ykdysady ýagdaýy;
- ▶ oba hojalyk, söwda-satyk we hünärmentçiligiň ösüşi;
- ▶ ýer eýeçiliginiň şekilleri, salgyt we borçlar;
- ▶ XIX asyryň ortalarynda Türküstan ilatynyň medeni durmuşy hakyn-da öwrenersiňiz.

1-Ş. XIX ASYRYŇ ORTALARYDA ORTA AZIÝA DÖWLETLERINIŇ ÇÄGI WE ILATY

Orta Aziýa döwlet- leriniň çägi

XIX asyrda Orta Aziýada üç özbaşdak döwlet bolup, olar Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklarydyr. Bu döwletlerde önümçilik, sosial-ykdysady gatnaşyklar, söwda-satyk we başga ugurlar ösen bolsa-da, emma olaryň ösüşi ösen Ýewropa döwletleriniň derejesinden pesdi.

Emirligiň paýtagty yslam dininiň merkezlerinden biri bolup, «Buharaýi Şerif», ýagny «Mukaddes Buhara» adyna eýe bolupdyr. Emirligiň serhetleri günortada Amyderýanyň çep kenaryndan başlanyp demirgazykda Syrderýa çenli, gündogarda Pemir daglaryndan günbatarda Hywa hanlygynyň ýerlerine çenli uzap gidýär. Döwletiň çäkleri XIX asyryň ortalarynda Eýran, Owganystan, Kokant we Hywa hanlyklary, gazak ýüzbaşylarynyň ýerleri bilen serhetleşipdir. Emirligiň merkezi bölegi Buhara we Samarkant şäherleri ýerleşen Zerewşan jülgesi hasaplanypdyr. Emirlikde Buhara, Samarkant, Şährisebz, Karşy, Kitap, Güzer, Termiz, Şirabat, Gissar, Kölab ýaly iri söwda-satyk, hünärmentçilik we medeni merkezler hasaplanan şäherler hem bardy. Oňa häzirki Täjigistandaky Wahş, Kofarnihon, Penj derýalarynyň jülgesindäki ýerler, Türkmenistandaky Murgap derýasynyň kenaryndaky ýerler degişli bolupdyr. Şeýle hem çäk taýdan beklıklere we tümenlere bölünip, olary emir tarapyndan saýlanan bekler dolandyrypdyr. Emirlikde 40 sany beklík bolupdyr.

Hywa hanlygy XIX asyryň ikinji ýarymynda günortada Eýran, gündogarda Buhara emirligi, günbatarda Kaspi deňzi, demirgazykda gazak

ýüzbaşylarynyň ýerleri bilen serhetdeş bolupdyr. Hanlygyň administratiw merkezi Hywa şäheri hasaplanypdyr. Hanlykda Hywa, Kat, Täze Ürgenç, Hazarasp, Goňrat, Hojeýli ýaly beklilikleriň merkezleri bardy. Hywa hanlygy 18 sany beklige, 2 sany kömekçi beklige (noiblige) bölünipdir we olary han tarapyndan saýlanan bekler we töreler dolandyrypdyr.

XVIII asyryň başlarynda, esasan, Fergana jülgesi we Syrderyanyň aşaky bölegine çenli bolan çäkler Buhara emirliginden bölünip, özbaşdak döwlet – Kokant hanlygy emele gelipdir. Hanlyk gündogarda Gündogar Türküstan, günbatarda Buhara emirligi we Hywa hanlygy, demirgazykda Gazak hanlyklarynyň ýerleri bilen serhetleşipdir. Hanlygyň günorta serhetleri Garategin, Kulob, Derwaz, Şognon ýaly dagly ölkeleri öz içine alyp, bu çäkler üçin Buhara emirligi bilen tiz-tiz çaknyşyklar bolupdyr. Hanlykda Kokant, Daşkent, Andijan, Margilan, Namangan, Uzgen, Oş, Pişpek, Türküstan, Çimkent ýaly administatiw, söwda-satyk we medeni merkeze öwürülen şäherler bolupdyr. Hanlygyň çäkleri Buhara emirliginden we Hywa hanlyklaryndan tapawutlylykda, suwly derýalara, salkyn jülgelere, hasyldar ýerlere baý bolupdyr. Hanlyk 15 sany beklige bölünip, olary esasan han tarapyndan öz ýakynlaryndan we garyndaşlaryndan saýlanan adamlar dolandyrypdyr.



XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa döwletleriniň kartasy

Orta Aziýa döwlet- leriniň ilaty

XIX asyryň ortalaryna gelip Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklarynyň ilatynyň etnik düzümi biri-birine ýakyn bolup, olarda, esasan, özbekler ýaşaýdyr. Şunuň bilen birlikde üç hanlygyň çäklerinde hem täjikler, gazaklar, garagapklar, türkmenler, gyrgyzlar hem ýaşaýdyr. Şol sanda, bu döwürde Buhara emirliginiň ilatynyň sany 2 million töwereginde bolup, ilatynyň etnik düzümi, esasan, özbekler, täjikler, türkmenler, garagapklar, gazaklardan düzülipdir. Ilatynyň esasy bölegi suwa baý jülgelerde ýaşaýdyr. Emirlikde mangyt, saraý, goňrat, kenagas, karluk, galmyk, naýman, gypjak ýaly özbek uruglary köpçüligi düzüpdir.

Hywa hanlygynda ilatyň sany 800 müň adamdan geçipdir. Hanlygyň ilatynyň etnik düzümi, esasan, özbeklerden, mundan başga türkmenler, garagapklar, gazaklar we başgalardan düzülipdir.

Kokant hanlygynda ilatyň sany 3 milliona ýakyn bolup, esasan, özbeklerden ybarat bolupdyr. Şunuň bilen birlikde ol ýerde gyrgyzlar, täjikler, gazaklar, uýgurlar, ýahudiýler, hindler we başga ilat wekilleri hem ýaşaýdyr.

Şol döwürde üç döwletde-de özbekler daýhançylyk, hünärmentçilik we söwda-satyk bilen, gazaklar, garagapklar, türkmenler we gyrgyzlar bolsa göçme durmuşda ýaşap, esasan, çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Olaryň çäkleri bu günki gündäki Özbegistandan daşary, Gyrgyzystanyň, Gazagystanyň, Täjigistanyň we Türkmenistanyň ýerleriniň bir bölegini hem öz içine alypdyr. .
- ▶ Buhara emirligi: 40 sany beklík – 2 mln ilat.
Hywa hanlygy: 18 sany beklík, 2 sany kömekçi beklík – 800 müň ilat.
Kokant hanlygy: 15 sany beklík – 3 mln ilat.



Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan XIX asyryň ortalarynda Buhara emirliginiň, Hywa we Kokant hanlyklarynyň çäginí araçäkläp beriň.
2. XIX asyryň ortalarynda hanlyklar ilaty barada aýdyp beriň.
3. 6-njy sahypadaky kartadan peýdalanyp, aşakdaky jedweli dolduryň. Hanlyklara degişli çäkleri aýry-aýry ýazyň.

Buhara emirligi	Hywa hanlygy	Kokant hanlygy

2-§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ ADMINISTRATIV DOLANDYRYŞ ULGAMY

Buhara emirliginiň döwlet dolandyryşy

Buhara emirliginde ýokary hökümdar *emir* hasaplanyp, onuň häkimiýeti nesilden-nesle miras bolup geçipdir. Emirligi *mangytlar dinastiýasyna* degişli bolan, çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolan hökümdar dolandyrypdyr.

Buhara şäheri emirligiň administratiw merkezi bolupdyr. Emirlikde ýerine ýetiriji häkimiýeti baş weziriniň – *guşbeginiň* elinde bolupdyr. Welaýat we tümen häkimleri guşbeginiň razylygy bilen saýlanypdyr. Maliýe we hazyna işleri, salgytlar ýygnamak ýaly işleri diwanbegi dolandyrypdyr. *Diwanbegi* daşky aragatnaşyklary alyp barmak bilen hem meşgullanypdyr. Oňa emirligiň taryhyny ýazmaga jogapkär *mürzebaşy* hem boýun egipdir. Emirlikde salgytlary öz wagtynda ýygnamak we olary hasaba alyp barmak işlerine jogap-



Buhara arky. XIX asyr

kär adam *müşrif* hasaplanypdyr. *Dadhoh* wezipesini eýeläp duran şahs halkyň arza-şikaýatlary bilen meşgullanypdyr. Ýokary hökümdaryň permanlaryny *jarçy* yglan edipdir. Şerigatyň kada-kanunlarynyň ýerine ýetirilişi, sud işlerine gözegçilik etmegi *şayhulyslam* ýerine ýetiripdir. Şayhulyslama boýun egýän *müfti* dini-hukuk meseleleri bilen *muhtasibler* bolsa şerigat kanunlarynyň ýerine ýetirilmegi we oňa amal edilmek meseleleri bilen meşgullanypdyr. Buhara emirliginde suduň başlygy *kazykelan*, *raiskelan* hasaplanypdyr. Wakf işleri we mülkleri bilen *sadr* meşgullanypdyr. Emiriň iş jaýy hasaplanan arkda tagt mirashory – şazadanyň terbiýesi bilen *atalyk* meşgullanypdyr. *Topçybaşy* emir goşunlarynyň baş komandiri bolupdyr. Emirligiň şäherlerinde parahatçylygy we tertibi saklamaga emir sakçylarynyň başlygy – *mürşepbaşy* jogapkär hasaplanypdyr. *Gögeldaş* döwlet howpsuzlygy, emiriň ýakynlary, dostlary we duşmanlary barasynda maglumatlar toplamak bilen meşgullanypdyr. Buhara emirliginde döwlet dolandyrylyşy, maliýe, sud, mirşablyk we harby işler emiriň garyndaşlary, özüne ýakyn bolan adamlar tarapyndan dolandyrylypdyr. Olar öz işlerini dolandýrmakda örän uly hukuk we ýeňilliklere eýe bolupdyr.

Hywa hanlygynyň döwlet dolandyryşy

Hywa hanlygy *goňratlar dinastiýasy* tarapyndan dolandyrylyp, onuň ýokary hökümdary han hasaplanypdyr. Ol çäklendirilmedik administratiw, har-

by häkimiýete eýe bolupdyr. Ýokary hökümdar hasaplanan hanyň köşgi Hywa şäherinde ýerleşipdir. Bu şäherde içki – Içan gala we goranma diwary bilen gurşalan daşky – Dişan gala bolupdyr. Hanlykda Hywa, Ürgenç, Kyýat, Hazarasp, Goňrat ýaly şäherler administratiw, söwda-satyk we medeni merkezler hasaplanypdyr. Hanlykda ýokary emeldar *diwanbegi* hasaplanyp, onuň ygtyýarynda *guşbegi*, *mehtar*, *atalykdan* ybarat bolan maslahat iş alyp barypdyr. Ilatyň parahatçylygy we asudalygy bilen *mirşapbaşy*, hanlykdaky tertip-düzgün işlerine han goşunlarynyň baş serkerdesi – *ýasawulbaşy*, dini işler we şerigat kanunlarynyň ýerine ýetirilişi we amal edilmegi meselelerine *şayhulyslam*, suwaryş desgalary, suw üpjünçiligi hem-de paýlanyşyna *mirapbaşy* jogapkär hasaplanypdyr. Harby bölümlere *leşgerbaşylar* ýolbaşçylyk edipdir. Esgerlik hyzmatynda bolanlar salgytlardan azat edilipdir.

Kokant hanlygynyň döwlet dolandyryşy

Kokant hanlygynda ýokary hökümdar han hasaplanypdyr. Hanlyk *müňler dinastiýasy* tarapyndan dolandyrylypdyr we onuň administratiw merkezi Kokant şäheri bolupdyr. Kokant hanynyň häkimiýeti miras hasaplanyp, han çäklendirilmedik syýasy, administratiw we harby häkimiýeti öz elinde jemläpdir. İn ýokary harby wezipe *emir leşger* bolup, ol harby wezir hasaplanypdyr. Hanlykdaky aýratyn harby bölümlere *müňbaşylar* ýolbaşçylyk edipdir. Olar soňra baş wezir wezipesini eýeläpdir.

Hazyna işleri we harajatlaryny *mehtar* gözegçilik edipdir. *Kazykelan*, kazylar yslam dini düzgünleri esasynda sud işlerini alyp barypdyrlar. *Muhtasibbaşlyklar* dini işler, şerigat kanunlaryna amal edilişi, söwda-satygyň dogry alyp barylmagyny gözegçilik edipdirler. Hanlykdaky içki tertip-düzgün işleri bilen *mirşablar* meşgullanypdyr.



Içan gala. Hywa (häzirki surat)



Hudaýarhan köşgi. XIX asyryň ahryy



Jemini jemleýäris!

- ▶ Orta Aziýa hanlyklarynda ýokary hökümdar çäklenmedik syýasy, administratiw, sud häkimiýetine eýe bolupdyr.
- ▶ Welaýat we tümenleri ýokary hökümdar tarapyndan saýlanan şahslar dolandyrypdyr.
- ▶ Kazylar sud işlerini yslam dini düzgünleri esasynda alyp barypdylar.



Soraglar we ýumuşlar

1. Hywa hanlygyndaky döwlet wezipelerini aýdyp beriň.
2. Kokant hanlygynyň döwlet dolandyrylyşy hakynda aýdyp beriň.
3. Buhara emirligindäki wezipelere kesgitleme beriň.
4. Hanlyklarda sud işleri kimleriň elinde bolupdyr?
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Döwletiň ady	Çägi	Ilaty	Dolandyryşy

3-§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SOSIAL-YKDYSADY DURMUŞY

Ýer eýeçiligi we salgyt ulgamy

XIX asyrdaky Orta Aziýa hanlyklary agrar döwletlerdi. Ilatyň sosial-ykdysady ýagdaýy ýere eýeçilik etmek tertipleriniň nähililigi, tölenýän salgyt we tölegleriň mukdary bilen belgilenipdir. Bu döwürde ýerleriň esasy bölegi, aýratyn hem, ekin meýdanlary han, onuň garyndaşlary we ýakynlary hem-de birnäçe uly ýer eýeleriniň elinde bolupdyr. Ilatyň köpçüligi uly ýer eýelerine degişli ekin meýdanlarynda zähmet çekip, kärendesine alan ýerleri üçin hasylyň bir bölegini (köp ýagdaýlarda hasylyň 1/5 ýa-da 1/3 bölegini) *hyraç* hökmünde töläpdirler.

Hywa hanlygynda kärendesine ýer alan daýhanlara *ýarymçy* diýip at beripdirler. Çünki olar alan hasylynyň ýarymyny kärende haky üçin töläpdir. Buhara emirliginde, Hywa we Kokant hanlyklarynda ýere eýeçilik etmek hukuklary birmeňzeş diýen ýalydy. Olar üç görnüşdäki ýer eýeçiliginden ybarat bolup, *emlak* – döwlet ýerleri, *mülk* – hususy ýerler, şeýle hem, metjit we medreseler, dini edaralara degişli wakf ýerleri hasaplanypdyr. Hanlyklardaky iri emeldarlara, harby serkerdelere döwlet tarapyndan ýerler berlipdir. Wakf ýerlerinden alynýan peýdanyň girdejisi we çykdajysy bilen *mutawelli* meşgullanypdyr. Ilat salgyt we tölegleri onum

ýa-da pul görnüşinde töläpdir. Mundan başga suwaryş desgalary, ýollary, köprüleri gurmak we olary abatlamak ýaly işleri borçnama görnüşinde ýerine ýetiripdirler. Zähmet borçlary ilatyň işläp bermegi bolup, oňa *bigär* diýip at beripdirler.

Bu döwürde ilatdan *hyraç, zekat, suw, degirmen, duz, mülk, mellek, bag salgydy* we başga-da salgytlar ýygnaýypdyr. Hywa hanlygynda esasy salgyt *solgut* diýip atlandyrylypdyr. Harby gulluga her bir erkek adam azygy, ýarag-enjamy bilen bile gatnaşmagy şert bolupdyr. Çarwadar ilat çarwa mallaryndan zekat salgydy, ýaýla we suwdan peýdalananygy üçin hem salgytlar töläpdir. Şäherleriň ilaty – hünärment we söwdagärlerden *söwda puly, dükan puly, terezi puly* ýaly salgytlar alypdyr.

Suwaryş ulgamy we düzgünleri

Orta Aziýa çäkleri we onuň klimaty oba-hojalyk önümlerini ýetişdirmäge amatly bolupdyr. Bu pudagyň ösüşi suwaryş desgalarynyň ýagdaýy we suw üpjünçiliginiň nähili derejedeligine bagly bolupdyr. Şonuň üçin hem suwarmak we suw üpjünçiligi pudagy Orta Aziýada möhüm hem-de döwlet ähmiýeti derejesine göterilipdir. Galyberse-de, hazyna girýän esasy girdejini daýhanlardan ýygnaý alynýan salgytlar düzüpdir.

Her bir çäklerde ilat we administrasiýa wekilleri suwarmak işlerine jogapkär bolupdyr. Suwarmak işlerini alyp barmak we gözegçilik etmek bilen bu pudagyň wekilleri – miraplar meşgullanypdyr. Olar suwarmak işleri, suw desgalarynyň gurluşy, üpjünçiligi, bejerilişi, arassalanylyşy, suwuň paýlanylyşy ýaly işleri gowy bilýän adamlar bolupdyr. Orta Aziýada suwaryş ulgamy gadymdan ösüp gelen pudak hasaplanýar. Bu işler, esasan, halk köpçüligi tarapyndan ýowar ýoly bilen ýerine ýetirilipdir.

Ilaty, esasan, suwarymly daýhançylyk bilen meşgullanypdyr. Fergana jülgesinde suwaryş ulgamyna uly üns berlipdir. Jülgäniň çäklerinde iri suwaryş desgalary – Şährihansaý, Andijansaý, Margilansaý, Yangiaryk, Ulugnar, Garaderýa ýalylar bolupdyr. Suwuň çykması kyn bolan ýerlere ýörite gurluşlar – *jkýrlary* kömeginde suw çykarypdyrlar. Amyderýanyň, Syrderýanyň suwlary dürli emeli suwaryş ulgamlary – kanallar hem-de onuň ýakalarynda gurlan böwetler arkaly



Ýeri işläp bejermek.
XIX asyr



Jkyrlar

ekin meýdanlaryna ýetirilip berlipdir. Bu çäklerde ýetişdirilen oba-hojalyk önümleri, esasan, pagta we däneli ekinlerdir. Mundan başga bagdarçylyk, üzümçilik, bakja we gök önümleri ýetişdirilipdir.

Orta Aziýanyň halklarynyň durmuşynda hünärmentçilik möhüm orun eýeläp, ilatyň daýhançylyk, çarwaçylyk we söwda-satyk bilen meşgullanýan gatlagynyň durmuşy hem dogrudan-dogry hünärmentçilik bilen bagly bolupdyr. Çünki

Hünärmentçilik we söwda-satyk

her bir daýhan we çarwadar hünärmentçilik enjamlaryndan peýdalanyp zähmet çekýär, şol bir wagtda olar hünärmentçiligiň dürli pudaklary üçin çig mal ýetirip berýär. Söwdagärler bolsa hünärmentçilik önümleri bilen söwda-satyk edipdirler. Orta Aziýa döwletlerinde birnäçe hünärmentçilik merkezleri bolup, olar ýerli aýratynlyklaryna görä dürli hünärmentçilik pudaklaryna ýöriteleşdirilipdir. Meselem, Margilanda atlas dokamak, tahýaçylyk, Riştanda küzegärçilik, Şährihanda pyçakçylyk, tahýaçylyk, agaç ussaçylygy, Çustda hem tahýaçylyk, pyçakçylyk, Kokantda demirçilik, agaç ussaçylygy, zergärlik, Buharada zergärlik, Samarkantda zergärlik, Hywada binagärçilik, gençkärçilik ösüpdür. Buhara emirliginde bu döwürde küzegärçilik, demirçilik, misgärlik, zergärlik, aýna ýasamak, demire nagys basmak, çeper keşdeçilik ugurlary hem giň ýaýrapdyr. Hanlyklarda demirden ýasalan gurallara zerurçylyk köp bolýanlygy sebäpli metaly gaýtadan işleýän ýerli demirçilik pudaklary ösüpdür. Hünärmentler tarapyndan, esasan, zähmet gurallary, aýratyn hem, daýhançylykda ulanylýan enjamlar, geýim-gejimler, şaý-sepler, gap-çanaklar çarwadarlaryň peýdalanýan enjamlary taýýarlanylýpdyr. Orta Aziýanyň halklarynyň arasynda gadymdan hünärmentlere hormat bilen garalypdyr, hünär eýelemek we bu käre mynasyp bolmak gowy



XIX asyrdaky Çarsu bazary. Daşkent

häsiýet hasaplanypdyr. Halkyň arasynda «Hünärden öner», «Ýigide kyrk dürli hünär hem azdyr», «Hünäri bar adam hor bolmaz» ýaly dana sözler ýöne ýere ýaýramandyr.

Hünärmentçilik öý we öýde guralan ussahanalardan ybarat bolup, onda, esasan, el zähmetinden peýdalanypdyr. Hünärmentçilik önümleri ýerli ilatyň zerurlyklaryny kanagatlandyrmak bilen çäklenmezden, eýsem söwdagärler tarapyndan daşary

ýurtlara hem alyp çykylypdyr. Orta Aziýanyň söwdagärleri Eýran, Hytaý, Hindistan, Owganystan, Russiýa döwletleri we gazak ýüzbaşylary bilen söwda edipdirler. Daşary ýurtlarda hünärmentleriň zergärlik önümleri, şaýy we atlas matalary, kűzegärçilik enjamlary ýokary bahalanypdyr.

Bu döwürde Orta Aziýadaky içki we daşky söwdanyň has-da gülläp ösmegine üç döwletiň arasyndaky agzalalyklar, içki dawalar we tertipsizlikler ýaman täsir edipdir.



Özüňizi synaň!

Ýer eýeçiliginiň görnüşleri – ... Salgydyň görnüşleri – ... Jykyrlar – ... Mirap – Söwda-satyk işleriniň ösmegine ... ýaman täsir etdi.



Jemini jemleýäris!

- Orta Aziýada ýer eýeçiliginiň üç görnüşi bolupdyr. Ilatyň üstüne köp görnüşdäki salgytlar we borçnamalar düşüpdir.
- Orta Aziýada gadymdan köp pudakly hünärmentçilik ösüpdir.
- Söwdagärler ýerli önümleri daşary alyp baryp, ol ýerlerden zerur harytlary alyp gelipdir.



Adalgalaryň düşündirişi

Agrar (latynça – agrarius) – ýere, meýdana degişli – oba-hojalygy bilen meşgullanýan çäklerine, ilatyň oba-hojalyk önümlerini ýetişdirmek möçberi agdyklyk edýän ýerlere görä ulanylyar.



Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ortalarynda hanlyklarda ýer eýeçiliginiň nähili görnüşleri bolupdyr?
2. Hanlyklardaky borçnamalar halk köpçüligine nähili täsir edipdir?
3. Suwaryş desgalary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Hanlyklarda hünärmentçiligiň haýsy görnüşleri giň ýaýrapdyr?
5. Hanlyklar haýsy döwletler bilen söwda alyp barypdyr?

ÖZBAŞDAK IŞ

Orta Aziýa döwletlerinde girizilen salgytlar jedwelini dolduryň.

Hywa hanlygy	Buhara emirligi	Kokant hanlygy

4-5-§§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ORTA AZIÝANYŇ ILATYNYŇ MEDENI DURMUŞY

Halk döredijiligi. Tälim

Hanlyklardaky ilatyň köpçüligi özbek dilinde gepleşipdir. Bu dilde gaýduwsyz, gahryman we batyrlaryň mertligi, olaryň ýeňişleri we hakykat üçin göreşleri taryp edilýän halk dessanlary – giň ýaýrapdyr. XIX asyrdaky kyrka golaý dessan mälum bolup, «Alpamyş», «Görogly», «Gündogmyş», «Şirin we Şeker» dessanlary olaryň in meşhurlarydy.

Ilatyň ortasynda halk agzeki döredijiligi uly orun eýeläpdir. Olarda emeldarlaryň häsiýetleri, saraý işgärleriniň kemçilikleri we açgözligi gülki astyna alynýar. Käbir gorkak, nalajedeýin emeldar we baýlar garalanyp hem-de zähmetkeş halkyň gaýduwsyzlygy, mertligi wasp edilipdir. Dessanlarda köplenç ýagşylygyň ýamanlygyň üstünden ýeňiş gazanýanlygy görkezilýär. Özleri tema tapyp, olary özleri ýerine ýetiren ýomakçylar we wäşiler hem özbek edebiýaty hem-de folklorynyň ösmegine saldamly goşant goşdular. Her ýyl baharda şäher we obalaryň töweregindäki baglarda we seýilgählerde, gyrlarda halk seýilleri geçirilýärdi. Halk seýillerinde göçme sirk truppalary bazar meýdanlarynda öz tomaşalaryny görkezip, ilaty hoşal edipdir. Pälwanlaryň ortasynda göreş ýaryşlary geçirilipdir.

Her üç hanlykda hem bilim birmeňzeş diýen ýaly alyp barlypdyr. Buhara emirligindäki sistema Hywa we Kokant hanlyklarynda hem yglan edilipdir. Medreseler Alymlar ýasawuly wezipesindäki şahs (bu wezipe XVI asyrdaky peýda bolupdyr) medreselerdäki bilimiň hilini gözegçilik edýän, ýokary bogun, ýagny han ýa-da emir bilen medreseleriň arasyndaky gatnaşyklary ýola goýýan wezipe eýesiniň hökümdara ýazma maglumat berip, okuw möwsüminiň başlananlygyny bildiripdir. Medreselerde okuw möhleti sentýabr aýynyň ikinji ýarymynda başlanyp, mart aýynyň ahyryna çenli dowam edipdir. Şeýlelikde okuw möwsümi 6 aý dowam edipdir. Okuw möwsüminiň beýle belgilenmegi halkyň ykdysady-sosial durmuşy bilen hem baglydy. Mart aýynyň ahyrlaryndan başlap meýdanlarda ekin-dikin işleri başlanypdyr. Sentýabryň ahyrlarynda hasyl bişip ýetişipdir. Arasyndaky 6 aýda talyp meýdan işlerinde gatnaşyp we ata-enesi, maşgalasyna maddy kömek bermek mümkinçiligine eýe bolupdyr. Medreselerde hepdede dört gün – şenbe, ýekşenbe, duşenbe, sişenbe okuw günleri hasaplanypdyr. Çarşenbe,



Halk tomaşalary. XIX asyr

penşenbe we anna günleri dynç alyş günleri bolupdyr. Talyplar dynç alyş günleri geçilen temalar esasynda özbaşdak işlemäge berlen ýumuşlaryny ýerine ýetiripdirler. Juma musulmanlaryň däbe öwrülen baýram güni bolupdyr we hemme şu günki ybadata taýýarlyk görüpdirler. Talyplara bolsa alýan ylmyny berkidýän amaly iş güni hökmünde garalypdyr.

Bilim almak möhleti köp hallarda çäklenmändir. Mälim bolşy ýaly, medreseler orta we ýokary okuw ýurtlary hökmünde şekillenip, mekdep-ler üçin mollalar, metjitler üçin ymamlar, hökümet edaralary üçin kazylar, mürzeler, maliýe işlerini alyp baryjylar, ýer-suwy paýlaýjy ýaly emeldarlary taýýarlaýardy.

Ylym-bilim. Edebiyat

Bu döwürde Hywa we Kokant hanlyklary, Buhara emirliginde ylym-bilim belli bir derejede ösüpdir. Hywa hanlygynda Iltuzaryň (1804–1806) permany bilen Şirmuhammet Munis Horezminiň 1812-nji ýyla çenli bolan taryhyny ýazypdyr. Onuň hakyky ady Şirmuhammet Emir Öwezbiý ogly bolup, taryhçy, şol bir wagtda şahyr, terjimeçi, hatdat, ylymperwer bolupdyr. Ol 1819-njy ýylda Mirhondyň «Rawzat us-safo» («Saplyk bagy») taryhy eserini özbek diline terjime etmegi başlady we eseriň 1-nji tomuny terjime etmäge ýetişdi. Onuň «Firdaws ul-ykbal» («Bagtlar bagy») eserini we «Rawzat us-safo» terjimesini şägirdi we ýegeni Ogahiý ahyryna ýetirdi. Ogahiýiň hakyky ady Muhammet Rizo Ernazarbiý ogly bolup, 1809–1874-nji ýyllarda ýaşap geçipdir. 16 sany taryhy, ylmy, terjime eserleriniň awtory. Ol arap, pars, türk dillerini gowy bilipdir we Horezmiň 1812–1872-nji ýyllardaky taryhyna bagyşlanan eser ýazypdyr. Hywa hanlygynyň taryhyna degişli «Riýoz ud-dawla», «Zubdat ut-taworih», «Gulşani döwlet», «Şohidi ykbal» atly eserleri ýazypdyr. Ogahiýiň halkçylygy we halkyň ykbalyna parhsyz durup bilmezligi onuň «Gyş» gazalynda özüniň aýdyň beýanyny tapýar. Ogahiýiň döredijiligi, taryhçylygy we terjimeçilik işleri diňe bir Orta Aziýanyň çäklerinde däl-de, eýsem XIX asyryň Gündogar dünýäsiniň medeni durmuşynda-da çuňňur yz galdyrdy.

Buhara emirliginde hem birnäçe ylmyň öndebaryjylary ýetişişip çykdy. Olardan biri ýazyjy, filosof, suratkeş, ylymperwer Ahmet Danyşdy. Ol Buhara emiri Nasrullanyň ilçileri bilen 1857-nji ýylda Moskwa, Peterburg we başga Russiýanyň şäherlerine syýahat edipdir. Ol «Buharadan Peterburga syýahat», «Buharaýi şerif mangyt emirleriniň gysgaça taryhy», «Nawodir ul-wakoýe» («Täsin wakalar»)



Ahmet Danyş

eserleriniñ awtorydyr. Ahmet Danyş 1865-nji ýylda emir Muzaffaryň teklibi bilen «Manozir ul-kawokib» («Planetalaryň ýerleşşi») atly astronomiýa degişli kitap ýazypdyr. Ol diňe Buhara emirligi däl-de, eýsem Orta Aziýanyň beýleki hanlyklarynda hem iň görnükli medeniýet işgäri hökmünde tanalypdy.

XIX asyryň başlarynda emir Omarhanyň höküm süren döwründe Kokant hanlygynda merkezleşen häkimiýetiň ornadylmagy, söwda-satyk gatnaşyklarynyň tertibe salynmagy, hanlykdaky syýasy, sosial-ykdysady duruklylyk ylmyň ösüşinde möhüm orun eýeledi. Hanyň köşgünde özbek milli medeniýetiniň ösüşine özüniň saldamly goşandyny goşan wekiller köpeldi.

Köşkde taryhçylyk, edebiýat, hatdatlyk ösdi. Saraýyň taryhçysy Muhammet Ýunusyň 1859-njy ýylda ýazan «Hudaýkul Anwar» eserinde Muhammet Alihanyň döwründäki taryhy wakalary doly ýazyp görkezipdir. Hanlykdaky iň meşhur hatdat Durdy Aly bolupdyr. Hanlyk ordasy gurlandan soň, Hudaýarhan saraýyň diwaryndaky hatdatlyk işlerini ýetire ýetirmek iki şahsa – Durdy Aly we Mürze Mahmuda tabşyrypdyr. Durdy Alynyň hanyň saraýyndaky abraýy belent bolupdyr we käte medeni çärelerde han ondan maslahat hem sorapdyr.



Özüňizi synaň!

Munis – ...

1819-njy ýylda ...

Ogahiý – ...

Durdy Aly – ...

Ahmet Danyş – ... 1857-nji ýylda ...

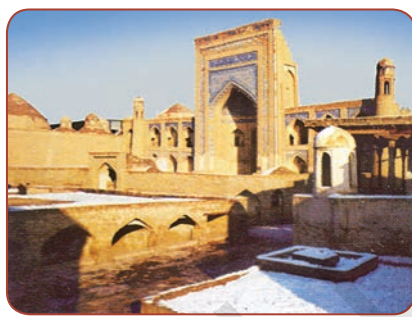
Binagärçilik

XIX asyrdaky hem Orta Aziýa döwletleriniň şäherlerinde gurluşyk işleri ösüpdir. Aýratyn hem, Hywa hanlygynda XIX asyryň ortalaryna baryp gurluşyk işleri has ösüpdir. Bu döwürde Hywa we başga şäherlerde ençeme ymratlar – saraý, bazar, medrese, metjit, ýaşayyş jaýlary ýaly binalar guruldy. Allagulyhanyň medresesi, Rahmankul Inagyň köşgi, Içan galadaky Muhammet Eminhan medresesi (1851–1855), Ark derwezesiniň garşysyndaky Muhammet Rahymhanyň medresesi (1871) bu günki günde hem Hywa şäheriniň görki hasaplanýar. Olaryň diwarlary şol döwrüň Horezm binagärligine has bolan usulda, dury mawy reňkiň ak we ýaşyl güller düşürilen nagyşlar bilen bezelen.

Kokant hanlygynda bu döwürde Hezreti Kalon Sohibzada medresesi (1862), Hekim Aýym medresesi (1869–1870), Sultan Muratbek medresesi (1872) gurlup bitirilipdir. Olaryň içinde XIX asyryň ikinji ýarymynyň täsin arhitektura ýadygärligi hasaplanan ýüzden gowrak otagdan ybarat bolan



Tyllashyh metjidi. XX asyryň başy



**Muhammet Rahimhan medresesi
(häzirki surat)**

Hudaýarhanyň köşgi (1863–1870) aýratyn orun tutýar. Ol özüniň bezegleri, nagyşlarynyň dürli-dürlüligi, açyk öwüşgini bilen tapawutlanyp durýar.

Hanlygyň iri merkezi Daşkentde XIX asyryň ortalarynda gadymy binalardan Hezreti Ymam toplumyny, 1859-njy ýylda Barakhan medresesini abatlamak işleri başlandy. Şu döwürde Barakhan medresesiniň ýanındaky Moýi mübärek medresesiniň (XX asyryň başynda) gurluşy gutardy. Tyllashyň jamy metjidi ýaly binalar guruldy.

Bu wagta gelip Buhara emirliginiň arhitektura keşbinde hem özgerişler bolup geçdi. Şäher we oba ilaty ýaşamak üçin ýaşayyş jaýlary we mähelle güzerlerindäki gurluşyklar bu ýerleri abat we owadan etdi. *Kufiý, rayhoniý, nastalik* ýazuw stillerinden binalary bezemekde peýdalanmak dowam etdirildi.

Orta Aziýa halklarynyň medeniýetiniň özboluşlylygy

Bu döwürde iki dilde (zullisonaýn), ýagny özbek we pars dillerinde döredijilik edilipdir. Şol bir wagtda bu medeniýetde özbek edebiýatynyň görnükli wekilleri, aýratyn hem, Alyşir Nowaýynyň esas

salan adamkärçilik we demokratik däpleri möhüm orun tutupdyr. Orta Aziýa halklarynyň umumy taryhy mizemez dostluk esasynda gurlupdy. Münlerçe şygrylar, gazallar we agzeki rowaýatlar dilden-dile geçip, gaýduwsyz ýigitleriň mertligini wasp edýär, batyr we pälwanlar hakynda aýdym aýdýar, sadyklyk, mertlik, dostluk we söýgi hakyndaky dessanlar adamlarda ynam, özara hormat duýgularyny oýadyp, ýagşylyga çagyryardy.

Özüňizi synaň!

Muhammet Eminhan medresesi – ... Tyllashyh metjidi – ...

Hudaýarhan köşgi – ...

1859-njy ýylda ...

Zullisonaýn – ...

Moýi mübärek medresesi – ...



Içan gala toparyndaky desgalar (häzirki surat)



Jemini jemleýäris!

- ▶ Halk döredijiligi: bagşylar, gyzykçylar, aýdymçylar, wäşiler.
- ▶ Munis (1778–1829), Ogahiý (1809–1874), Ahmet Danyş (1827–1897).
- ▶ Hatdatlyk: Muhammet Ýunus, Durdy Aly.
- ▶ Binagärçilik: Muhammet Eminhan, Hezreti Kelan Sahibzada, Tyllaşyh.



Adalgalaryň düşündirişi

Epos – halk döredijiliginde gahrymançylyk we gahrymanlar hakyndaky dessanlaryň toplumu.

Honakoh – derwüşler üçin dem alyş hana we metjitden ybarat ýatakhana.

Truppa – teatr ýa-da sirk artistleriniň topary.



Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýanyň ilatynyň halk döredijiliginiň giň ýaýran nusgalaryny sanap beriň.
2. Munis, Ogahiý we Ahmet Danyşyň döredijiligindäki özboluşly taraplaryny aýdyp beriň.
3. XIX asyrda Hywa arhitekturasynyň özboluşly taraplary nämelerde görünýär?
4. Şol döwürdäki ýazyjylaryň atlaryny ebedileşdirmek maksadynda bu günki güne çenli nähili işler edilipdir?
5. Kokant hanlygyndaky medeni durmuşyň özboluşly taraplary nämede?
6. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Beýik alymyň ady	Ýaşan ýyly	Eserleri

II B Ö L Ü M

RUS IMPERİYASYNYŇ ORTA AZIÝANY BASYP ALMAGY

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýanyň basyp alynmagyndan gözlenýän esasy maksatlar;
- ▶ Orta Aziýa Rus imperiýasynyň basybalyjylykly ýörişleri we olaryň başgançaklary;
- ▶ Harby basybalyjylykly ýörişlere garşy göreşler;
- ▶ Orta Aziýada Rus imperiýasynyň hökümdarlygynyň ornaşdyrylmagy we kolonial syýasatynyň alyp barylmagy barada bilersiňiz.

6-§. RUS IMPERİYASY TARAPYNDAN ORTA AZIÝANY BASYP ALMAK ÜÇIN BASYBALYJYLYKLY HEREKETLERINIŇ BAŞLANMAGY

Basyp almak üçin taýýarlyk

Rus imperiýasynyň daşary syýasatynda öz serhetlerini gündogara tarap giňeltmek üçin ilki bilen Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary bilen her taraplaýyn aragatnaşyklary ýola goýmaga hereket etdi. Munda, ilki bilen, hanlyklar babatda köpräk maglumatlar toplamak maksadynda öz ilçilerini bu ýerlere goýberdi. Pýotr I hökümdarlygy döwründe Aleksandr Bekowiç-Çerkasskiýniň ýolbaşçylygyndaky harby ekspedisiýa goýberildi. Emma bu ekspedisiýa amatsyzlyga duçar bolansoň patyşa hökümeti harby berkitmeleri gurmaga başlady. 1718-nji ýylda Irtyş derýasynyň kenarynda şeýle berkitmelerden ýedi sanysy gurlup tamamlandy.

Turist, söwdagär, ilçiler görnüşinde goýberilen içalylylar tarapyndan Orta Aziýanyň syýasy, sosial-ykdysady we harby ýagdaýy, suw we gury ýerdäki ýollary barasyndaky maglumatlar toplanyldy. XIX asyrdan Rus imperiýasynyň senagat çig malyna bolan zerurlygyň artmagy, öndürilen önümler üçin goşmaça haryt bazarlarynyň zerurlygy, dokmaçylyk senagaty üçin arzan pagta süýümini ýetişdirip berýän çäklere eýe bolmak problemalary Orta Aziýanyň basyp alynmagyny ýene-de tizleşdirdi. Şonuň üçin XIX asyryň ortalarynda bu çäkleri basyp al-

mak Rus imperiýasynyň birinji nobatdaky wezipesine öwrüldi. Mundan başga halkara çäklerde inlis harytlarynyň Orta Aziýa girip gelmegi, Angliýanyň bu çäklere gyzyklanmasynyň artmagy Rus imperiýasynyň hökümetiniň basybalyjylykly hereketlerini ýene-de tizleşdirdi. Beýik Britaniýanyň Ost-Indiýa kompaniýasy XIX asyrdan başlap strategik ähmiýete eýe bolan hanlyklaryň tebigy baýlyklaryna, çig mal önümlerine gyzyklanyp başlapdyr. Orta Aziýa 1825-nji ýylda M. Murkroft Angliýa bilen gatnaşyklary ýola goýmak üçin goýberilýär. Ol Buhara gelip, yzyna gaýdyp barýan iki ýoldaşy bilen heläk bolýar. 1832-nji ýylda Buhara A. Býorns, 1844-nji ýylda maýor I. Wolf, 1843-nji ýylda Hywa we Buhara kapitan J. Abbot goýberilýär.

Orta Aziýa döwletlerine harby ugurda kömek bermek we olara Rus imperiýasyna garşy harby soýuz düzmek teklibi bilen Buhara gelen Angliýanyň Ost-Indiýa kompaniýasynyň wekilleri Ç. Stoddart we A. Konoli 1842-nji ýylda emir tarapyndan öldürilýär. Muňa jogap hökmünde Angliýanyň hökümeti Buhara garşy Owganystan bilen şertnama düzüp, olary ýaraglandyrýar. Şondan soň Owganystan Buhara emirliginiň çäkleriniň bir bölegini basyp aldy. Netijede 1855-nji ýylda özbekler we täjikler ýaşayan Amyderýanyň günorta kenaryndaky çäkler Owganystan welaýatyna öwrülýär.

XIX asyryň ortalaryna gelip Angliýanyň Orta Aziýa görä alyp barýan beýle syýasaty we patyşa hökümetiniň Krym urşundaky (1853–1856) ýeňlişi Rus imperiýasyny Buhara emirligini, Kokant we Hywa hanlyklaryny basyp almak hereketlerini tizleşdirmäge ündedi. Munuň üçin ol, ilki bilen, oňa alyp barýan ýollar, aýratyn hem, Rus imperiýasyny Orta Aziýa bilen baglap durýan söwda ýollaryny doly öz eline almaga hereket etdi. Munuň netijesinde esasy ýol hasaplanýan Daşkente barýan Orenburg ýolunda harby berkitmeler gurdy. Syrderýanyň Arala guýýan ýerinde 1847-nji ýylda *Raim galasy* guruldy.

Serhet çäklerinde ýaşayan Rus imperiýasynyň raýatlaryna talançylyk we basgynçylyk edip durýan toparlaryň hüjümlerini tertibe salmak patyşa hökümetiniň Orta Aziýa bolan harby ýörişlerini başlamaga bahana boldy. Mundan daşary dokmaçylyk senagaty üçin çig mal bolan pagtanyň ýetmezçiligi Orta Aziýanyň ýerlerine we resurslaryna ýetmezçiligi hasda artdyrdy. Şu döwürde ABŞ-da demirgazyk we günortanyň ortasynda başlanan raýatlyk urşy (1861–1865) sebäpli Russiýanyň dokmaçylyk senagaty üçin pagta çig malyna ýetmezçilik emele geldi.

XIX asyryň birinji ýarymynda Orta Aziýa hanlyklarynyň ortasyn-daky uzak wagt dowam eden özara uruşlar olaryň ykdysady we harby taý-dan gowşamagyna alyp geldi. Beýle ýagdaý ahyr soňunda hanlyklaryň basyp alynmagyny ýeňilleşdirdi.

Şeýlelikde, XIX asyryň ortalaryna gelip hanlyklaryň arasyndaky özara uruşlar, içki dawa we garşylyklar, döwlet başlyklarynyň uzagy gözläp içki we daşky syýasaty alyp barmaz-lygyndan pes ýagdaýa düşüp galdy. Şeýle ýagdaýda Rus imperiýasynyň hökümeti özüniň syýasy, ykdysady we geopolitik peýdalaryny gözläp Orta Aziýa harby basybalyjylyk hereketlerini başlady.



Türküstan harby okrugynyň es-gerleri. 1867-nji ýyl

**Orta Aziýa garşy
basybalyjylykly
ýörişin basgançaklary**

Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagy dört basgançakda amala aşyryldy. Birinji basgançak – 1847–1865-nji ýyllarda Rus imperiýasy tarapyndan Kokant hanlygynyň demirgazyk-günbatar welaýatlary we Daşkent şäheri basyp alyndy. Basyp alnan çäklerde Orenburg general-gubernatorlygynyň düzümine girýän Türküstan welaýaty düzüldi.

Ikinji basgançak – 1865–1868-nji ýyllaryny gurşap alan bolup, munda Kokant hanlygy we Buhara emirligine garşy basybalyjylyk hereketleri amala aşyryldy.

Üçünji basgançak – 1873–1879-nji ýyllaryň dowamynda Hywa we Kokant hanlygynyň ýerlerini basyp almakdan ybarat boldy.

Dördünji basgançak – 1880–1885-nji ýyllarda türkmenleriň boýun egdirilmegi boldy. Şeýlelikde, 1864–1885-nji ýyllarda – 20 ýyldan artyk wagtyň dowamynda Rus imperiýasynyň uzak dowam eden harby taýýarlygy netijesinde basybalyjylykly uruşlary alyp barylady. Orta Aziýa hanlyklarynyň çäkleriniň köp bölegi basyp alnyp, koloniýa öwürüldi.



Özüňizi synaň!

Basyp almagyň sebäpleri – ...

Birinji basgançak – ...

Ikinji basgançak – ...

Üçünji basgançak – ...

Dördünji basgançak – ...

1864–1885-nji ýyllarda ...

**Orta Aziýa garşy
harby-basybalyjy-
lykly ýörişleriň
başlanmagy**

Rus imperatory Aleksandr II (1855–1881) niň 1859-njy ýylda Kokant hanlygyny basyp almagynyň dowam etdirilmegi baradaky görkezmesinden soň harby hereketler güýçlendi. Munuň üçin, ilki bilen, hanlygyň Daşkent şäherini basyp almak zerurdy.

Daşkendi basyp almakda Akmetjit galasy harby hereketleriň esasyňa öwrüldi. Patyşa goşunlarynyň Akmetjit galasyny basyp almak boýunça ilkinji hereketleri (1852-nji ýyl) şowsuz bolan soň, 1853-nji ýylda ony eýelemek üçin ikinji gezek hüjüm başlandy. 3 müňden artyk adamdan ybarat harby goşuna 400 adamdan ybarat gala goraýjylary 20 gününň dowamynda garşylyk görkezdi. Duşman goşunlaryna garanda sany örän az bolan, gabawda galan gala goraýjylary soňky demlerine çenli göreşdiler. Güýçleriň agdyklyk etmegi netijesinde patyşa hökümetiniň goşunlary tarapyndan gala eýelendi. Soňra bu gala harby hereketler üçin esasy punktata öwrüldi we oňa Perowskiý forty diýip at berildi.

N. Werýowkin we M. Çernýaýewleriň 1864-nji ýylda üç müňden gowrak goşuny iki ugurda: biri Perowskiý fortundan (Orenburg tarapdan), beýlekisi bolsa Wernýý (Alma-ata) şäheri tarapdan Daşkendi basyp almak üçin ýola çykdy. 4-nji iýunda M. Çernýaýewiň ýolbaşçylygyndaky goşun Talas derýasynyň çep kenaryndaky Öwliýaatany (häzirki Teraz şäheri) basyp aldy. Türküstan we Çimkent şäherlerini goramaga ýolbaşçylyk etmek üçin Kokant hany tarapyndan emirleşgeri Alyguly (Alymgul) goýberildi. N. Werýowkin, eger Türküstan goraýjylary boýun egmese, şäheri tutuş oka tutmagy we hemmäni gyryp taşlamagy, Emir Temur tarapyndan Ahmet Ýassawyýnyň hatyrasyna gurlan mawzoleýi hem weýran etjekdigini ultimatum görnüşinde goýdy. Netijede Alyguly öz goşunlaryny Türküstandan alyp çykyp, Çimkenti goramak üçin çekindi. Üç günlük söweşden soň, 12-nji



XIX asyryň ahirynda şäheriň

iýul günü N. Werýowkiniň otrýady Kokant hanlygyna garaşly bolan Türküstan şäherini basyp aldy we 20 kilometrlik gala diwary bilen gurşalan Daşkent şäherini basyp almaga taýýarlyk görüp başlady.

Bu harby hereketlere M. Çernýaýew ýolbaşçy edip saýlandy. 1864-nji ýylyň güýzünde Çim-

kent şäheri eýelenip, Täze Kokant çyzygy esasynda ele alnan galalar birleşdirildi. Bu wagta gelip Raim galasyndan Perowskiý fortuna çenli Syrderya berkitme çyzygy, Semipalatinskden Wernyý şäherine çenli Sibir berkitme çyzygy emele geldi.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Rus ilçileriniň Orta Aziýa hanlyklaryndaky alyp baran işi;
- ▶ Akmetjit galasy – 1853-nji ýyl, Çimkent, Türküstan – 1864-nji ýyl;
- ▶ Täze Kokant, Sibir berkitme çyzygynyň gurluşygy;
- ▶ Harby ýörişin başgaçaklary: 1847–1865, 1865–1868, 1873–1879, 1880–1885.



Soraglar we ýumuşlar

1. Irtyş derýasynyň kenarynda gurlan berkitmeler nähili wezipäni ýerine ýetirmelidi?
2. Orta Aziýa goýberilen inlis ilçileriniň maksatlary nämedi?
3. Rus imperiýasynyň Orta Aziýany basyp almakdan gözleýän maksatlary nämelerden ybarat bolupdyr?
4. Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagynyň başgaçaklaryny sanap beriň.
5. Akmetjit galasynyň basyp alnyşyny aýdyp beriň.
6. Çimkent we Türküstan şäherleriniň basyp alnyşyny aýdyp beriň.

7-Ş. DAŞKENDIŇ BASYP ALYNMAGY

Daşkendiň basyp alnyşynyň strategik ähmiýeti

Daşkent Orta Aziýanyň syýasy, ykdysady, iri administratiw we söwda-satyk merkezlerinden biri hasaplanypdyr. XIX asyryň ikinji ýarymynda Daşkent şäheriniň 12 sany, ýagny Labzak, Tagtapul, Garasaraý, Sagbon, Çigataý, Gökje, Samarkant, Kamolon, Başagaç, Goýmaz, Kokant, Kaşgar derwezeleri bolupdyr. Her tarapdan şähre girmek üçin gurlan bu derwezeler sakçylar tarapyndan goralypdyr. Şäheri goramak üçin gurlan diwaryň arkasynda Kaýkowus ýabynyň suwy

Daşkent Orta Aziýanyň syýasy, ykdysady, iri administratiw we söwda-satyk merkezlerinden biri hasaplanypdyr.

XIX asyryň



Köne şäheriň kartasy. XIX asyr

bilen doldurylan hendekler bolupdyr. Daşkent dört sany – Bäşagaç, Gökje, Sebzar we Şaýhantahur kwartallaryna bölünip, her bir bölüm öz aksakgaly tarapyndan dolandyrylypdyr. XIX asyryň ortalarynda şäheriň ilaty 80 müňe ýakyn adamdan ybarat bolupdyr. Daşkent şäheriniň basyp alynmagyna patyşa hökümeti güýçli taýýarlyk gördi. Çünki Daşkendi eýelemek – Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky harby ýörişlerini giň gerimde alyp barmakda esasy daýanç punkty bolup hyzmat edýärdi. Bu şäher Orta Aziýany basyp almak üçin esasy bosaga, harby goşunlaryň gelejekdäki hereketleri üçin daýanç wezipesini bejerip bilýän jaý hasaplanypdyr.

Şähere ilkinji hüjüm

1864-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda M. Çernýaýew patyşa gowy görünmek maksadynda tizlik bilen Daşkendi ele almaga hereket etdi. Emma onuň bu işi amala aşmady. M. Çernýaýew 70 den gowrak esgerinden aýrylyp, Çimkente yza çekilmäge mejbur boldy. Onuň Daşkendi basyp almak üçin alyp baran birinji hereketi netije bermänden soň, täzeden hüjüme taýýarlyk görüp başlady. Onuň bu taýýarlygy bahara çenli dowam etdi



Daşkent. Köne şäher. XIX asyr

we 1865-nji ýylyň aprel aýynyň ahyrynda patyşa hökümetiniň harby goşunlary Daşkendiň golaýynda ýerleşdirildi. M.Çernýaýewiň ýolbaşçylygyndaky harby goşun Daşkent şäherinden 25 km uzaklykdaky Çyrçyk derýasynyň çep kenarynda ýerleşen Niýazbek galasyna gelip, ony söweşsiz tabşyrmagy teklipe edýär, emma gala gorajylary garşylyk görkezip, goranmaga geçýärler. Goranyjylaryň we basybalyjylaryň harby güýçleriniň arasyndaky tapawut örän uludy. Gala dyngysyz toplardan oka tutulyp, diwarlary bozup taşlandy. Diwarlarynyň bozulan ýerlerinden basybalyjylar gala girip, ony eýelemäge miýesser boldular. Netijede Daşkent derwezesi diýip at alan Niýazbek galasy düşmanyň eline geçdi. Bu galanyň basyp alynmagy M. Çernýaýewe Daşkendiň suw ýoluny kesmek mümkinçiligini berdi. Onuň buýrugy bilen Daşkent şäheriniň ilatyny suw bilen üpjün edýän Çyrçyk derýasyndaky böwet bozup taşlandy.

Şäheriň eýelenmegi

M.Çernýaýewiň ýolbaşçylygyndaky basybalyjylar 1865-nji ýylyň maý aýynda gönüden-göni Daşkente hüjüm edip başlady. Daşkendiň goragynda şäher

goraýjylary bilen bile Kokant hanlygynyň emirleşger Alygulynyň ýolbaşçylygyndaky goşunlary garşylyk görkezdi. Dyngysyz alnyp barlan söweşlerde Alyguly ýaralanyp wepat boldy, şäher goraýjylary howsala düşdüler. Goraýjylaryň harby ýolbaşçysyz galmagy basybalyjylaryň üstün gelmegine alyp geldi. Daşkent goragyna Buhara emirliginden giç galyp ýetip gelen goşunlaryň kömegi degmedi. M.Çernýaýewiň goşunlary Kamolon derwezesiniň ýanyndan diwary bo-



**Daşkendiň derwezeleriniň
simwolik altyn açarlary**

zup şähere girdiler. Olara daşkentli esgerler we ilat şäheriň her bir mähellesiniň köçelerinde gurnalan barrikadalarda berk gaýtawul berdiler. Daşkendiň her bir garyş ýeri üçin köçelerde we mähellelerde söweş dowam etdi. Esasy söweş Kamolon derwezesinden Hadradaky merkezi bazara barýan köçede bolup, patyşanyň goşunlary dört sany topuň kömegi bilen hem päsgelçilikden geçip bilmediler. Emma M. Çernýaýewiň goşunlarynyň bir bölegi bu wagtda şäheriň galasyny eýeläp, şu ýerden şäheriň içini toplardan oka tutdular. Gala goraýjylary şäheri top oklaryndan goramak maksadynda gala ot goýdular. Şunuň bilen galadan patyşa goşunlaryny çykyp gitmäge mejbur etdiler.

Kamolon derwezesi tarapa yza çekilen M. Çernýaýewiň goşunlary ertesi irden ýene söweşe geçdi. Şäher ot içinde galdy. Suw ýollarynyň kesilmegi ýangynlary öz wagtynda öçürmäge mümkinçilik bermedi.

Şäher ýarag güýji bilen eýeläp alnandan soň, M. Çernýaýew 17-nji iýunda Bäşagaç, Gökje, Sebzar we Şaýhantahur massiwleriniň aksakgallaryny çagyrdy. Gepleşikde Daşkent şäheriniň kazykelany Hekimhoja, Abulkasym işan, Salyhbek dodhoh we şäheriň başga mertebeli adamlary gatnaşdylar. M. Çernýaýew halkara derejede öz hereketlerini aklamak maksadynda göýä Daşkent öz ygtyýary bilen boýun boldy we ilatyň parahatçylygy üçin daşkentliler özleri Russiýanyň esgerlerine derwezelerini açyp berdi, diýen haty imperatoryň adyna ýazmaklaryny talap etdi. Aksakgallardan 9 sanysy şäheri «öz ygtyýary bilen tabşyrmak» barasyndaky ylalaşyga gol çekmäge mejbur boldy. Dünýä jemgyýetçiligi bu hatyň mazmunyndan habardar bolmagy üçin patyşa hökümeti tarapyndan ähli çäreler görلүpdi. Beýle ýasama hatyň ýazylmagyna garşy bolanlygy üçin Salyhbek dodhoh, Abulkasym işan, Hekimhoja ýaly watanperwerler Sibire

sürgün edildi. Şeylelikde Daşkent patyşa hökümetiniň ygtyýaryna geçip, Türküstan ülkesiniň harby, syýasy we administratiw merkezine öwrüldi

Harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde basyp alnan çäklerde Türküstan welaýaty düzülip, oňa harby goşun serkerdebaşysy, general-maýor M. Çernýaýew gubernator edip belgilendi. 1865-nji ýylyň 6-njy awgustynda kabul edilen «Türküstan welaýatyny dolandyrmak dogrusyndaky Wagtlaýyn Nyzam»a görä welaýatda harbylaşdyrylan dolandyryş tertipleri ornadyldy. Welaýat bölümleriniň harby esasda düzülmeginden maksat patyşa hökümetiniň gelejekdäki harby işleriniň amala aşyrylmagynda daýanç administratiw çäk wezipesini ýerine ýetirmegi göz önünde tutulýardy.



Jemini jemleýiris!

- ▶ 12 sany derweze, 80 mün ilet, 4 sany kwartal.
- ▶ 1864-nji ýylyň 1-nji oktyabry – Çernýaýewiň birinji hüjümi, Niýazbek galasynyň eýelenmegi, 1865-nji ýyl Daşkendiň eýelenmegi.
- ▶ 1865-nji ýyl Orenburg general-gubernatorlygynyň düzüminde Türküstan welaýaty düzüldi. Oňa M. Çernýaýew harby gubernator edip belgilendi.



Adalgalaryň manysy

Ultimatum (latynça – soňky, ahyrky) – belli bir mesele boýunça bir döwlet hökümetiniň başga döwlet hökümetine beýan eden, hiç bir garşylyga orun goýulmaýan berk talaby.

Çar Russiýasy (Царская Россия) – rus dilinde patyşa «царь» diýilýär. Bu ýerli ilatyň dilinde «çar» diýip aýdylan we şeylelikde özbek dilindäki edebiýatlara şeyle görnüşde giren.



Soraglar we ýumushlar

1. «Köne şäheriň kartasy» surata seredip şäheriň düzülişini suratlandyryp beriň.
2. Rus imperiýasynyň Daşkendi eýelemekden maksady nämedi?
3. Daşkendiň goralýşy hakynda aýdyp beriň.
4. Ýerli ilet basybalyjlara garşy nähili hereketler alyp barypdyr?

8-Ş. TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGYNÝŇ DÖREDILMEGI

Türküstan ülkesinde kolonial dolandyryşyň ornaşdyrylmagy

Orta Aziýany öz koloniýasyna öwürmek maksadyna patyşa hökümetiniň alyp baran harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde onuň köp çäkleri basyp alyndy. Ýitgilere we kynçylyklara garamaz-

dan, imperator Aleksandr II-niň buýrugy bilen nobatdaky harby işleri amala aşyrmak dowam etdirildi.

1865-nji ýylda düzülen Türküstan welaýaty Orta Aziýadaky harby hereketleri alyp barmakda harby merkez roluny ýerine ýetirdi. Nobatdaky wezipe basyp alnan çäklerde patyşa hökümetiniň hökümdarlygyny pugtalandyrmak we administratiw-regional birlikleri düzmekden ybaratdy. Bu maksatlary amala aşyrmak üçin basyp alnan ýerleri öz içine alýan administratiw-dolandyryş çäk, ýagny aýratyn general-gubernatorlyk düzmäge başlandy. Munuň sebäbi Orta Aziýanyň Orenburg general-gubernatorlygyndan uzakda ýerleşenligi bolsa, başga ýene bir sebäbi bu gelejekde basyp alynjak ýerleri hem birleşdirmek bolupdyr. Bu çäkleriň imperiýanyň düzüminde ýene bir general-gubernatorlyk düzmek üçin ilatyň sany we çägi dogry gelipdir. Şeýlelikde Orta Aziýada aýratyn general-gubernatorlyk düzmek arkaly onuň geografik aýratynlyklary, ykdysady, tebigy baýlyklary, mineral resurslaryny imperiýanyň peýdalaryna her taraplaýyn laýyklaşdyrmakdy.

1867-nji ýylda basyp alnan çäklerini öz içine alýan Türküstan general-gubernatorlygy düzüldi we Türküstan harby okrugsy düzüldi. 1847-nji ýyldan başlap harby basybalyjylyk ýörişlerinde gatnaşan ähli harby bölümler onuň düzümine girizildi. Bu döwürde Türküstan harby okrugsyndaky harbylaryň sany 40 müň adamdan ybarat bolupdyr. Daşkent şäheri general-gubernatorlygyň merkezi edip bellendi. Ol amatly geografik ýerde ýerleşen bolup, harby, syýasy, strategik maksatlary amala aşyrmak üçin ähli mümkinçiliklere eýedi.

Türküstan general-gubernatory ölkede ýerleşen harby goşunlaryň serkerdebaşysy, Ýedisuw kazaklarynyň serkerdebaşysy we şol bir wagtda baş sudýa hem hasaplanypdyr. Türküstan general-gubernatorlygyna 1867-nji ýylda Russiýa imperatorynyň permanyna göre general-adýutant Konstantin Petrowiç fon Kaufman (1867–1881) saýlandy. Ol bir wagtyň özünde Türküstan harby okrugynyň hem serkerdebaşysydy.

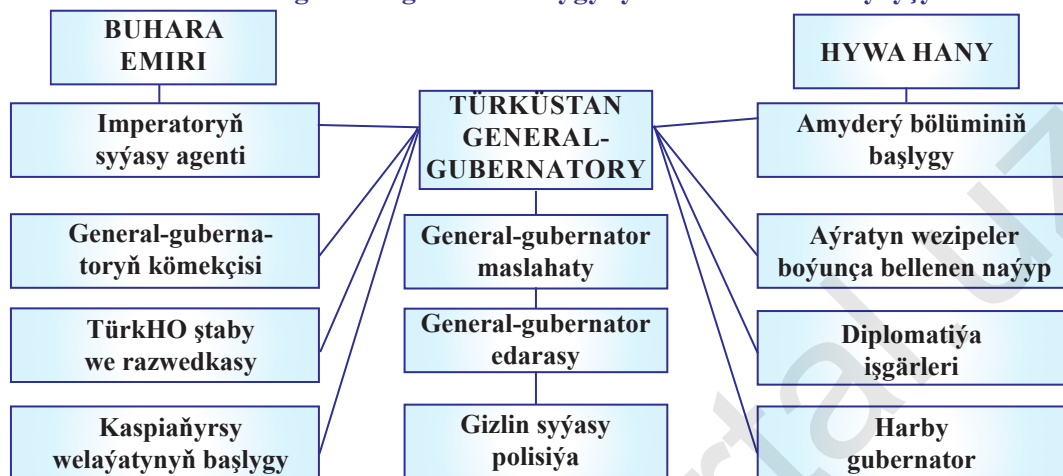


K.P.Kaufman

Täze administratiw çäkleriň döredilmegi

Türküstan general-gubernatorlygy Türküstan welaýaty we Semipalatinsk welaýatynyň günorta bölegini hem öz içine aldy. Ilki bilen Türküstan general-gubernatorlygy administratiw taýdan iki welaýat: Syrderya (merkezi – Daşkent) we Ýedisuw (merkezi – Werniý) welaýatlaryna bölünipdir. Syrderya welaýatynyň çäklerine, esasan, 1865-

Türküstan general-gubernatorlygynyň merkezi dolandyryşy



nji ýylda düzülen Türküstan welaýatyna degişli bolan ýerler we Kokant hanlygyndan basyp alnan demirgazyk çäkleri giripdir. Ýedisuw welaýaty bolsa Semipalatinsk welaýatynyň Sergiopol, Kopal we Olatawsk okrugynyň ýerleri we öňki Türküstan welaýatynyň bir böleginden ybarat halda düzüldi. Basyp alnan çäkleriň hasabyna soňra aşakdaky administratiw-regional birlikler emele geldi: 1868-nji ýylda Buhara emirligine garaşly ýerlerde Zarafşan okrugy (merkezi – Samarkant), 1873-nji ýylda Hywa hanlygyna garaşly çäklerde Amyderýa bölümi (merkezi – Petro-Aleksandrowsk; häzirki Dörtköň) we 1876-njy ýylda Fergana welaýaty (merkezi – Täze Margilan, soňra Skobelew – häzirki Fergana şäheri), 1881-nji ýylda Kaspiañrsy welaýaty (merkezi – Aşgabat şäheri) düzüldi.

Türküstan ülkesindäki welaýatlaryň çäkleri uly bolupdyr. Olaryň meýdany Russiýanyň käbir merkezi guberniýalarynyň çäklerinden hem uly bolupdyr. Şol sanda, ülkedäki welaýatlaryň regional taýdan in kiçisi bolupdyr. Samarkant welaýatynyň meýdany 2000 kw. werst (1 werst – 1,066 km –e deň) bolup, ol Saratow guberniýasyndan, Syrderýa welaýatynyň çäkleri bolsa Moskwa guberniýasyndan uly bolupdyr.

Türküstan general-gubernatory 1867-nji ýyldaky «Nyzam» taslamasynda görkezilen çäklerden daşary ülkäni dolandyrmak üçin ýerli şertden gelip çykan halda özbaşdak iş alyp barmak üçin uly hukuklara eýe bolupdyr.

Türküstan ülkesinde Rus imperiýasynyň başga guberniýa başlyklaryndan tapawutlylykda syýasy, ykdysady, harby we geosyýasy maksatlaryny ama-

la aşyrmakda K. P. Kaufmana uly hukuklar berlipdir. Şonuň üçin oňa halk arasynda «ýarym patyşa» adyny beripdirler.

Ýatda saklaň!



Türküstan ülkesinde Rus imperiýasynyň kolonial syýasatynyň doly amala aşyrylmagy we hökümdarlygynyň pugta bolmagy üçin ülkedäki basybalyjy emeldarlara uly hukuklar beripdirler.



Özüňizi synaň!

Kaufman ... nji ýylda Türküstan general-gubernatory edip saýlandy. Amyderýa bölümi ... düzüldi. Türküstan general-gubernatorlygynyň merkezi – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan welaýaty näme üçin harby esasyda düzüldi?
2. Türküstan welaýaty näme sebäpden Türküstan general-gubernatorlygyna öwürüldi?
3. Türküstan general-gubernatorynyň hukuklary imperiýanyň başga general-gubernatorlaryndan nähili tapawutlanýardy?
4. Türküstan general-gubernatorlygynyň çäkleri we dolandyrylyşy hakynda nämeleri öwrendiňiz?

9-Ş. BUHARA EMIRLIĞINE GARŞY HARBY HEREKETLERIŇ BAŞLANMAGY

Buhara emirligi- ni basyp almagyň başlanmagy

Daşkent şäheri basyp alnandan soň patyşa hökümetiniň gelejekdäki planlary hanlyklary yzly-yzyna basyp almakdy. Ähli harby hereketler Daşkent şäherinde düzüldi we dolandyryldy. Şu maksatda, ilki bilen, hanlyklaryň birleşmezligine gönükdirilen syýasat alnyp barylady. Ýagny kolonizatorlar özleriniň esasy kadasy hasaplanan «Bölüp taşla, hökümdarlyk et» şygaryna amal etmäge girişdi.

Patyşa hökümeti Orta Aziýadan M. Çernýaýewi Sankt-Peterburga çagyryp aldy we onuň ýerine Türküstan welaýatynyň gubernatory edip F. Romanowskiýni saýlady. F. Romanowskiý 1866-njy ýylda Buhara emirligini Russiýa garşy urşa taýýarlanýanlygyny bahana edip, oňa garşy harby uruş başlamaga imperatordan rugsat sorady. Hökümet tarapyndan bu teklib kabul edilenden soň, ol Syrderýanyň orta aky-



Buharanyň harby goşunlary

ilki Kokant hanlygy bilen Buhara emirliginiň ortasynda ýerleşen – Daşkent, Kokant, Balh we Buhara bilen baglaýan Hojanda garap hereket başlady.

Türküstan welaýatynyň harby gubernatorynyň goşunlary tarapyndan Hojant galasy maý aýynda gabawa alnyp, 20 sany topdan oka tutuldy. Ertesi daňdana çenli gabaw dowam etdi, soňra hüjüme geçildi. Birinji hüjüm gaýtarylandan soň, şäher ýene gaýtadan oka tutuldy. Şäheri gabamak we oka tutmak iki gün dowam etdi. Basybalyjylara garşy şäher goraýjylary her bir garyş ýer üçin mertlerçe söweş etdiler. Emma harby tehnika we san taýdan üstün bolan kolonizatorlaryň goşunlary 24-nji maýda gije baryp goranyjylaryň serhedini bozup geçdiler. Şäher köçelerinde birnäçe goranyjylaryň we asuda ilatyň jesetleri, weýran bolan jaýlar galdy.

**Oradepe we Jyzzak
üçin söweşler**

Türküstan welaýatynyň gubernatory F. Romanowskä Orenburg general-gubernatory N. Križanowskiý tarapyndan harby hereketlerini Kokant hanlygyna garşy gönükdirmek barasynda görkezme berildi. Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky harby hereketleriniň rejesine görä Kokant hanlygynyň ykbaly 1866-njy ýyldan çözülip, Hojantda Kokanda garşy hemme zat taýýar halata getirilipdi. Kokanda garşy ýörişde ýolbaşçylyk etmek üçin N. Križanowskiýniň özi geldi. Ol Buhara emiriniň wekili bilen ylalaşyk şertnamasy boýunça duşuşyp, 10 günün dowamynda 100 müň rubl paç tölemegi talap etdi. Belgilenen möhlet geçenden soň, N. Križanowskiý Buhara emiriniň talaplary ýerine ýetirmänligini bahana edip, öz goşunlaryna emirlige garşy hüjüm başlamagy buýruk berdi.

1866-njy ýylyň güýzünde 6 müň pyýada esger, 500 kazak, 28 top, 600 araba we 800 sany düýeden ybarat harby goşun Oradepä garap hereket edip başlady. Bu herekete Kokanda garşy taýýarlanyp goýlan güýçler hem goşuldy. F. Romanowskiýiň harby goşunlary Oradepä ýetip barandan soň, şäher üç gün toplardan oka tutuldy. Şondan soň

daňdan hüjüme geçildi. Şäheriň ilaty basybalyjylara garşy mertlerçe garşylyk görkezdi. Oradepe toplardan oka tutulmagy netijesinde weýran edilip, duşman tarapyndan eýelendi. Hüjümiň netijesinde 2 müňden gowrak ilat heläk boldy.

Rus imperiýasynyň harby goşunlary Oradepäni eýeländen soň, 12-nji oktyabrda nobatdaky hereket Jyzzaka garşy başlandy. Dyngysyz söweşleriň netijesinde şäher diwarlary weýran edilip, iki gije-gündiz dowam eden söweşden soň 1866-njy ýylyň 18-nji oktyabrynda Jyzzak şäheri hem patyşa hökümetiniň eline geçdi. Ony basyp almak üçin bolup geçen söweşde her tarapdan 6 müňden gowrak adam heläk boldy. Bu şäher goragynda Buhara emirliginden kömege çykan güýçler giç ýetip geldi. Olar goranyjylara hiç bir kömek berip bilmezden yzyna gaýtdylar. Patyşa hökümeti Jyzzakda 3 müň esger, 300 kazak we 12 topdan ybarat harby güýçlerini galdyrdy. 1864–1866-njy ýyllaryň dowamynda basyp alnan çäkleri öz içine alýan Syrderýa welaýaty düzüldi.

Özüňizi synaň!

Erjar – ...

1864–1866-njy ýyllarda ...

1866-njy ýylda ...

N. Križanowskiý – ...

Adalgalaryň düşündirişi

Kazak – Rus döwletinde orta asyrlarda krepostnoý daýhanlaryň arasyndan çet ölkelere gaçyp baryp, erkinlige çykan adamlardan düzülen goşun.

Soraglar we ýumuşlar

1. Rus imperiýasynyň Buhara emirligine garşy ýörişine bahana bolan faktor näme boldy?
2. Jyzzakyň basyp alynmagyny nähili düşündirýärsiňiz?
3. Hojant we Oradepe şäherleriniň boýun egdirilmegi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Kartadan 1864–1866-njy ýyllarda basyp alnan çäkleri görkeziň.

10-Ş. BUHARA EMIRLIGINIŇ ÜSTÜNDEN RUS IMPERIÝASYNÝŇ PROTEKTORATYNYŇ ORNAŞDYRYLMAGY

**Samarkant
üçin söweş**

Türküstan general-gubernatory fon Kaufman Orta Aziýany basyp almagy Buhara emirligini ele almak bilen dowam etdirmegi karar etdi. Emirligiň



Samarkandyň merkezi köçesi.
XIX asyr

bernatorlyk serhetlerine basyp girmäge taýýarlyk görmekde günäläp, 4 müňden gowrak goşundan ybarat harby otrýad düzüp, 1868-nji ýylyň aprelinde Samarkandy basyp almaga girişdi. Emma K. P. Kaufmanyň Emir Muzaffar goşunlaryny Samarkanda jemläpdir, diýip eden takmynyň öz tassygyny tapmady.

Bu wagtda Buhara goşunlary Çopanata depelerinde ýerleşip alypdy. 1868-nji ýylyň 1-nji maýynda fon Kaufman depelige hüjüm edip başlady. Rus imperiýasynyň goşunlary emirligiň esgerleriniň mylytk we topdan dyngysyz oka tutup durmagyna garamazdan, suwdan geçip Çopanata depeligine göterildi. Netijede Buhara esgerleri yza çekilmäge mejbur boldy. Şeýlelikde Emir Muzaffaryň goşunynyň öňdebaryjy söweşjeň bölegi derbi-dagyn edildi. Şondan soň Zirebulak depeliginde ikinji söweş bolup geçdi. Her näçe garşylyk görkezmesin, Buhara emiriniň goşunlary ýene-de ýeňlişe sezewar boldy we patyşanyň goşunlary Samarkanda söweşsiz girip bardy. K. P. Kaufman Samarkant bekligini Russiýa bermek, «harby harajatlary» tölemek we 1865-nji ýyldan beýläk Türküstan ülkesinde gazanylan ähli zatlary Russiýanyň mülki diýip ygylan etmek şerti bilen ylalaşyk düzmeği teklipe edip, Emir Muzaffara hat goýberdi, emma emirden jogap bolmady.

Rus imperiýasynyň Orta Aziýada amala aşyran harby basybalyjylykly ýörişlerine diňe emirlik we hanlyklaryň harby goşunlary däl-de, eýsem ýerli ilat wekilleri hem berk garşylyk görkezdi. Meselem, K. P. Kaufmanyň Buhara emirligine garşy harby ýörişleri wagtynda Urgut şäherinde ýerli ilat patyşa hökümetiniň goşunlaryna garşy göreş alyp bardy. K. P. Kaufman general Abramowy goşun bilen Urguda goýberip, şäheriň boýun bolmagyny teklipe etdi. Emma bu teklipe ýerli ilat tarapyndan kabullanmady. Iki tarapyň ortasyndaky çaknyşykda ýerli ilat mertlerçe söweş alyp bardy.

Artilleriya toplaryndan atylan topar beýleki şäherler ýaly Urgutda hem basybalyjylaryň harby üstünligini üpjün etdi. Munuň netijesinde şäher galasy kolonizatorlar tarapyndan eýelendi. Patyşa hökümetiniň goşunlary Urgutdan soň Ketdekorgan şäherini basyp almaga girişdi.

Rus imperiýasynyň harby ýörişlerine garşy Kitap häkimi Jorabek we Şährisebz häkimi Bababekniň ýolbaşçylygynda Samarkantda göreş alyp barylady. Bu iki halkyň hereketiniň ýolbaşçylary öz goşunlary bilen 1868-nji ýylyň 2-nji iýunynda Samarkantly gozgalaňçylar bilen bilelikde Rus imperiýasynyň goşunlarynyň garnizony ýerleşen gala hüjüm etdi. Gabawda galan goşun kömek sorap general-gubernator fon Kaufmana çapar goýberdi. 6-njy iýunda kömekçi güýçler goýberildi. Galany eýelemek üçin 4-nji iýundan 7-nji iýuna çenli aýgytly söweşler dowam etdi. Munda iki tarap hem köp ýitgiler gördi. 8-nji iýunda gursawda galanlara harby güýçler ýetip geldi, şondan soň halk goraýjylary Samarkantdan çykyp dag tarapa çekinmäge mejbur boldy.

**Buhara emirliginiň
Russiýanyň
protektoratyna
öwrülmeği**

Patyşa hökümeti tarapyndan täze basyp alnan çäklerde Samarkant we Kattakorgon bölümlerinden ybarat Zarafşan okrugy düzüldi. Oňa general Abramow başlyk edip saýlandy. Zirebulak söweşinden soň Emir Muzaffar öz ýeňlişini boýun alyp, fon Kaufmanyň Türküstan general-gubernatorylygynyň täze serhetleri hakyndaky teklibini kabul etmäge mejbur boldy. Şonuň bilen Rus imperiýasynyň basybalyjylykly ýörişleriniň ikinji basgançagy gutardy.

Fon Kaufman 1868-nji ýylyň 23-nji iýunynda Samarkantda Emir Muzaffar bilen Buhara emirliginiň Rus imperiýasynyň protektoratyna aýlananlygy hakyndaky şertnama gol çekdi. Onda emir urşuň başlanmagyna günäkär ekenligi, ebedi dostluk belgisi hökmünde Russiýa goşunlarynyň harby harajatlary üçin 500 müň rubl tölemegi belgilenendi. Şertnama görä basyp alnan Daşkentden Samarkanda çenli bolan ähli region – Hojant, Oradepe, Panjikent, Jyzzak, Samarkant, Ketdekorgan şäherleri Rus imperiýasynyň ygtyýaryna geçdi. Emir öz ygtyýarynda galan çäkleri dolandyrmakda Türküstan general-gubernatorynyň görkezmelerine amal etmäge borçly edildi. Syýasy baknalygy üçin



Bababek.
Şährisebzniň häkimi

Jorabek.
Kitabyň häkimi

taryhçylar tarapyndan Buhara hökümdary wassal diýip hem at aldy. Russiýa söwdagärlerine emirlikde erkin söwda etmäge şert döredip bermek we olary goramagy öz boýnuna aldy. Russiýaly söwdagärlere söwda agentliklerini açyp bermäge rugsat berildi, harytlardan alynýan paç umumy bahanyň 2,5 göteriminden geçmezligi bellenenip, olar emirliğin çäklerinden başga döwletlere erkin geçmek hukugyny aldy. Bu şertnama emirligi masgaralaýan, hukuksyzlyga we gedaýlyga höküm edýän şermendeli şertnama boldy. Emiriň bu syýasatyndan närazy bolan güýçler öz hereketini başlady. Halk tarapyndan goldalan Emir Muzaffaryň uly ogly Abdumalik töre, Jorabek we Bababekleriň ýolbaşçylygyndaky goşun Samarkandy azat etmek üçin göreşleri dowam etdirdi. Olar Emir Muzaffaryň tagtdan düşürilenligini we Abdumalik töräniň emir edip saýlananlygyny yglan etdi. Halk goşunlary ilki bilen Şährisebzi, soňra Karşy we Karmana şäherlerini öz ellerine aldy. Türküstan general-gubernatory fon Kaufman tarapyndan bu hereketleriň önüni almak we basyp ýatyrmak üçin I. F. Abramowyň ýolbaşçylygyndaky goşun goýberildi. Döwrebap ýaraglar bilen üpjün bolanlygy sebäpli söweşlerde gozgalaňçylar eýeläp alan çäklerinden yzly-yzyna sürüp çykarylyp başlandy. Netijede Abdumalik töre Hywa hanlygynyň çäklerine, ondan Owganystana geçip gitdi. Owgan emiri Şeralihan Angliýa bilen ýakynlaşyp barýan uruşda Russiýa söýenmegi rejeleşdirýänligi üçin oňa kömek bermedi. Hiç ýerden kömek alyp bimedik Abdumalik töre Peşowara gidýär we ol ýerde 1909-njy ýylda wepat bolýar. Şeýlelikde, Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky basybalyjylyk urşunyň ikinji basgançagy Samarkandyň eýelenmegi we Buhara emirliginiň Rus imperiýasynyň protektoratyna aýlanmagy bilen gutarýar.

1873-nji ýyldaky şertnama

Buhara bilen Rus imperiýasy 1873-nji ýylda emirlige öz wekilini saýlamak hukugyny berýän täze şertnama gol çekýärler. Bu wekiliň razylygysyz emirlik hiç bir içki hem-de daşky syýasy meseläni çözüp bilmeýän boldy. Şertnamanyň 14-nji maddasynda: «Russiýanyň hökümetinden rugsat bolmadyk hiç bir adamy kim



Buhara emiriniň köşgi (Kagan)

bolmagyna garamazdan Buhara hökümeti kabul etmeýär», – diýip görkezilen. Şertnama görä her güni irden guşbegi wekilden gerekli maglumatlary alyp emire ýetirmegi şert bolupdyr. Emir bolsa bu resminamalary diňe tassykladypdyr. P. Lessar Rus imperiýasynyň Buhara emirligindäki birinji wekili edip saýlandy.

Wekili Buharanyň amaldaky resmi bolmadyk gubernatory diýip hasaplamak mümkindi. Ol Buharadan 15 km uzakda ýerleşen Kogon şäherini saraý edip aldy. Munuň bilen patyşa hökümeti Buharany doly imperiýanyň düzümine goşup almazdan, döwleti emir we onuň emeldarlary arkaly dolandyrmagy makul gördi. Netijede patyşa hökümeti Buhara emirini öz täsirine alyp, ony öz bähbidi ugrunda peýdalandy.

1869–1870-nji ýyllarda Rus imperiýasynyň Daşary işler ministrligi Angliýa bilen Owganystan we Orta Aziýadaky serhetleri belgilemek barasynda gepleşikler alyp bardy. Netijede serhetler Amyderýanyň gyrasyndan Penç tümeninden geçirilýän boldy. Buhara emirligi bilen Eýranyň arasyndaky serhet 1881-nji ýylyň 10-njy dekabrynda Eýranyň şasy bilen Russiýa ilçisiniň Tähranda gol çeken gizlin şertnamasynda belgilendi. 1885–1887-nji ýyllardaky geçirilen gepleşikleriň netijesine görä serhetleri belgilemek boýunça iňlis-rus komissiýasy Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky Buhara emirliginiň ýerleri bilen Owganystanyň arasyndaky serhet çyzygyny belgilemek işi gutardy.



Jemini jemleýäris!

- ▶ 1868-nji ýylda Buhara emirligi Rus imperiýasynyň protektoratyna öwrüldi.
- ▶ Zerewşan jülgesi Russiýanyň çäğine garaşly Türküstan general-gubernatorlygyna goşup alyndy.
- ▶ Abdumalik töre, Jorabek we Bababekniň ýolbaşçylygyndaky halk hereketleri.



Adalgalaryň düşündirişi

Protektorat (latynça – howandar) – kolonial döwletleriň garaşsyzlygynyň bir görnüşi. Beýle döwletiň içki syýasatynda birneme erkin bolsa-da, daşary syýasaty kolonizator döwletiň eline geçýär.

Töre – ýokary mertebeli adam. Hywa hanlygynda hanyň garyndaşlary we ýakynlaryna berilýän dereje.

Wassal – bir döwletiň başga bir döwlete boýun egmek tertibi.



Soraglar we ýumuşlar

1. K.P. Kaufman näme üçin Samarkanda ýöriş etdi?
2. Zirebulak söweşinde emiriň goşunlary näme üçin ýeňildiler?
3. Samarkantda halk hereketlerine kimler ýolbaşçylyk etdiler?
4. 1868-nji ýyldaky şertnama görä emirligiň haýsy çäkleri Rus imperiýasynyň ygtyýaryna geçdi?
5. 1873-nji ýyldaky şertnamanyň ähmiýetini aýdyp beriň.

11-§. HYWA HANLYGYNYŇ ÜSTÜNDEŇ RUS IMPERIÝASYNYŇ PROTEKTORATYNYŇ ORNAŞDYRYLMAGY

**Hywa hanly-
gyna garşy
harby ýörişleriň
başlanmagy**

Rus imperiýasy Orta Aziýada basybalyjylyk ýörişleri netijesinde basyp alnan çäklerde ilki bilen pugta ornaşyp aldy. Hywa hanlygyna garşy alyp barylýan harby ýörişe baş ýyl taýýarlyk gördi. Ýöriş üçin beýle uzak wagt taýýarlyk görmegiň esasy sebäbi A. Bekowiç-Çerkasskiýiň ýolbaşçylygyndaky goşunyň ýeňlişe sezewar bolanlygy (1717) bolsa, ýene bir sebäp 1839-njy ýylda W. Perowskiýiň ýolbaşçylygyndaky goşunlaryň Hywa hanlygyna çenli ýetip baryp bilmän yza gaýdyp gidenligi boldy. Hanlygy basyp almak Rus imperiýasy üçin Amyderýany ele almaga hukuk berýärdi. Amyderýany eýelemek birinji nobatda suw çeşmesi, suw arkaly söwda aragatnaşyklary, derýanyň aşaky akymyndaky düzlüklerdäki hasyldar ýerlerden peýdalanmak mümkinçiligine eýe bolmak hasaplanypdyr.

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýanyň basyp alynmagynyň üçünji basgançagy (1873–1879-njy ýyllar) dowamynda Hywa hanlygynyň basyp alynmagy hem amala aşyryldy. Hüjüm günbatarda Mangyşlak, demirgazykda Orenburg, gündogarda Türküstan we günortada Krasnowodsk ýaly dört harby okrugdan alyp barylady. Munda 12 müňden artyk esger, 4600 at we 20 müň düýeden ybarat harby goşun gatnaşypdyr. Bu goşuna K. P. Kaufman ýolbaşçylyk etdi. Beýle köp sanly harby goşun 1873-nji ýylyň fewralynda özlerriniň ýerleşen ýerleri – Daşkent, Orenburg, Mangyşlak we Krasnowodskden bir wagtda diýen ýaly ýola çykdy. Hywa hanlygyna alyp barýan ýollaryň ýamanlygy, ilki 25 gradus sowukda, soňra 40 gradusdan ýokary yssylykda ýol ýöremek örän kynçylykly geçdi. Mundan daşary çöllerde 60 gradusa çenli jowzaly yssy bolmagy, suwsuz giňişliklerdäki ýollar sebäpli harby goşun menzile ýetmezden hatary seýrekleşip bardy. Olaryň köp bölegi ýolda kesselledi, bir bölegi heläk boldy we bir bölegi yzyna gaýdyp gitdi. Hywa diňe



Patyşa goşunlary Hywanyň bosagasynda

7,5 müňe golaý adam ýetip bardy. Krasnowodsk we Mangyşlakdan Hywa tarap çykan goşunlar jowzaly yssy we suw ýetmezçiliginden ezyet çekenligi, haldan taýanlygy sebäpli ýoluň ýarymyndan yzyna gaýtmaga mejbur boldy. Diňe Daşkent, Orenburg ugurlaryndan ýola çykan goşunlar 1873-nji ýylyň maý

aýynda Hywa hanlygynyň serhetlerine ýetip geldiler. Ýol kynçylyklaryndan daşary olara ýolda kiçi toparlar hüjüm edip, haldan taýdyrdy. Rus goşunlary bilen Hywa hanlygynyň goşunlarynyň arasynda maý aýynda Hazarasp galasy, Goňrat, Hojeýli, Mangyt şäherleri we Hywa şäheriniň golaýynda söweşler bolup geçdi. Taraplaryň güýçleriniň deň bolmazlygy, uly ýitgilere garamazdan, Hywalylara görä patyşa hökümetiniň goşunlarynyň gowy ýaraglananlygy sebäpli hanlygyň goranyjylary ýeňlişe sezewar boldy.

1873-nji ýylyň maý aýynyň ortalaryna gelip kolonial hökümetiň esasy goşunlary Hywa ýetip geldi. Olaryň Hywa eden birinji hüjümi goranyjylar tarapyndan gaýtaryldy. Bu söweşde iki tarap hem uly ýitgiler gördi. Hüjüme ýolbaşçylyk eden general Weryowkin ýaradar boldy. Patyşa hökümetiniň goşunlary uly ýitgiler görenligi sebäpli yza çekinip, fon Kaufmanyň ýolbaşçylygyndaky güýçleriň gelerine garaşmaga mejbur boldy.

Hywa ýetip gelen K. P. Kaufmanyň ýolbaşçylygyndaky goşun ýene şähre hüjüm etdi. Emma bu sapar hem patyşa hökümetiniň goşunlary şäheri eýeläp bilmedi. 29-njy maý güni şäheriň Hazarasp derwezesiniň duşmanlara açyp berilmegi hanlygyň paýtagtynyň eýelenmegine alyp geldi. Şondan soň K. P. Kaufman gepleşik alyp barmak ýoluny saýlady.

Gandimiýan şertnamasy

K.P. Kaufman Hywany basyp alandan soň han hazynasyny *kontribusiya* (paç) ýerine konfiskasiya edip, hazyna bilen bilelikde gadymy golýazmalar, hanyň tagty we täji, teňne basylýan belgi we möhrüň şekili, Goňrat dinastiýasynyň hanlarynyň häkimiýetiniň belgileri we başga-da ele ilen maddy baýlyklaryny Sankt-Peterburga ugratdy. K. P. Kaufman Hywany eýeländen soň Hywa hanlygy bilen gepleşikler alyp barmak üçin Gandimiýan obasyndaky köşgüne bardy. Onuň teklipe eden ylalaşyk şertnamasyna Hywa hany Muhammet Rahymhan II 1873-nji ýylyň 12-nji awgustynda gol çekmäge mejbur boldy. Bu şertnama görä Hywa hany Rus imperiýasynyň baknalygyna geçýänligini görkezýärdi. Şertnamanyň birinji maddasynda: «Seýit Rahym Bahadyrhan özüni Bütin Russiýa imperatorynyň sadyk işgäri diýip boýun almalı boldy. Ol goňşy hökümdarlar we hanlar bilen hiç bir özbaşdak dostluk gatlamaşyklaryndan, olar bilen söwda-satyk we şertnamalar düzüp bilmeýän boldy hem-de Russiýanyň Orta Aziýadaky ýokary häkimiýetinden rugsat almazdan olara garşy hiç bir söweş hereketlerini amala



Gandimiýan şertnamasyna gol çekilmegi



Hywa hanlygyndaky bazar

aşyryp bilmeýär»,– diýip ýazyp görkezilendi. Bu bilen Hywa hany özbaşdak daşky dünýä, hat-da ýakyn goňşulary bilen hem aragatnaşyk etmek mümkinçiliginden mahrum edildi. Olar bilen diňe Rus imperiýasynyň razylgy bilen aragatnaşyk edip bilýän boldy.

Hywa hanlygyna degişli Amyderýanyň sag kenary, oňa goňşy ýerleriň hemmesi, bu ýerlerde ýaşaýan oturymly we çarwadar ilaty bilen hanyň garamagyndan çykdy. Amyderýada erkin hereketlenmek üçin Russiýanyň gämilerine uly hukuklar berildi. Russiýaly söwdagärler hem-de olaryň mallary üçin han we ýerli häkimler jogapkär boldy. Olar hanlykda erkin ýörmek, paç töleglerisiz söwda etmek hukuklaryny gazandylar.

Gandimiýan şertnamasynda: «Amyderýanyň çep kenaryndaky ruslar üçin zerur we amatly bolan ýerlere olar özläriniň pristanlaryny gurmak hukugyna eýe. Hanlyk bu pristanlaryň saklanmagy we howpsuzlygy üçin jogapkär bolupdyr. Olar üçin ýeriň saýlanmagy, Orta Aziýadaky rus ýokary häkimiýetiniň tassyklamagyna bagly», – diýip görkezip goýuldy.

Şertnama görä Hywa hanlygy 2 million 200 müň rubl möçberindäki pajy 20 ýylyň dowamynda tölemegi belgilendi. Hanlygyň hazynasynda ýeterli derejede pul bolmanlygy sebäpli bu paç ilatdan ýygналp alynýan boldy.

Gandimiýan şertnamasy Hywa hanlygynyň Rus imperiýasyna bakna-lygyny, hanyň döwlet başlygy derejesinde başga döwlete boýun egýänligini görkezýän resminama boldy. Şertnama şunuň bilen birlikde hanlyk ilaty üçin örän agyr ýagdaýa alyp geldi. Paç tölemek bilen birlikde täze salgyt we borçlary tölemek halkyň gerdene düşdi. Galyberse-de, hanlygyň çäkleriniň üç esse gysgarmagy hanlygyň döwlet hökmünde diňe adyna barlygyny, hakykatda özbaşdaklygyny ýitiren protektorata öwürülendigini görkezýärdi.

Adalgalaryň düşündirişi

Kontribusiya – ýehilen döwletiň ýeňen döwletiň peýdasyna pul tölegi.
Pristan (rusça – gelip durmak) – gämileriň duralgasy – port.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hywa hanlygynyň basyp alynmagyndaky ilkinji hereketler hakynda aýdyp beriň.
2. Nämе üçin K.R.Kaufman Hywa garşy uzak wagt taýýarlyk gördi?
3. Hywa garşy ýöriş nähili düzüldi?
4. Gandimiýan şertnamasy Hywa hanlygynyň ýagdaýyna nähili täsir görkezdi?

12-§. KOKANT HANLYGYNÝŇ BASYP ALYNMAGY

Kokant hanlygyndaky içki syýasy dawalaryň güýçlenmegi

Rus imperiýasy XIX asyryň 50–60-njy ýyllarynda harby basybalyjylyk ýoly bilen Kokant hanlygynyň çäkleriniň bir bölegini basyp aldy. K. P. Kaufman hanlykda öz täsirini güýçlendirmek maksadynda 1868-nji ýylda han bilen şertnama düzdi. Oňa görä hanlykda Russiýa söwdagärlerine uly mümkinçilikler berildi. Bu döwürde hanlygyň ýerleri gysgalyp, hazyna düşýän girdejiler kemeldi. Urşuň netjesinde görülen zyýanlar halk köpçüliginiň gerdenine düşdi, salgyt we borçlar köpeldi. Munuň netijesinde hanlykda içki dawalar, halkyň närazyçylygy güýçlendi.

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Kokant hanlygynda ençeme gozgalaňlar bolup geçdi. Olardan biri 1875-nji ýylyň baharynda güýçlenip, oňa Mulla Ishak Mullo Hasan ogly «Polathan» ady bilen ýolbaşçylyk etdi. Kokandyň hökümdary Hudaýarhan gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin Abdurahman Aftabaçy, Isa Awliýalaryň baştutanlygynda goşun iberýär. Ýöne olar 17-nji iýulda gozgalaňçylaryň tarapyna geçip gidýär. Hudaýarhanyň ogly Nasriddinbek hem gozgalaňçylara goşulandan soň, 20-nji iýulda Hudaýarhan K. P. Kaufmandan kömek soramaga mejbur bolýar. Onuň inisi we ikinji ogly hem gozgalaňçylaryň tarapyna geçensoň, han general-gubernatordan pena gözläp Daşkende gidýär. K.P. Kaufman ony Orenburga iberýär. Hudaýarhan Orenburgdan Hindistan arkaly Mekkä barýar we ol ýerden gaýdyşyn kesele ýolugyp, 1882-nji ýylda Owganystanda aradan çykyar.



Kokant goşunlary

Hudaýarhandan soň tagta Nasriddinbek oturdy. Tagty eýelemäge hereket eden Polathan Nasriddinbek we Abdurahman Oftobaça garşy bolup galdy. Kokant hanlygynda syýasy ýagdaý ýitileşip, gozgalaň bütin jülgäni gurşap aldy. Kolonial hökümet gozgalaňçylara garşy uly harby güýçlerini goýberdi. Söweşler ýiti dowam edýän wagtynda Nasriddinbek ýeňilmeginden gorkup, 1875-nji ýylyň 22-nji sentýabrynda boýun egdi we fon Kaufman bilen şertnama gol çekdi. Onda özüni imperatoryň «sadyk guly» diýip boýun almagy, daşary syýasatda hiç bir ylaşyklar düzüp bilmezligi, iki million rubl paç tölemegi,



M. D. Skobelev

Syrderýanyň sag kenaryndaky ýerler – Namangan we Çust Russiýanyň ygtyýaryna geçenligi bellegenipdi. Bu ýerlerde düzülen Namangan bölümine general M. Skobelew başlyk edip saýlandy.

Nasriddinbekiň gol çeken şertnamasyndan närazy bolan ilat ýene-de gozgalaň göterdi. Polathanyň tarapdarlarynyň sany artdy we munuň netijesinde ol Nasriddinbeki gysyp çykaryp, häkimiýeti öz eline aldy.

Andijana guralan hüjüm

Polathanyň gozgalaňy güýçlenip gitmeginden howatyr-
lanan kolonial hökümet ilaty derbi-dagyn etmek üçin
Andijana hüjüm etdi. Çünki gozgalaňçylaryň esasy
güýçleri şu ýerde ýerleşendi.

General M. Skobelewiniň ýolbaşçylygyndaky hüjüm 1875-nji ýylyň oktyabr aýynyň başynda başlandy. Şäher günün dowamynda toplardan oka tutuldy. Andijanyň ilaty goranmak söweşlerinde şäheriň her bir garyş ýeri üçin bar güýji bilen göreşdi. M. Skobelewiniň ýolbaşçylygyndaky

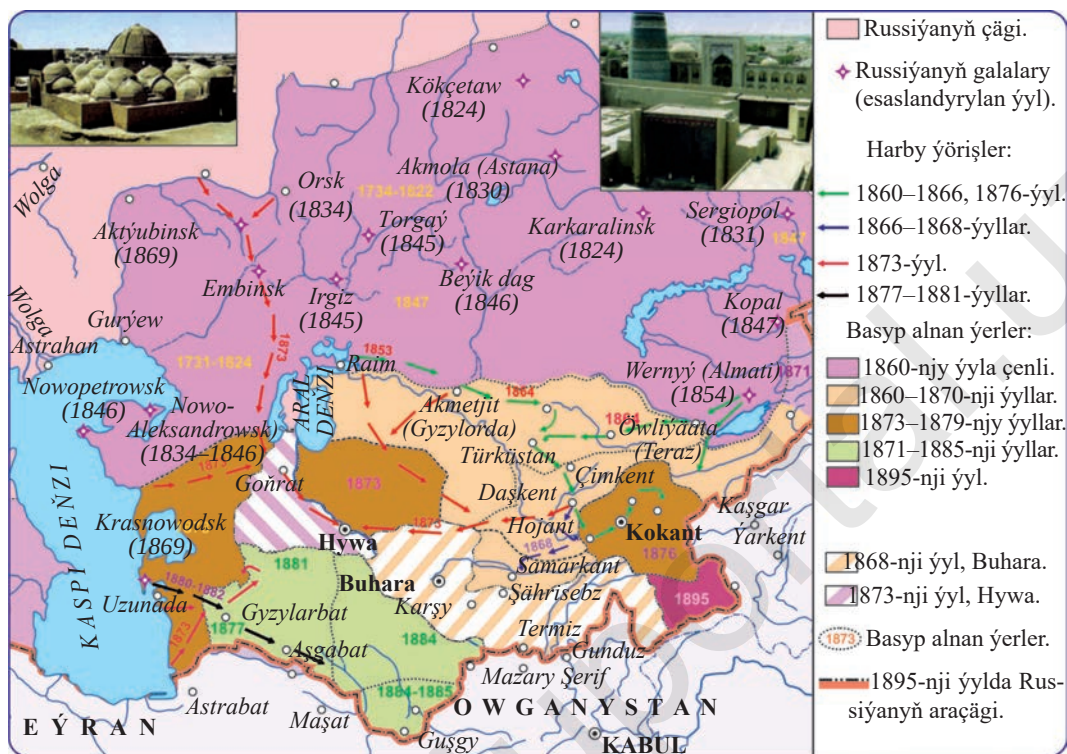


**Kokant hany
Hudaýarhan**

goşunyň ilkinji hereketleri ýiti garşylyga duş geldi. Şondan soň patyşa hökümetiniň goşunlary ähli ymarat we ýaşaýyş jaýlaryna ot goýup, şäheri ýangyn içinde galdyrdy. Şäher dyngysyz görnüşde artilleriýadan oka tutuldy. Bu şäher goranyjylaryny agyr ýagdaýa salyp goýdy. Üç sagat dowam eden dyngysyz oka tutulmadan soň gije patyşa hökümetiniň goşunlary ýene hüjüme geçdi. Emma bu hüjüm hem netije bermedi. Ertir daňdan ýene-de toplardan oka tutulyp bu uzyn gün dowam etdi. Emma şäher goranyjylarynyň garşy hüjüme geçmegi patyşa goşunlaryny çekinmäge mejbur etdi. Şäher 1876-njy ýylyň ýanwarynda alyp barlan ikinji hüjümiň netijesinde kynçylyk bilen eýelendi.

Namanganyň basyp alynmagy

Rus imperiýasynyň general M. Skobelewiniň ýolbaşçylygyndaky goşunlary 1875-nji ýylyň 18-nji oktyabrynda Namangana ýerleşip, K. P. Kaufmanyň serkerdeligi astyndaky harby güýçlere goşuldy. Kolonizator goşunlara garşylyk hereketleri Namanganda bir aý dowam etdi. Şäheri azat etmek üçin töwerekdäki obalardan goşmaça güýçler geldi. Şoňa garamazdan, patyşanyň goşunlary tarapyndan şäheriň ýarymy ele alyndy. Patyşa hökümetiniň harby goşuny üç günün dowamynda galada jan saklamaga mejbur boldular. Iki tarapyň ortasynda söweşler 1876-njy ýylyň ýanwar aýynyň ahyryna çenli dowam etdi. General M. Skobelewiniň



Orta Aziýa XIX asyryň ahrynda

ýolbaşçylygyndaky goşun fewral aýyna gelip harby ýaragyň üstünligi bilen ýeňiş gazandy. Polathan we onuň tarapdarlary öldürildi.

1876-njy ýylyň 19-njy fewralynda patyşa hökümeti Kokant hanlygynyň ýatyrylanlygy barasyndaky permany yglan etdi. Şeýlelikde Kokant hanlygynyň çäkleriniň ornunda Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümine girýän Fergana welaýaty düzüldi. Welaýata Kokant hanlygyny basyp almakdaky harby ýörişlerde ýolbaşçylyk eden general M. Skobelew harby gubernator edip saýlandy.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasynyň Orta Aziýada alyp baran basybalyjylykly ýörişleri netijesinde Kokant hanlygy Buhara we Hywa döwletlerinden tapawutlylykda döwlet hökmünde bütinleý ýatyryldy. Onuň ýerinde ýerli ilatyň asyrlar dowamynda şekillenene döwür bolan durmuşyna laýyk gelýän administratiw dolandyryş ulgamy we çäk birlikleri ýatyrylyp, imperiýanyň maksatlaryna laýyk gelýän, şol bir wagtda ýerli ilaty dolandyrmak üçin koloniýanyň administrasiýasyna amatly bolan täze dolandyryş ulgamy emele geldi.

Fergana jülgesiniň boýun egdirilmegi bilen Rus imperiýasynyň Orta Aziýa basybalyjylykly ýörişiniň üçünji basgançagy (1873–1879) ahyryna ýetdi. Bu ýörişleriň netijesinde Orta Aziýanyň in köp çäkleri basyp alnyp, Rus imperiýasynyň koloniýasyna öwrüldi.



Özüňizi synaň!

Orta Aziýany Rus imperiýasynyň basyp almagynyň ... nji ýyllarda üçünji basgançagy boldy. M. D. Skobelew – ...

Türkmenleriň boýun egdirilmegi

Orta Aziýany basyp almagyň dördünji basgançagy Amyderýa we Köpetdagyň aralygyndaky Garagumyň serhetlerindäki türkmenlere garşy gadyldy. 1879-njy ýylyň iýulynda Angliýa Owganystan çäkleriniň bir bölegini basyp alandan soň inlisler üçin Orta Aziýa ýol açyldy. Şonuň üçin 1879-njy ýylyň iýulynda Krasnowodskdan I. Lazerewiň ýolbaşçylygyndaky harby goşun türkmenleriň ýaşayan ýerlerine ugradyldy. Bu ugurdaky ilkinji hereketlerde patyşa hökümetiniň goşunlary ýeňlişe sezewar boldy. Kokant hanlygyna garşy harby ýörişlerde uly tejribe artdyran general M. Skobelewiniň ýolbaşçylygyndaky goşun 1880-nji ýylyň maý aýynda ikinji ýörişi başlady. 1881-nji ýylda üç aý dowam eden söweşlerden soň gursawa alnan türkmenleriň galasy – Gökdepe ele alyndy. Munuň netijesinde basyp alnan ýerlerde Kaspi aňyrsy welaýaty düzüldi. Türkmenleriň bütinleý boýun egdirilmegi bolsa diňe 1885-nji ýylda amala aşyryldy.

Türkmenleriň esasy galasy Gökdepe boýun egdirilenden soň, 1881-nji ýylda Russiýa we Eýranyň ortasyndaky serhetler belgilendi. Şu ýylda Gündogar Türküstanyň Ili ülkesindäki gozgalaň patyşa hökümetiniň goşunlary tarapyndan basyp ýatyrylmagy bilen Russiýa we Hytaýyň arasyndaky serhetler hem belgilendi.

Şu hereketler bilen Rus imperiýasynyň Orta Aziýanyň çäklerindäki basybalyjylyk ýörişleriniň dördünji basgançagy (1880–1885) gutardy.

Şeýlelikde, basyp alnan çäklerde baş welaýat, ýagny *Syrderýa, Ýedisuw, Fergana, Samarkant* we *Kaspi aňyrsy welaýatlary* düzülip, olar Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümine girizildi.

Rus imperiýasynyň XIX asyryň ortalaryndan başlap amala aşyran harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde Buhara emirligi we Hywa hanlygy imperiýanyň protektoratyna öwrüldi. Kokant hanlygy bolsa bütinleý ýatyryldy.

Özüňizi synaň!



1880–1885-nji ýyllarda ...
Polathan – ...
Fergana welaýaty ... nji ýyl düzüldi.

I. Lazerew – ...
Andijan üçin söweşler – ...
Kaspi aňyrsy welaýaty – ...

Sowsuzlygyň sebäpleri we netijeleri

XIX asyryň ikinji ýarymynda Orta Aziýanyň halklary Rus imperiýasynyň harby ýörişlerine garşy mertlerçe göreş alyp bardy. Halk köpçüligi Watan özbaşdaklygyny we azatlygyny kolonizatorlardan goramak üçin gahrymanlarça söweşdi. Emma bu döwürdäki içki dawalar, özara uruşlar, han we emirleriň uzagy gözläp iş alyp barmanlygy ahyr soňunda ýurduň özbaşdaklygyny ýitirip, özgelere tabyn bolmagyna alyp geldi.

Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagyna, Kokant we Hywa hanlyklarynyň hem-de Buhara emirliginiň ýeňlişe sezewar bolmagyna aşakdakylar sebäp boldy: **Birinjiden**, Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary Rus imperiýasyna garanda harby we ykdysady ösüş ugurda örän yzdady. Aýratyn hem, olaryň harby ýagdaýy şol döwürdäki dünýä möçberiniň ösüş derejesinden pesde bolupdyr. Hanlyklaryň daşky syýasatda adyl syýasat alyp barmanlygy netijesinde olaryň özlери daşky dünýäden bölünip galdy. **Ikinjiden**, üç döwletiň arasynda hem özara dostluk gatnaşyklary, arkadaşlyk we agzybirlik ýokdy. Olardaky syýasy sistema, döwlet dolandyryşynyň döwrebap ulgamyndan uzakda bolup, orta asyrlara has bolan ýeke häkimiýetçilige, zorluga esaslanandy. Munuň netijesinde içki garşylyklar köpeliپ, dawalar güýçlendi. Özara uruşlar, tagt üçin göreşler güýjedi. **Üçünjiden**, uruş hereketleri wagtynda hanlar biri beýlekisine kömek bermedi we öz parahatçylygyny oýlap beýlekilere biperwaý garady. Bu bolsa her bir hanlygyň aýratynlykda derbi-dagyn edilmegini ýeňilleşdirdi. Bularyň hemmesi Rus imperiýasynyň hökümeti üçin amatly boldy we ýagdaýdan peýdalanyp döwleti koloniýa öwürüldi.

Ýatda saklaň!



Çarizmiň basybalyjylygy köp sebäpler bilen bir hatarda, ilki bilen, şol wagtda bar bolan syýasy özbaşdaklyk, hökümdar güýçleriň uzagy görüp bilmezligi, ruhy gowşaklygy netijesinde bolup geçenligini taryhy mysallar subutlap berýär.

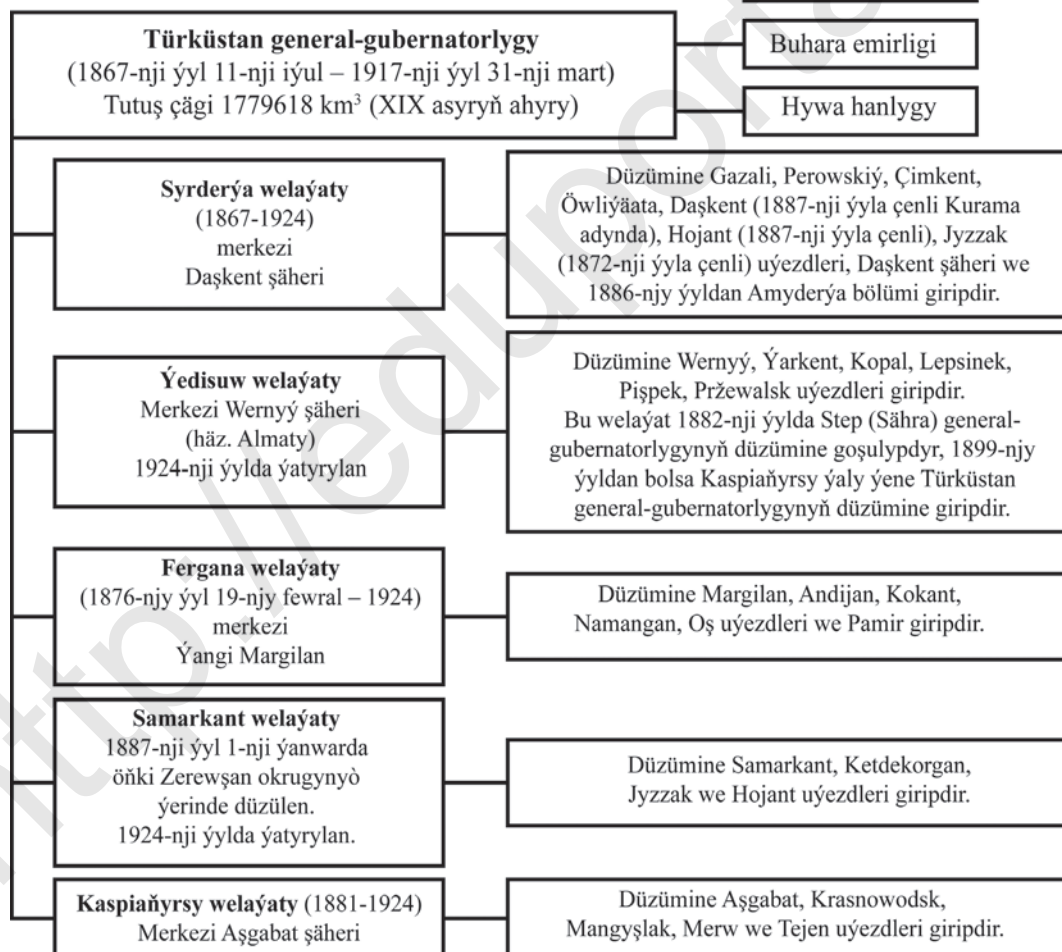


Soraglar we ýumuşlar

1. Kokant hanlygynyň basyp alynmagyna nämeler sebäp bolupdyr?
2. Kokant hanlygyny basyp almak üçin söweş köpräk haýsy ýerlerde boldy?
3. Fergana welaýaty haçan we niredede döredildi?
4. Ýeňilmegiň sebäplerini sanap beriň.
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Çägiň ady	Basyp alnan ýyl	Basyp alan şahs	Söweşiň gidişi

Türküstan general-gubernatorlygynyň adminis- tratiw-çäk gurluşy



III B Ö L Ü M

RUS IMPERİYASYNYŇ TÜRKÜSTANDAKY KOLONIAL SYÝASATY

13-§. TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGYNÝ SYÝASY-ADMINISTRATIW DOLANDYRYŞ ULGAMY

Dolandyryşyň kolonial düzgünleri

Basyp alnan çäklerde imperiýa hökümdarlygyny ornatmak, pugta ornaşyp almak, basyp alnan ýerleri elden gidermezlik üçin, ilki bilen, kolonizatorlar özlerine laýyk dolandyryş düzgünlerini

işläp çykmarydy we ony ölkede ornaşdyrmalydy. Kolonial syýasatynyň doly amala aşyrylmagynda dolandyryş tertipleri esasy daýanç hasaplanypdyr. Dolandyryş tertipleri basybalyjylyk ýörişleri bilen birlikde dürli görnüşlerde düzülip, tejribe synaglardan geçirilen halda düzedilip barlypdyr.

Rus imperiýasynyň Orta Aziýada alyp baran basybalyjylyk syýasatynyň dowam etdirilmegi netijesinde koloniýa öwrülen çäkler giňelipdir. Basyp alnan çäkleri dolandyrmak tertipleri we onuň nähili bölünmek meselesi örän köp hem-de uzak wagt imperiýa hökümdarlarynyň arasynda dürli pudak wekilleriniň gatnaşmagynda ara alyp maslahatlaşylypdyr. Bu meseläni çözmekde ätiýaçlylyk bilen uzagy gözläp iş görmek, hiç bir zatda töwekkel etmezlik prinsipi esasanyp iş alyp baryldy. Türküstan general-gubernatory S. M. Duhowskoý (1898–1901): «Türküstan ülkesi başga ülkelere garanda taryhy geçmişi, etnografik aýratynlyklaryny hasaba alan halda aýratyn üns berilmegini talap edýär», – diýipdi.

Patyşa hökümeti Daşkendi basyp alandan soň, 1865-nji ýylyň 6-njy awgustynda Aleksandr II «Türküstan welaýatyny dolandyrmak dogrusyndaky Wagtlaýyn Düzgünnama»ny tassyklady. Dolandyryş harby işgärleriň eline geçdi. Bu düzgünnamada dolandyryş ulgamy «Harby-halk dolandyryşy» ady bilen gubernatoryň elinde harby we raýatlyk işleri jemlenýär. Welaýat bölümlere bölünip, olaryň başlyklary bir wagtyň özünde harby komendant hem hasaplanypdyr. Bölüm başlyklaryna ýerli ilatyň üstünden gözegçilik edýän kolonial hökümetiň wekillerinden saýlanan dolandyryjylar boýun egipdir.

1908–1910-njy ýyllarda Türküstan ülkesini patyşanyň tabşyrygy bilen barlag geçiren senator K. Paleniň belleýşi ýaly, «ülkede iň kiçi ähmiýete eýe bolan dolandyryş hem harby başlyklaryň elinde» bolupdyr. Ýerli ilatyň wekillerine dolandyryşyň iň aşaky basgançagyndaky wezipeler berlipdir. Bulara wolost başlyklary (müňbaşylar), oba aksakgallary, hojalyk başlyklary, kazy, biý we olaryň kömekçileri giripdir.

General-gubernatorlyk diwany uly hukuklara eýe bolup esasy ýerine ýetiriji organ hasaplanypdyr. Rus imperiýasyndaky hiç bir guberniýada beýle uly hukuklara eýe bolan dolandyryş organy bolmandyr. Türküstan ülkesi administratiw-çäk taýdan welaýatlara bölünip, olary öz elinde raýatlyk we harby häkimiýeti birleşdiren harby gubernator dolandyrypdyr. Welaýatlar uýezdlere bölünip, olary harby esgerler dolandyrypdyr. Uýezdler uçastoklara, wolostlara, oba we hojalyklara bölünipdir. Uçastoklary uçastok pristawlary dolandyrypdyr. Rus imperiýasy Orta Aziýanyň basyp alnan çäklerinde öz hökümdarlygyny saklap galmak, ony pugtalandyrmagy birinji derejeli wezipe hasaplaýanlygy üçin ilki başda dolandyryş pudagynda uly özgerişleri amala aşyrmandyr. Ýokary organlaryň gözegçiliginde bolan ýerli ilat wekillerinden ybarat aşaky dolandyryş organlary we salgyt ulgamy saklanyp galypdyr. Aşaky dolandyryşyň saklanyp galynmagynyň esasy sebäbi ýerli ilatyň içki durmuşyna ilki başdan aralaşmak we ilatyň döp-dessurlaryna ýaşayyş derejesine uly özgerişler girizmeklik ýaman netijeleri getirip çykarmagy mümkindi. Mundan daşary täze basylyp alnan ýerlerde entek garşylyk we närazylyk hereketleriniň dowam edýänligi, dolandyryş ulgamynda iş alyp barýan adamlaryň bolmanlygy, ülkäniň şertini doly bilmeýändigleri ilki wagtda ýerli ilat wekilleriniň aşaky dolandyryşa gatnaşmaga ýol berlipdir. Aşaky dolandyryş ulgamynyň saklanyp galmagy ülke administrasiýasyna imperiýanyň bähbitlerti üçin hyzmat edýän, ülkedäki şertleri gowy bilýän ýerli ilat wekillerinden özlerine iň ynamly



General-gubernatoryň karargähi.
Daşkent. XIX asyr

adamlary tapmak kyndy. Ony çözmekde imperiýa hökümeti Türküstandaky hökümdarlygyň ilki wagtlyrynda işlenip taýýarlanan saýlaw ulgamy kömek etdi

Uýezdler wolostlara, wolostlar oturymly ilat ýaşayan çäklerde obalara, çarwaçy ilat ýaşayan çäklerde bolsa awullara bölündi. Dolandyryş ulgamynyň aşaky basgançagynda *wolost başlygy*,

oba ýaşulysy, awul başlygy, halk sudýalary we olaryň kömekçileri, ýap aksakgaly, mirap, onbaşy, ellibaşylar ýaly wezipelerde ýerli ilat wekillerini iş alyp barypdyr.

1867-nji ýyldaky «Düzgünnama» taslamasy esasynda oturymly ilat bir basgançakly, ýagny aksakgallyklara, çarwadar ilat bolsa iki basgançakly sistema görnüşindäki wolost we hojalyklara birleşdirilen. Her bir aksakgallyk 100–200 öýden, hojalyk 100–200 otowdan, her bir wolost bolsa 1000–2000 otowdan ybarat halda düzülmegi bellenen.



Özüňizi synaň!

1865-nji ýylda ...
Wolostlar – ...

1867-nji ýylda ...
Aksakgallyk – ...

Uýezdler – ...
K.Palen – ...

Kolonial dolandyryşyň aýratynlyklary

Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagy bilen bir wagtda ony gelejekde nähili dolandyrmak we öz bähbitleri ugrunda peýdalanmak meseleleri çözülip barlypdyr. Şoňa görä Türküstan

ülkesi basyp alnan döwürden başlap doly koloniýa hökmünde dolandyryş tertiplerine esaslanan administratiw-çäk birlikler we olaryň dolandyryş tertipleri ygylan edilip barlypdyr. Onuň esasy maksady ýerli ilaty berk gözegçilikde we tabynlykda saklap durmaga gönükdirilipdi. Ygylan edilen dolandyryş tertipleri doly görnüşde harby tertiplere esaslanylýan, ýurtda imperiýanyň syýasy we ykdysady hökümdarlygyny ornaşdyrmaga gönükdirilipdi.

Orta Aziýada Rus imperiýasynyň hökümetiniň ýene bir esasy maksady – bu imperiýanyň merkezi raýonlaryndan bu ýerlere ilaty göçürüp getirip ýerleşdirmek bolupdyr. Ülke administrasiýasy göçürüp getiren ilatyna erkin ýaşamagy we howpsuz durmuş geçirmegi üçin ähli mümkinçilikleri döredip bermäge hereket etdi. Göçürüp getirilenler ýerler we beýleki gerekli serişdeler bilen üpjün edildi. Ilaty göçürüp getirip ýerleşdirmekden ýene bir maksat bu ýurtda kolonial syýasatyny amala aşyrmakda goşmaça güýçlere eýe bolmakdy. Bu syýasat ýerli ilaty ruslaşdyrmak mümkinçiliklerini giňeltmäge gönükdirilen çäre boldy.

Türküstan ülkesiniň administratiw- çäk bölünişi we dolandyryşy

Orta Aziýada basyp alnan çäkler administratiw taýdan bölünip, olar doly harby esgerleriň gol astynda bolupdyr. 1877-nji ýylda Daşkentde «Şäher düzgün-namasy» ygylan edilip, oňa görä şäheri dolandyrmak Dumanyň eline geçdi. Duma agzalarynyň 1/3

bölegi Köne şäher böleginden, 2/3 bölegi bolsa Täze şäher böleginden saýlanypdyr. Muňa görä şäheriň 80 mün ýerli ilatyndan 21 sany depu-

tat, 3900 sanysy, esasan, ruslardan ybarat ilatdan bolsa 48 sany deputat gatnaşypdyr. Şäher hojalygyna degişli ähli işler Dumanyň eline geçipdir. Duma ýolbaşçylyk edýän şahs general-gubernatoryň hödürlemegi bilen harby ministr tarapyndan tassyklanar.



1886-njy ýylyň 12-nji iýulynda imperator Aleksandr III tarapyndan täze «Türküstan ülkesini dolandyrmak dogrusyndaky Düzgünnama» tassyklandy. Bu Düzgünnamanyň esasy maksady ülkede administratiw dolandyryşy pugtalandyrmak we ýerden peýdalanmak tertiplerini üýtgetmekden ybarat bolupdyr. Düzgünnama görä Zarafşan okrugy Samarkant welaýatyna öwrüldi. Hojant, Jyzzak, Kattakorgon, Samarkant uýezdleri onuň düzümine girizildi. Kurama uýezdiniň ady Daşkent uýezdi diýip üýtgedildi.

1886-njy ýylda Türküstan general-gubernatorlygynyň umumy çäkleri 1,7 million kw. km bolup, ilatynyň sany 5,2 million adamdan ybarat bolupdyr. Özbekler we başga ýerli halklar 1897-nji ýylda 5 milliona, 1911-nji ýylda bolsa 6 milliona ýetipdir. Rus ilatynyň umumy sany ukrainler we beloruslary hem goşup hasaplananda 1897-nji ýylda 197 müň adamy, 1911-nji ýylda bolsa 400 müň adamy düzýärdi. Patyşa hökümeti hemişe göçürüp getirilenleriň sanynyň artyp barmagyna gönükdirilen çäreleri amala aşyrýardy. Olar koloniýa syýasatyny amala aşyrmakda daýanç bolup hyzmat etmelidi.

1886-njy ýyldaky «Düzgünnama»a görä Türküstan general-gubernatorlygynyň administratiw dolandyryşy täze dolandyryş – Türküstan general-gubernatory Geňeşi bilen doldurylan. Welaýat harby gubernatorlary, general-gubernator diwany dolandyryjysy, Türküstan harby okrugy ştabynyň başlygy bu Geňeşiň hemişelik agzalary bolupdyr. Buharada bolsa 1885-nji ýylda Russiýa imperatorynyň syýasy agentliginiň işi ýola goýuldy. Onuň rugsady bolmasa Buhara emiri daşky we içki syýasatda özbaşdak iş alyp baryp bilmändir..



XIX asyryň ahyrynda Türküstan ülkesine serhetdeş çäkler

Adalgalaryň düşündirişi

Duma (rusça – oýlamak, pikirlemek) – Rus imperiýasynyň kanun çykaryjy häkimiýeti, şäher dumasy – şäheriň özüni özi dolandyryş organy.

Uýezd – tümenlere deň administratiw-regional bölünme.

Wolost – uýezdiň düzümine girýän birnäçe oba ýa-da hojalyklardan ybarat regional bölünme.

Uçastok pristawy – ilatyň ýaşayan ýerindäki gözegçisi.

Komendant – gala ýa-da tümendäki ähli goşunlaryň başlygy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan general-gubernatorlygynyň dolandyrylyşy kimleriň elinde bolupdyr?
2. 1886-njy ýyldaky «Düzgünnama» boýunça dolandyryşda nähili özgerişler boldy?
3. Ýerli ilatyň wekilleri dolandyryşyň haýsy wezipelerinde iş alyp barypdyr?
4. Welaýatlary we wolostlary kimler dolandyrypdyr?
5. Russiýa imperatorynyň syýasy agentliginiň wezipesi nämelerden ybaratdy?
6. Kartadan Türküstan general-gubernatorlygyndaky welaýatlary anyklap, haýsy welaýata bu günki Özbegistanyň haýsy çäkleriniň girýanligini belgiläň.

14-§. TÜRKÜSTAN ÜLKESİNDE RUS IMPERİYASYNYŇ ÝER-SUW SYÝASATY

Oba hojalygyndaky özgerişler

Orta Aziýanyň ykdysadyýetinde oba hojalygy öňdebaryjy orny tutupdyr. Rus imperiýasy agrar çäk hasaplanypdyr. Türküstan ülkesinde ýer-suwdan peýdalanmagy doly öz gözegçiligine almak we olardan alynýan salgytlaryň öz wagtynda toplanmagyndan peýda görýärdi. Şol sanda, ýere eýelik etmek we ondan peýdalanmak düzgünlerine uly üns berlipdir. Agrar mesele diňe ykdysady däl-de, eýsem syýasy ähmiýete hem eýe bolupdyr. Ýere eýelik etmek tertiplerini gözegçilik etmek patyşa hökümetine ilatyň üstünden hökümdarlygyny üpjün etmekde örän möhümdi. Ýerli ilatyň esasy ýaşaýyş çeşmesi ýer bolanlygy sebäpli oňa eýeçilik etmek zerurdy.

1886-njy ýyldaky «Düzgünnama»nyň «Türküstan ülkesiniň ýeriniň strukturasyny» diýen bölümünde ülkede gadymdan saklanyp gelen ýere eýeçilik etmek gatnaşyklary özgerdip goýberildi. Oňa görä Türküstanyň ýerleri, tokaýlary we ýerasty gazylma baýlyklary döwlet mülki diýip yglan edildi. Şu bilen olar Rus imperiýasynyň emlägine öwrülýär. Düzgünnama boýunça ülkede iri ýer eýeçiligi hem ýatyryldy.

Wakf ýerleri (metjit, medrese we başga dini edaralara degişli ýerler) şol wagtda ýaşap we ýere ideg edýän adamlara kärendesine berilýärdi. Täze wakf resminamalaryny tassyklamak diňe general-gubernatoryň razylygy bilen bu ýerleri döwlet salgytlary we borçlaryndan azat etmezden amala aşyrylypdyr. Metjide degişli bolmadyk, hususy şahsyň ygtyýarynda bolan ýerler hem döwlet salgydyna çekilýän boldy. Wakf resminamalaryny boýun almak, wakf girdejileriniň dogry ulanylmagyny gözegçilik etmek we olary konfiskasiýa etmek hukugy welaýat administrasiýasynyň ygtyýaryna geçirildi.

Bu wagta çenli wakf mülkünden alnan girdejiler mekdepleriň, medreseleriň we metjitleriň binalaryny abatlamaga, işgärlerini maddy taýdan üpjün etmäge, dini döp-dessurlary ýerine ýetirmäge, gerekli enjamlar almaga (haly, namazlyk, dini kitap) we başga çärelerе sarplanýardy.

Wakf mülklerini gözegçilik etmek kolonial hökümetiň wekilleriniň eline geçmegi bilen metjitler we mekdepleriň maddy ýagdaýy ýamanlaşdy. Kolonial hökümet munuň bilen ýerli din işgärlerine, ulamalara we dini edaralara garşylyk görkezmäge hereket etdiler.

Özüňizi synaň!

Wakf ýerleri – ... 1886-njy ýyldaky «Düzgünnama»a görä ýerler ...

Russiýanyň Orta Aziýa göçür- mek syýasaty

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýany imperiýanyň aýrylmaz bir bölegine öwürmek we ülkede hemişelik hökümdar bolup galmak maksadynda Sibir we Kawkaz çäklerindäki ýaly kolonial syýasat alyp barylady. Bu barada amala aşyrylan esasy çärelerden biri bu imperiýanyň merkezi gubernýasynyň ilatyny ülkä göçürip getirmek hasaplanypdyr. 1886-njy ýyldaky «Düzgünnama»da hökümete garaşly bolup galan boş duran döwlet ýerlerine rus ilatyny ýerleşdirmek möhüm mesele ekenligi aýgytly belgiläp goýuldy.

Göçürmek syýasaty bilen meşgullanmak ülke administrasiýasynyň paýyna ýükledildi. Göçüp gelenlere köp ýeňillikler berlipdir. Meselem, olar pul serişdeleri, ýaşayş jaýy, ýer meýdanlary, kreditler bilen üpjün edildi. Göçüp gelenler 5 ýylyň dowamynda salgytlardan azat edilip, soňky 5 ýylyň dowamynda salgytlaryň ýarymyny töläpdir. Russiýadan göçüp gelenler, esasan, oba ilaty bolupdyr. Olar üçin ülke administrasiýasy mekdep we buthana gurluşygyna pul serişdelerini goýberipdir. Türküstan ülkesinde harby işçileriň ýaşap galmaklary we mellek ýer almaklary mümkin bolupdyr. Beýle mümkinçilikler Russiýanyň merkezi raýonlaryndan köp ilatyny göçüp gelmegine sebäp bolupdyr. 1875-nji ýylda Öwliýäatada Russiýadan gelen daýhanlaryň birinji ýaşayş jaýlary peýda boldy. 15 ýylyň dowamynda (1875–1890) Türküstan ülkesine 1300 maşgala göçüp gelip ýerleşip, 19 sany rus obasy döredildi. Diňe 1891–1892-nji ýyllarda göçüp gelenleriň 25 sany ýaşayş mesgenleri peýda boldy. Wagtyň geçmegi bilen diňe göçüp gelen şahslar däl-de, eýsem iri kärhanalar hem girdeji almak maksadynda ülkeden ýerler satyn alyp başlady. Rus imperiýasynyň göçürip getirmek syýasaty Türküstan ülkesindäki kolonial ulgamyny pugtalandyrmak maksadynda amala aşyrylypdy. Göçüp gelenlere döredilen mümkinçilikler ülkä göçüp gelyänleriň sanynyň çendenaşa köpelmegine alyp geldi.

Göçürip getirip ýerleşdirilen ilatynyň köpelmegi, olara hasyldar ýerleriň berilmegi ýerli ilat wekilleriniň ýiti närazyçylygyna sebäp bolupdyr. Daşkent şäheri we ülkäniň Täze Margilan, Samarkant, Andijan ýaly şäherlerinde hem göçüp gelenleriň posýoloklary peýda boldy. Ülkedäki iri şäherler iki topara: täze – administrasiýa, harby bölümler ýerleşen we göçürip getirilenler ýaşayan bölüm hem-de köne – ýerli ilatynyň wekilleri ýaşayan bölümlere bölündi. Meselem, Daşkentdäki Bozsuw kanaly şäheri iki bölege bölýän serhet bolupdyr.



Göçüp gelenleriň hojalygy

Ýatda saklaň!



1892-nji ýyldan başlap Russiýadan başbaşdaklyk bilen göçüp gelen adamlar hem administrasiýanyň rugsady bilen göçüp gelenlere berlen mümkinçiliklerden peýdalanmagy mümkinligi yglan edildi. Bu bolsa ölkä göçüp gelýänleriň sanynyň has-da köpelmegine alyp geldi.



Soraglar we ýumuşlar

1. Näme üçin patyşa hökümeti ýere eýeçilik etmegi doly öz eline almaga hereket etdi?
2. Kolonial hökümet wakf ýerlerine görä nähili syýasat alyp bardy?
3. Göçürip getirilenlere nähili ýeňillikler berildi?
4. Türküstan ülkesinde peýda bolan täze şäherlerde kimler ýaşapdyr?

15-§. TÜRKÜSTANDA SUD ULGAMY WE HARBY POLISIÝA TERTIBINIŇ ORNAŞDYRYLMAGY

Sud ulgamynyň kolonial bähbitlere uýgunlaşdyrylmagy

Türküstan ülkesinde imperiýanyň bähbitlerini goramaga gönükdirilen çärelerden ýene biri bu sud ulgamy bolupdyr. Hanlyk döwründe kazylaryň çykaran kararyndan närazy bolanlar kazykelana ýüz tutýan eken. Kazylar pugta belgilenen uçastok eýe bolmandyrlar; her bir dawagär özüniň ynanýan kazysyna ýüz tutupdyr. Kazy sud mejlisi başlanmazdan ön taraplara ylalaşmagy teklipe edipdir. Bu teklibe razy bolmasa, kazy olara kasam içdirip, taraplaryň arzyny, şaýatlaryň görkezmelerini diňläpdir, soňra karar çykarypdyr we bu karar ýerli häkimiýet tarapyndan örän tiz ýerine ýetirilipdir. Adatda, kazylar, esasan, bilimli, adalatly we halkyň arasynda hormat gazanan adamlar bolupdyr. Kazylar özlere ýüz tutanlara ýüz görmän, olara görä dogry gatnaşykda bolmaly, olardan pul, sowgat, dürli hyzmatlary kabul etmezligi gerek bolupdyr.

Patyşa hökümeti tarapyndan ilki bilen ölkedäki bar bolan sud ulgamyndaky kazykelan wezipesi ýatyrylyp, ähli kazylaryň hukugy deňleşdirildi. Başga kolonial döwletler ýaly Rus imperiýasy hem öz koloniýasyna aýlanan Türküstan ülkesinde ilki bilen oturymly ýaşaýan ilatyň dini däp-dessurlaryna amal edilýän şerigat kanunlaryna esaslanan kazylyk we göçmençi görnüşde ýaşaýan ilatyň däp-dessurlaryna esaslanan biý sud-

laryny bütünleý ýatymazdan, ony saklap galdy. Milli we dini tertiplere esaslanan sudlaryň çäklenip, olaryň üstünden güýçli gözegçilik ornadyldy. Bu özgerişler basgançakma-basgançak, ýerli ilatyň närazylygyny ýüze çykarmazdan özgerdilip barylady. Mundan daşary şu ýol bilen patyşa hökümetiniň wekilleri ençeme ýerli ilatyň ortasyndaky özara dawa we geleşmezçiliklere gatysmakdan özüni saklamaga hereket etdi.

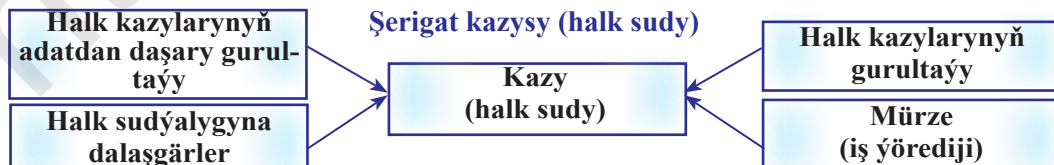
Sud ulgamynda amala aşyrylan syýasatda kazy we biý sudlary ahyr soňunda ýatyrylmagy hem-de oňa çenli diňe kiçi görnüşdäki sud işlerini, ýagny esasan, maşgala dawalary, adamlaryň arasynda jenjel we düşünişmezliklere seretmek maksat edip alnandy. 1867-nji ýyldaky “Düzgünnama” taslamasyna görä ölkede kazylar we biý sudlary, uýezd sudlary, wagtlaýyn harby-sud komissiýalary, welaýat dolandyryşynyň sud bölümleri we general-gubernatorlyk Diwanynyň sud ediji bölümi düzüldi.

Sud organlarynyň işi

Sud işlerinde ýerli ilatyň oturymly bölegi üçin kazy sudlary, göçmençi ilaty üçin bolsa biý sudlary, wolost başlyklary, oba aksakgallary, hojalyk başlyklary we olaryň kömekçileri ilat tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanypdyr.

Rus imperiýasy ýerli ilata öz täsirini güýçlendirmek üçin 1866-njy ýylda Daşkentde edara açýar. Onuň düzümine ýerli ilat wekillerinden saýlanan kazy we 7 sany ýurist giripdir. Bu edaranyň agzalary patyşa hökümetiniň ölkedäki ynamly we sadyk kömekçileri hasaplanypdyr.

Kazy sudlarynyň hukuklaryna dawanyň möçberi 100 rubldan geçmeýän jenaýat we raýatlyk işlerini görüp çykmak giripdir. İri dawalar bolsa kazylar we biýleriň gurultaýynda görüp çykylýardy. Bu ýygnaklar *halk sudýalarynyň gurultaýy* diýip atlandyrylypdyr. Bular dawanyň möçberi 1000 rubldan geçmeýän jenaýat we raýatlyk işlerini çözüýän ikinji basgançak sudlarydy. Kazy sudy, halk sudlary, ýagny birinji basgançak sudy tarapyndan kanuna garşy karar kabul edilen ýagdaýda arz edýän soňky basgyja ýüz tutupdyr. Üçünji basgançak sudlary bu dürli wolostlaryň we uýezdleriň ilatynyň ortasynda emele gelen dawaly işleri çözüýän halk sudýalarynyň adatdan daşary gurultaýlary hasaplanypdyr. Kazylar ilatyň sanyna garap bellendir. Daşkent şäherinde dört bölümiň



her birinde bir sanydan dört sany kazy, Samarkant şäherinde iki sany kazy, wolostlarda bir sanydan kazy bolupdyr.

Türküstan ülkesinde ýaşayan russiýaly ilat üçin imperiýanyň kanunlarynyň esasyndaky sudlar iş alyp barypdyr. Ilki bilen düzülen wagtlaýyn harby sud komissiýalary bu ilatyň jenaýat işlerini görmek bilen birlikde ýerli ilat tarapyndan goýberilen syýasy jenaýatlar we häkimiýete garşy jenaýatlary görüp çykypdyr. Welaýat we ülke sudlarynyň wezipeleri general-gubernatorlyk diwany we edaralara ýüklenendi. General-gubernator ölkäniň baş prokurory we ýokary sudýasy wezipesini hem ýerine ýetiripdir.

XIX asyryň ahyrynda sud prosesindäki özgerişler

Orta Aziýa koloniýa öwrülenden soň başga pudaklar ýaly sud ulgamy hem başgaçaklaýyn üýtgedilip barylýdy. Kazy we biý sudlaryna bolup geçen saýlawlarda kolonial hökümetiň aralaşmagy, saýlawyň netijeleriniň tassyklanmagyndaky nädogry işler köp jenjelleri, ýerli ilatyň arasynda özara dawalary, administrasiýa bolan ynamsyzlyk we närazyçylyk hereketlerini getirip çykarypdyr.

Sudlara yglan edilen saýlawlar kolonial hökümetiň ygtyýarynda bolup, saýlawda kimiň ýeňiş gazanmagy saýlawçylara däl-de administrasiýanyň islegine bagly bolup galdy. Kim kolonizator administrasiýa ýarasa we oňa sadyklygyna ynandyryp bilse, şol kazy we biý bolup bilýärdi. Saýlawlarda dürli hileler, parahorluklar köpeldi. Munuň netijesinde saýlanan kazy we biýler öz işlän wagtynda saýlaw wagtynda sarplan harajatlaryny dürli ýollar bilen, aýratyn hem, paralaryň hasaby-na gaýtaryp almaga hereket edipdir. Şonuň üçin kazylyk we biýlik girdejili wezipä öwrüldi. Kazylar we biýler wezipe eýelemegi we ony saklap galmak üçin kolonial hökümet wekilleriniň sadyk hyzmatkärlerine öwrüldi.

1886-njy ýyldaky «Düzgünnama»da hem Türküstan ülkesinde kazylar sudy saklanyp galdy. Uýezd sudlary ýatyrylyp, olaryň ornuna şäher we zemstwo başlyklary tarapyndan saýlanan *uçastok mirowoy sudýalary* (sudlary) düzüldi. Welaýat dolandyryşynyň sud bölümleri welaýat sudlary bilen çalşyryldy. Sud derňewçileri, welaýat prokurory we olaryň kömekçisi wezipeleri yglan edildi.

1898-nji ýylda Türküstan ülkesinde sud düzgünnamalaryny goldamak kadalaryna görä welaýat sudlary ýatyryldy, olaryň ýerine okrug sudlary we Daşkent sud palatasy düzüldi. Daşkent sud palatasy diňe imperiýanyň ýokary sudy – hökümet senatyna boýun egýärdi. Okrug sudlary Türküstan

ülkesiniň ähli welaýatlarynda yglan edildi. Olaryň düzümi suduň başlygy, onuň orunbasary we suduň agzalaryndan ybarat bolupdyr. Jeza çäresini sudýalar we iki sud agzasy belläpdir. Olaryň kararyna garşy berlen ap-pelýasiýany imperiýada ýokary sud bolan hökümet senaty görüp çykyp-dyr. Şeýlelikde, Türküstan ülkesindäki sud ulgamy kolonial hökümet wekilleriniň we ülke administrasiýasynyň gözegçiligi astyna geçdi.

Özüňizi synaň!

Okrug sudlary – ...

1898-nji ýylda ...

General-gubernator ... wezipelerini hem ýerine ýetirdi.

Ülkede harby polisiýa tertibi

Türküstan ülkesinde patyşa hökümeti ýerli ilatyň giň gerimli gozgalaňlara aýlanyp gidýän närazylyk hereketlerine garşy jeza çäreleri üçin imperiýa peýdalaryny doly gorayan hukuky esaslar döretmäge hereket etdi. 1881-nji ýylda «Döwlet tertibi we jemgyýet asudalygyny goramaga gönükdirilen çäreler dogrusyndaky Düzgünnama» yglan edildi. Düzgünnama görä general-gubernator «güýçlendirilen» ýa-da «adatdan daşary» goramak ýagdaýyny öz ygtyýary bilen yglan etmek hukugyna eýe boldy. Beýle hukuk ülkede gozgalaň howpy bolan, «jemgyýet asudalygy» bozulan we «howatyrlý ýagdaýlar» peýda bolan ýagdaýda oňa öz ygtyýaryna görä güýç we zorluk ulanmak mümkinligini aňladýardy. 1892-nji ýyldan başlap 1916-njy ýyla çenli Türküstan «güýçlendirilen goranmak » we «adatdan daşary» halatyna boldy.

Täze «Düzgünnama» şäher we obalaryň her bir künjegini gözegçilik astynda saklap duran polisiýa hyzmatlaryna goşmaça görnüşde uýezd başlyklaryna isprawnikler hukugyny hem berdi. Bu bolsa olary uýezd polisiýa başgarmalarynyň başlyklaryna deňleşdirilipdi. Olar her bir adamy ýedi güne çenli gabamaga ýa-da jerime salmak hukugyna eýe bolupdyrlar. Uçastok pristawlary wezipesi kömek görnüşinde yglan edilipdi. Adatda, olar salgytlar ýygnamaga, ýerlerde borçlar, uýezd başlyklarynyň kararlarynyň ýerine ýetirilmegine ýolbaşçylyk eden ofiserler bolup, her bir özgerişler hakynda ülke administrasiýasyna maglumat berip duran ýagdaýda ilatyň üstünden zerur gözegçiligi amala aşyryýardylar. Öz uçastoklarynyň



Daşkentdäki harby buthana

çäklerinde olar sorag etmek we derňew işlerini alyp barmagy, tussag etmegi we jerime salmagy mümkindi.

1882–1884-nji ýyllarda ölkäni barlan imperatoryň gizlin maslahatçysy F. Girs Türküstanda 2404000 adamyň ýaşayanlygyny we olardan 1200000 adamyň erkekligini ýazypdyr. Edil şu erkek ilata harby hyzmat borçlaryny ýüklemek meselesine durup geçen patyşa emeldary

(F. Girs) bu howply syýasy çäre ekenligini duýduryp, Türküstan ilatyny armiya çagyrmazlyk syýasatyny goldady. Patyşa hökümeti ýerli ilaty yzygider görnüşde armiyada hyzmat etmeginden, söweşeň harby endiklerini artdyrmagyndan, goşunlary ýewropadaky ýaly kämilleşdirmäge öwretmekden we döwrebap ýarag-enjamlaryndan peýdalanmak ukypalaryny eýelemeklerinden gorkýardy. Şonuň üçin ýerli ilat amatly pursat gelende ynha şeýle harby ukyp we döwrebap ýaraglardan patyşa hökümetiniň özüne garşy peýdalanmagyndan gorkýardy. Ýerli ilaty ýaragsyzlandyrmak, olarda ýaragly göreşe bolan umydy söndürmek, söweşeň ukypalaryny ýok etmek we gadymy söweşeň başarnyklaryny düýp-damary bilen ýok etmek – Türküstan ülkesindäki patyşa hökümetiniň harby syýasatynyň esasy düzýärdi.

Ýatda saklaň!



Türküstan 1892-nji ýyldan 1916-njy ýyla çenli «güýçlendirilen goranmak» we «adatdan daşary goranmak» ýagdaýynda boldy.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Türküstanda harby we polisiýa tertipleri esasynda dolandyrmak we gözegçilik ulgamy ornadyldy.
- ▶ Milli-azatlyk hereketlerine garşy göreşmek maksadynda ýörite bölüm düzüldi.
- ▶ Ýerli ilat armiyada gulluk etmekden mahrum edildi.



Adalgalaryň düşündirişi

Polisiýa (*nemesçe – administrasiýa*) – jemgyýet howpsuzlygyny saklaýan gurama.

Isprawnik – uýezd polisiýasynyň başlygy.

Apellýasiýa (*latynça – şikaýat, närazylyk bildirmek*) – sud hökmünden närazy bolandan soň, onuň üstünden şikaýat arzasyny bermegiň bir görnüşi.

Zemstwo (*rusça*) – hukuklary çäkläp goýlan ýerli edara, müdirlik.

Kazy sudlary – şerigat düzgünleri esasynda iş görýän sud.

Biý sudlary – taýpanyň döp-dessurlaryna esaslanyp iş görýän sud.



Soraglar we ýumuşlar

1. Patyşa hökümeti haýsy resminama laýyklykda Türküstan çäklerinde «tertup» ornaşdyrdy?
2. XX asyryň başlarynda Türküstanda polisiýaçylar we isprawnikler nähili hukuklara eýe bolupdyrlar?
3. Näme üçin ýerli ilat wekilleri harby gulluga alynmandyr?
4. Türküstanda koloniýa döwrüne çenli sud işleri nähili düzülipdi?
5. Kazy we biý sudlary nämä esaslanyp iş alyp barypdyr?
6. Näme üçin patyşa hökümeti Türküstanda kazy we biý sudlaryny saklap galypdyr?
7. Kazy we biý sudlarynyň saýlanmagy nähili tertipde geçipdir?

16-§. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA TÜRKÜSTANDA SOSIAL-YKDYSADY ÝAGDAÝ

Kolonial düzgüniň güýçlendirilmegi

Türküstan ülkesinde koloniýa tertibi harby güýç we giň pudaklanan polisiýa ulgamyna esaslanandy. Bu wagta çenli kolonial uruşlary alyp barmak üçin saklap durlan harby bölümlerden indi patyşa

administrasiýasy tarapyndan ornaşdyrylan koloniýa tertiplerini goramak ýaragy hökmünde peýdalanylýan boldy.

Orta Aziýa demir ýollarynyň geçirilmegi Russiýanyň ykdysadyýeti üçin örän uly amaly ähmiýete eýe bolmak bilen birlikde harby-strategik maksatlaryny hem gözläp gurlupdy. Orta Aziýanyň basyp alnan çäklerinde Rus imperiýasynyň pugta ornaşyp almagy we kolonial syýasatynyň giň gerimli alyp barylmagynda demir ýollar möhüm orun tutdy. Harby goşunlar we ýarag-enjamlaryny Krasnowodskdan Gyzyrlarwada çenli Kawkazdan Orta Aziýa daşamak üçin demir ýol guruldy. Soňra demir ýol gurluşygy Aşgabatda çenli dowam etdirildi. 1888-nji ýylda Samarkanda ilkinji poýezd geldi, 1899-njy ýylda bolsa demir ýol Daşkent arkaly Andijana çenli gurup bitirildi.

Russiýanyň harby ýaragly güýçleriniň esasy bazalary Kawkazda ýerleşen bolup, ol ýerden Kaspi deňzi arkaly gämide tiz geçmek mümkindi. Krasnowodskdan bolsa demir ýol bilen Samarkanda, Daşkente we Andijana ýetip gelmek amatly boldy. Indi harby



Daşkentdäki demir ýol wokzaly

bölmeleri Krasnowodskdan Andijana çenli bolan 3 müň kilometrden gowrak aralyk göçürmek üçin kyn bolmaýan boldy.

Türküstanda pagta ekininiň giň ýaýradylmagy we Russiýa kapitalynyň yglan edilmegi bilen XX asyryň başlarynda demir ýollaryň diňe harby däl, eýsem ykdysady ähmiýeti hem görterildi. 1905-nji ýylda Orenburgdan Daşkende çenli demir ýol gurlup tamamlandy.



Özüňizi synaň!

1888-nji ýylda ... 1899-njy ýylda ... Demir ýol ... maksatlarynda guruldy.

**Ykdysadyýetiň
kolonial
bähbitlere boýun
egdirilmegi**

XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasy tarapyndan basyp alnan Orta Aziýa çäklerinde ýaşayan halklaryň syýasy, ykdysady, sosial we medeni durmuşynda ýiti özgerişler bolup geçdi. Şonuň bilen birlikde ölkäniň ykdysadyýeti imperiýanyň peýdalaryna doly boýun egdirildi. Bu döwürde ölkä Russiýa kapitally, Ýewropa önümleri we täze önümçilik tehnologiýalarynyň girip gelmegi giňeldi. Birnäçe bank we senagat bölmeleri iş başlady. Bu özgerişler ölkede pagtaçylyk, magdançylyk, çig maly ilkinji gaýtadan işlemek, ýag senagaty ýaly käbir pudaklaryň ösmegine täsir etdi.

Ykdysadyýetdäki özgerişler imperiýanyň ölkedäki peýdalaryndan gelip çykyp, bir taraplaýyn alyp barylýdy. Önümçilik we söwda-satyk Rus imperiýasy we ol arkaly başga döwletler bilen aragatnaşyklaryň giňelmegi netijesinde ösdi. Aýratyn hem, imperiýanyň dokmaçylyk senagaty üçin pagta ýetişdirmegi köpeldi. Bu ölkede başga görnüşdäki oba hojalyk önümleriniň kemelmegine, aýratyn hem, gallanyň gytçylygyna sebäp boldy. Bu döwürde beýleki pudaklara garanda senagatyň pagta çig malyna



**Ilatyň ýaşayş jaylary.
XIX asyryň ahry**

ilkinci gaýtadan işlemek işlerine niýetlenen pudagy ösdi. Pagtany diňe arassalamak we ýag almak pudagy ýola goýlup, pagta çig malyndan taýýar önüm taýýarlamak imperiýanyň merkezi guberniýalarynda ýerine ýetirilipdir. Ölkeden alnan başga çig mallar, meselem, ýün we derini gaýtadan işlemek hem şeýle ýagdaýda bolupdyr.

1867–1900-nji ýyllarda Türküstan general-gubernatorlygynda işe düşüri-

len 175 sany senagat kärhanasy bolup, olaryň köp işleri el zähmeti bilen ýerine ýetirilipdir. Ýerli senagat işçileri hanaweyran bolan daýhanlaryň ýa-da işsiz galan hünärmentleriň sany barha artýardy. Kärhanalarda iş günü 16 sagat bolup, işçileriň hukugyny goraýan gyrama bolmandyr, işçiler arz edip hiç kime ýüz tutup bilmändirler.



Orta Aziya Döwlet banky. Daşkent

Rus imperiýasynyň merkezi raýonlarynda işläp çykarylan senagat we başga görnüşdäki önümleriň ölkä girip gelmegi netijesinde ýerli işläp çykaryjylar – hünärmentleriň önümleriniň bazary krizise düş gelip, olaryň kemelmegine alyp geldi. Russiýadan getirilen arzan nyrhlardaky zawod we fabrikleriň önümleri ýerli hünärmentler tarapyndan işläp çykarylýan önümleriň bazaryny syndyrdy. Munuň netijesinde ölkede ençeme adamlar, aýratyn hem, hünärmentler işsiz galdy.

Russiýanyň maýa goýumlary ölkede işläp çykarmagy ösdürmäge däl-de, eýsem bar tebigy baýlyklary özleşdirmäge, arzan çig mala eýe bolmaga, olary alyp gitmäge, özünde işläp çykarylan önümleri bu ölkede satmaga gönükdirildi. Şu maksatda söwda-satyk pudagyny we demir ýollary giňeltmäge uly üns berildi. Patyşa hökümeti tarapyndan ölkeden alnyýan peýdalar bu çäkleri ösdürmek üçin däl-de, eýsem imperiýa hazynasyny doldurmak, Russiýanyň söwdagärler we maýadarlaryny baýatmaga hyzmat etdi.

Ýatda saklaň!



Russiýa maýasy ölkede önümçiligi ösdürmäge däl-de, eýsem tebigy baýlyklary özleşdirmäge, özünde öndürilen önümleri satmak, çig maly alyp gitmek we demir ýollary gurmaga hyzmat etdi.

Pagta çig malyna bolan zerurlyk

Rus imperiýasynyň Türküstan hakyndaky ähli rejeleri pagtaçylygy ösdürmäge gönükdirilipdi. Ölkäni Russiýa dokmaçylyk senagaty üçin esasy çig mal ýetirip berýän çäge öwürmek niýetlenipdi.

Çarwaçylykda ýaýlalar üçin peýdalanylýan ýerleriň pagta meýdanlaryna öwürilmegi, çarwaçylygyň we çarwa önümleriniň kemelmegine alyp geldi.



Pagtanyň Russiýa iberilişi

(Amerika sorty) ýetişdirilip başlandy. Bu sort ýerli sortlara garanda ençeme ýokary hasyl berýärdi.

Patyşa hökümeti pagta meýdanlarynyň giňelmegini we hasylyň gowy bolmagy Orta Aziýa regionynda suw bilen bagly bolanlygy üçin irrigasiýa pudaklaryny giňeltmäge hereket edipdir. 1911-nji ýylda Syrderýa magistral kanaly gurmak işleri başlandy we 1913-nji ýyla gelip gutardy. Emma Daşkent jülgesi, Samarkant welaýaty we Fergana jülgesinde suwarmak pudagy boýunça işleriň köpüsi bejerilmän galyp gitdi. Kolonial hökümet üçin pagta ölkede nebit we altyndan soňky orunda durýan girdejili pudaga öwürüldi.



Jemini jemleýüris!

- ▶ 1888-nji ýyl – Samarkanda çenli demir ýol çekildi.
- ▶ 1899-njy ýyl – Daşkent arkaly Andijana çenli demir ýol guruldy.



Soraglar we ýumuşlar

1. Koloniýa döwründe ykdysadyýetiň haýsy pudaklary ösen we oňa sebäp näme?
2. Kolonial syýasat ýerli hünärmentçilige nähili täsir etdi?
3. Pagta we başga baýlyklar näme üçin diňe çig mal görnüşinde gerek boldy?
4. Türküstanyň haýsy welaýatlary pagta ýetişdirýän merkezleri bolupdyr?

IV B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRYNDA TÜRKÜSTANDAKY MILLI-AZATLYK HEREKETLERI

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Türküstanda milli-azatlyk hereketleriniň başlanmagy we sebäpleri;
- ▶ 1885–1890-njy ýyllarda Türküstandaky halk gozgalaňlary;
- ▶ Patyşa administrasiýasy jeza syýasatynyň güýçlenmegi;
- ▶ Daşkentde «mergi gozgalaňy», 1898-nji ýyldaky Andijan gozgalaňlary;
- ▶ Ilatyň XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleriniň jemleri we ähmiýeti dogrusynda bilip alarsyňyz.

17-§. TÜRKÜSTANDA MILLI-AZATLYK HEREKETLERINIŇ BAŞLANMAGY WE ONUŇ SEBÄPLERI

Kolonial jebir-sütemiň güýçlenmegi

Rus imperiýasy Türküstan ülkesini basyp alandan soň, ýerli ilatyň milli döwletçilik, azatlyk duýgularyny söndürmegi esasy wezipe diýip hasaplapdyr. Bu wezipäni amala aşyrmazdan, öz hökümdarlygyny aňsatlyk bilen saklap bolmazlygyny patyşa hökümeti gowy bilýärdi. Her bir kolonizator döwlet harby we basybalyjylyk ýoly bilen basyp alnan çäkleriň baýlyklaryndan öz bähbitleri ugrunda peýdalanmaga hereket edýär. Türküstanda hem edil şu görnüşde iş alyp baryp, ölkäni Rus imperiýasynyň esasy çig mal bazasyna öwürmäge hereket etdi. Ülkede senagat önümçiligi ösüp, kapitalistik gatnaşyklara ýuwaş-ýuwaşdan ýol açylýan bolsa-da, bu halkyň maddy ýagdaýyny gowulandyrmady, eýsem kärhana hojaýynlarynyň, söwdagärleriň, emeldarlaryň baýamagyna ýol açyp berdi.

Ýer-mülkiniň baýlaryň we iri söwdagärleriň elinde toplanmagy kem ýerli daýhanlaryň, kärendeçileriň köpelmegine sebäp boldy. Süýthorluk misli görülmedik derejede ösdi. Karz beriji kassada pul serişdelerinden diňe käbir dellallar – baýlar, süýthorlar, söwdagärler we şoňa meňzeş ýolguçlar peýdalanyp, ony özleriniň islegine görä peýdalanýardylar. Pagtany satyn alýanlar daýhanlaryň örän mätäç bolup galmaklaryndan peýdalanyp, geljek ýylyň başyna ýene-de kem nyrh belgiläp, karz berýärdi. Süýthoruň penjesine düşüp galan daýhan hojalyk erkinliginden



Haly dokaýjylar

rip duran hünärmentleriň hem ýagdaýyny agyrlaşdyrdy. Russiýanyň senagaty tarapyndan işläp çykarylan öý-hojalyk enjamlary, aýratyn hem, dokmaçylyk önümleri bilen Orta Aziýanyň bazarlary doldurylmagy netijesinde hünärmentçiligiň ençeme görnüşleri krizise düş geldi. Bu wagta gelip ykdysady kynçylyklar, ýaşayyş derejesiniň ýamanlygy, salgytlaryň köplügi, zähmet borçlarynyň agyrlыgyndan ýerli ilatyň ýagdaýy has-da agyrlaşdy. Beýle ýagdaý garyplaryň sanynyň köpelmegine alyp geldi. Bularyň ählisi ülke halklarynyň syýasy koloniýanyň zulmuna düşmegi, milli döwletçiligiň ýitirilmegi we hökümdar administrasiýa tarapyndan her taraplaýyn kemsidilmegine sebäp boldy.

**Milli-azatlyk
hereketleriniň
başlanmagy**

XIX asyryň ahyrynda ykdysady kynçylyklar we halkyň ruhy taýdan kemsidilmegi, ýerli dāp-dessurlara garşy bolan kararlaryň kabul edilmegi netijesinde Türküstan Rus imperiýasynyň milli-azatlyk hereketleri has öjügen merkezlerinden birine öwrüldi. (Ülkäniň dürli ýerlerinde göterilip gelýän bu gozgalaňlaryň hereketlendiriji güýji, esasan, daýhanlar, şäher hünärmentlerinden ybarat ilatyň garyp bölegi boldy. Bu hereketlerde Watanperwer ruhanylar, milli buýsanjyny ýitirmedik mülkdarlar, söwdagärler hem gatnaşdylar.) Kolonizatorlyga garşy ülkäniň dürli ýerlerinde närazyçylyk çykyşlary bolup geçdi. Meselem, 1878-nji ýylda Müňdepede (häzirki Marhamat tümeni) kolonizatorlaryň syýasy we ykdysady zulmuna garşy Ýetimhanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň göterildi. Ony kolonial hökümet güýç bilen basyp ýatyrdy. 1879-njy ýylyň güýzünde ýerli ilat Fergana welaýatynyň edarasynyň binasynyň önüne açyk-aýdyň närazyçylyk bildirip ýygnauldylar. Olar Margilan uýezdinde salgyt ýygnamagyň kanunsyz görnüşine garşy çykyp, salgytlaryň kemeldilmegini berk talap etdiler.

Gozgalaňň güýçlenip gitmeginden gorkan patyşa hökümeti komissiýa düzüp, ýagdaýy öwrenmäge girişdi. Komissiýa welaýatda pagta ekininiň giň gerimde ekilenligini, netijede başga möhüm ekinleriň has kemelmegi muňa sebäp bolanlygy mälim boldy.

1880-nji ýylyň noýabrynda ilatyň hemme salgytlary tölemegine garamazdan, Hojant uýezdiniň başlygy Hojant we Oradepe tümenlerindäki ilatdan goşmaça ýer salgydynyň

alynýanlygy mälim boldy. Munuň netijesinde sabyr käsesi dolan ilat Rahmangulhajynyň, Mirkerimbaýlaryň ýolbaşçylygyndaky adamlar uýezd başlygynyň edarasyna baryp, adalatsyz salgydyň ýatyrylmagyny talap etdi. Muňa jogap hökmünde başlyk mirşaplaryna hereketiň ýolbaşçylaryny tussag etmegi buýurdy.

Talaňçylyk, salgytlar we jebir-sütem öjügenligi sebäpli 1882-nji ýylyň başlarynda Namanganyň ilaty administrasiýa garşy baş göterip çykdy. Bu sapar olar uýezd başlygynyň öýüni gurşap aldylar. Uýezd işgärleri harby bölümi kömege çagyryp, herekete gatnaşyjylary berk jezalady.

1885-nji ýylyň ýazynda Fergana jülgesinde halk gozgalaňlary gaýtadan ýokary galyp, Andijanda Derwişhanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň göterildi. Indi gozgalaňçylar göreş usullaryny üýtgedip, baýlar we wolost başlyklarynyň öýlerine hüjüm gurnadylar. Şol ýyllarda gozgalaň yzly-yzyna бүтін welaýata dargady.

1896-njy ýylda Namangan uýezdiniň Aksuw–Şährihan wolostyndaky Naýmançy, Köne mazar, Langarbap obalarynda ilatyň müňbaşylaryň saýlawlaryndaky närazyçylygy aýykdan-aýyk gozgalaňa aýlanyp gitdi. Türküstanda patyşa hökümetiniň hökümdarlygy, amala aşyrylýan kolonial syýasatyna garşy ölkäniň her bir künjeginde ýerli ilat tarapyndan dürli görnüşdäki närazyçylyk hereketleri alnyp barylady.



Bent gurluşygy. XIX asyryň ahıry

Özüňizi synaň!

1878-nji ýylda ... 1882-nji ýylda ... 1885-nji ýylyň ýazynda ...
1880-nji ýylyň noýabrynda ... 1896-nji ýylda ... gozgalaňlar başlandy.

**Halk hereket-
lerine garşy
jeza çäreleriniň
güýçlendirilmegi**

bolmagyny üpjün eden bolsa, soňra bu obalar we ýerli obalary birleşdiren wolostlara başlyklary ýerli ilata degişli bolmadyk şahslardan goýup başlapdyrlar. Olar arkaly ýerli ilatyň üstünden dolandyryşy we gözegçiligi öz ellerine doly almak göz önünde tutulýardy. Ülke administrasiýasy gozgalaňlaryň täze görnüşde güýçlenip gitmeginden hemişe howatyrlyanyp



Jeza goşunlary

durýardy. General-gubernatoryň edarasynyň ýörite bölüminiň başlygy öz sözünde «gozgalaňa meýilli» ilat wekillerini harby suda bermek we bu suduň ölüm jzasyny aç-açan ýerine ýetirmegi hakynda pikir bildirdi. Ol halky gorkuzyp we tabynlykda saklap durmak ülkede tertip hem-de asudalygy üpjün etmäge bolan ýeke-täk serişde diýip düşündirdi.

1892-nji ýyldan kolonizatorlar ýönekeý raýatlary administrasiýa garşylyk görkezen ýagdaýda dogrudan-dogry meýdan suduna berip başladylar. «Günäkärler»i aç-açan öldürmek indi adamlary gorkuzmak üçin kolonizatorlara uly hukuklar berdi. .



Soraglar we ýumuşlar

1. Kolonial jebir-sütemiň güýçlenmegi, esasan, nähili görnüşlerde aýdyň göze görünýär?
2. Kolonial hökümetiň Türküstanda alyp baran syýasatynyň maksat we wezipeleri nämenden ybaratdy?
3. Halkyň durmuşynyň garyplaşmagyna nähili faktorlar sebäp boldy?
4. Näme üçin halk hereketleri XIX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda esasan Fergana jülgesinde güýçlendi?
5. XIX asyryň 80-nji ýyllaryň ahyry – 90-njy ýyllaryň başlarynda Fergana jülgesiniň haýsy wolost we uýezdlerinde halk gozgalaňlary bolup geçdi?

18-§. DAŞKENTDE «MERGI GOZGALAŇY»

Gozgalaňyň başlanmagynyň sebäpleri

1892-nji ýylyň mart aýynda Owganystanda mergi keselligi ýaýrady. Bahar paslynyň ahyrlaryna gelip bu kesellik Samarkant welaýatynyň Jyzzak uýezdinde, 7-nji iýunda bolsa Daşkentde hem hasaba alyndy. Daşkent şäher administrasiýasy kesellige garşy görülyän çäreleriň hatarynda şäherdäki 12 sany gabrystany ýapyp goýdy. Bu kesellikden wepat bolan adamlar üçin şäheriň çetinden ýörite gabrystanlar açmak wada edildi. Emma hakykatda şäheriň daşyndan diňe bir sany gabrystan açyldy. Sanitariýa çäreleri halka düşnükli edip düşündirilmedi. Mundan daşary lukmanlaryň we tebipleriň ýetmezçiligi sebäpli keselleri barlamak köplenç üçünji ýa-da dördünji güni geçirilýärdi. Bu wagtda ilatyň ortasynda kolonizator administratorlar suwy, lukmanlar bolsa keselleri bilkastdan zäherleýänligi, jesetleriň gabyrlardan çykaryp taşlanýanlygy barasyndaky myş-myşlar şäheriň içine ýaýrady. Türküstan ülkesinde 1892-nji ýylyň 18-nji iýunyndan güýje giren «Harby ýagdaýda diýip yglan edilen ýerler hakynda Düzgün» yglan edildi. Beýle ýagdaý ilatyň arasynda howsala we howatyr getirip çykardy. Bu wagtda Daşkendiň Köne şäherdäki halkperwer aksakgaly Inagamhoja Umriýohojaýew wezipesinden azat edildi. Onuň ýerine saýlanan şahs para almagy güýçlendirmek maksadynda başga kesellik bilen keselläp wepat eden adamlary hem mergi üçin açylan şäher çetindäki gabrystana jaýlamagy buýurdy. Halk muňa örän närazy boldy. Bu ýagdaý gozgalaňyň başlanmagyna sebäp boldy.



Daşkendiň köçesi.
XIX asyr

1892-nji ýyldaky närazyçylyk hereketlerini getirip çykaran esasy sebäp, birinjiden, ýerli ilata görä syýasy, sosial-ykdysady taýdan kolonial jebir-sütemiň gitdigiçe güýçlenýänligi; ikinjiden, halk köpçüliginiň agyr ýagdaýy, hünärmentler we merdikärleriň aýawсыз işledilmegi; üçünjiden, gündelik haryt önümleriniň nyrhларыnyň dyngysyz artmagy, salgytlaryň köplügi; dördünjiden, emeldarlaryň öz wezipelerinden peýdalanmagy, parahorluk ýaly ýagdaýlaryň köpelip gitmegi boldy.

Gozgalaňyň başlanmagy

Taryhda «Mergi gozgalaňy» (ýa-da «Daşatar wakasy») diýip at alan gozgalaň 1892-nji ýylyň 24-



**Gozgalaňçylaryň şäher
häkimine hüjümi**

nji iýunynda başlandy. Ilki bilen ýerli ilatyň ynsapsyz emeldarlar we süýthorlara, häkimiýeti özleşdirmek bilen at göteren şäheriň baş aksakgalyna garşy närazyçylygy bilen başlandy. Bu gozgalaňçylar, esasan, merdikärler we hünärment-ussalardan ybaratdy.

Bu wakany öz gözi bilen görenlerden biri şeýle ýazypdy: «Gozgalaňçylaryň maksady bolup geçýän kemsitmeleri bes etmegi gazanmakdy. Alaman şäheriň başlygy S. Putinsewiň ýanyna çäre görmek barasyndaky talaby bilen

ýola düşýär. Alamanda okatar ýa-da döwrebap gurallar hem ýok bolup, olar takmynan 400 adamdan ybaratdy».

Köne şäheriň aksakgaly Muhammet Ýakup alamandan gorkup şäheriň başlygynyň ýanyna barýar. Halk S. Putinsewden aksakgaly olaryň ygtyýaryna bermegini talap etdiler. S. Putinsew bolsa gepleşigiň ornuna güýç ulanmagy makul gördi. Güýç ulanmak baradaky buýrukdan soňra sabyr kasesi dolan halk uzak wagt oýlap oturmazdan häkime garşy hüjüme başlady. Onuň adamlaryny derbi-dagyn edip, özüni urdular. Daşkent aksakgalynyň öýüne ot berdiler. S. Putinsew we onuň mirşablaryny uran halk edarany hem agdar-dünđer etdi. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin kazaklar polky we bir rota esger çagyrylýar.



Özüňizi synaň!

Muhammet Ýakup – ...

Polkownik Putinsew – ...

Gozgalaňyň sebäpleri – ... Gozgalaňçylar ... ybaratdy

**Gozgalaň basyp
ýatyrylandan
soňky
çäreler**

Ülke administrasiýasynyň närazyçylyk hereketleriniň rehimsiz usullar bilen basyp ýatyrylmagy, gozgalaň gatnaşyjylaryny aýawсыz jezalamagy kolonial hökümetiň ýüzüni aýdyň görkezdi. Daşkentdäki gozgalaň Türküstan koloniýa administrasiýasyny

güýçli howatyra saldy. Ol hökümete polisiýa ştatyny köpeltmek we jeza hukuklaryny ýene-de artdyrmak hakynda ýüz tutdy. Sankt-Peterburg Türküstan general-gubernatorynyň haýyşyny kanagatlandyryp, ülkede «mirşablyk ýagdaýy»ny ygylan etmäge rugsat berdi. Kolonizatorlar üçin

giň hukuklar berildi. Türküstan general-gubernatory «güýçli goragda» diýip ygılan edilen ýerlerde ýygnaklary dargadyp goýbermek, söwda-senagat kärhanalaryny ýapmak, metbugat organlaryny gadagan etmek, islendik adamy sürgün etmek, jerime salmak we başga hukuklary aldy. «Adatdan daşary goragda» diýip ygılan edilen ýerlerde bolsa bütün häkimiýet general-gubernatoryň ýa-da onuň saýlan baş orunbasarynyň eline geçdi.



Daşkent. Köne şäheriň köçeleri. XIX asyr

Bu gozgalaňyň basyp ýatyrylmagynda kolonizatorlar öz peýdalary ugrunda halkyň döpdessurlary, dini ynamlary, milli gymmatlyklaryny aýak asty etmekden hem gaýtmaýandyklaryny görkezdiler. Umuman alanda, kolonizatorlar her ädimde özläriniň ölkede häkim we basybalyjydyklaryny ýerli ilata görkezdiler.



Özüňizi synaň!

1892-nji ýylyň 18-nji iýunynda ... 1892-nji ýylyň 24-nji iýunynda ...
«Güýçli goragda»ky çäkler – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Ýerli ilatyň hukuklarynyň çäklenmegini nämelerde görýärsiňiz?
2. Daşkent gozgalaňynyň başlanmagynyň sebäplerini aýdyň we milli gymmatlyklara nämeler girýänligini düşündiriň.
3. Gozgalaň haçan başlandy? Kolonizatorlar we olara hyzmat edýänleriň haýsy hereketi halky aýaga galdyrdy?
4. Gozgalaň basyp ýatyrylandan soňra nähili çäreler amala aşyryldy?

19-§. ANDIJAN GOZGALAŇY

Gozgalaňyň sebäpleri

XIX asyryň ikinji ýarymynda Türküstanda Rus imperiýasynyň ornadan kolonial ulgamy ýerli ilaty syýasy hukuklardan mahrum etdi, milli, dini gymmatlyklaryny aýak asty etdi, ykdysadyýetini bolsa imperiýanyň maksatlaryna boýun egdirip, halkyň ýaşayşy, maddy ýagdaýyny erbetleşip, garyplyga alyp geldi.

1886-njy ýyldaky «Türküstan ölkelerini dolandyrmak baradaky Düzgünnama»a görä ölkede koloniýa syýasaty kanun resminamalary esasynda pugtalap goýuldy. Munuň netijesinde ölkä ilatyna görä jebir-sütem ýene-de güýçlendi. Bu Düzgünnamanyň öz önünde goýan esasy mak-

sady bu ölkede ýer meselesini koloniýanyň peýdalaryna laýyklaşdyrmak bolupdyr. «Düzgünnama» yglan edilenden soň onda göz önünde tutulan çäreleri amala aşyrmakda ýerli ilatyň milli, dini we ýerli aýratynlyklary hasaba alynmady.

Bu «Düzgünnama» esasynda patyşa administratorlary ýerli halka degişli ýerleriň köp bölegini elinden aldy we olaryň esasynda Russiýadan göçüp gelenler üçin ýer fondy düzüldi. Beýle syýasatda ýer meselesi örän näzik bolupdyr, ilatyň gür ýerleşen, aýratyn hem, suwarylýan ekin meýdanlary kem bolupdyr. Fergana jülgesinde ýerli ilatyň ýagdaýyny ýamanlaşdyryp goýberdi. Mundan daşary Fergana jülgesi, esasan, imperiýanyň pagta çig malyny ýetişdirip berýän pudagyna öwürüldirlypdy. Jülgede pagta ýetşdirmegiň köpeldilmegi sebäpli galla, azyk ekinleriniň meýdany we ýaýlalaryň gysgarmagy, azyk-haryt we başga önümleriň bahasynyň artyp gitmegine alyp geldi.

1891-nji ýylda Russiýadan ilatyň Fergana welaýatyna köp göçürüp getirilmegi, olaryň ýerleşdirilmegi ýeri kem we ilaty gür ýaşayan jülgäniň ýagdaýyny has-da kynlaşdyrdy. Patyşa hökümetiniň beýle hereketleri ýerli ilatyň närazyçylygynyň has-da artmagyna sebäp boldy.

Kolonial hökümet Türküstan ölkesiniň ähli ýerlerinde ýerli ilatyň milli we dini gymmatlyklaryny hasaba almazdan, olara garşy syýasat alyp baryldy. Patyşa hökümeti tarapyndan ölkedäki wakf mülkleri gysgaldyldy. Wakf mülklerine degişli ýerleriň ýatyrylmagyna gönükdirilen çäreler bolsa wakf ýerleriniň köp böleginiň döwlet mülkine öwürüldirlymagyna alyp geldi. Bu ölkäniň durmuşynda, giň halk köpçüliginiň arasynda abraýy ýokary bolan dindarlary, dini edaralar we bilim mesgenlerinde iş alyp barýan işgärleriň ýiti närazylygyny getirip çykardy.

Närazylyk hereketlerine ölkäniň administrasiýasynyň ýerli halkyň bähbitlerinden imperiýanyň bähbitlerini üstün bolan syýasat alyp bermagy, ýerli ilatyň ýaşayyş derejesiniň ýamanlygy, salgytlaryň köplügi,



Gozgalaňçylaryň ýeňilmegi

emeldarlaryň parahorlugy we öz wezipesinden peýdalanmaklary, tölegler hem-de borçlaryň agyrlýgy ýaly sebäp boldy. Magaryf, medisina hyzmaty, abadançylyk işleri garawsyz bolup, olara hökümet tarapyndan serişde garadylmadyr. Beýle ýagdaýlar ýerli halklaryň kolonizatorlara bolan gazabyny artdyryp, olara garşy pitne we gozgalaňlar göterilmegine getirdi.



Gozgalaňyň başlanmagy

Türküstan ülkesinde XIX asyryň ahylarynda bolup geçen gozgalaňlardan biri bu – 1898-nji ýyldaky ýerli halklaryň kolonizatorlara garşy göteren Andijan gozgalaňy hasaplanýar. Bu gozgalaňa jülgäniň ilatynyň arasynda *Dukçy işan* adyny alan *Muhammet Aly* (1846–1898) ýolbaşçylyk etdi. Dukçy işan takwa dindarlardandy. Ol ýönekeý fiziki kanunlardan peýdalanyňp sada halkyň arasynda keramat görkezipdir. Ony «keramatly» diýip hasaplan ilat gozgalaňa ýolbaşçylyk etmäge çagyrypdyr. 1898-nji ýylyň bahar paslynda jülgäniň dürli ýerlerinde Muhammet Alynyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňyň boljaklygy hakynda habar ýaýrapdyr. Bu waka we Dukçy işan hakyndaky maglumatlardan kolonizator administratorlar hem habar tapypdyrlar.

Ýerli ilatyň kolonial jebir-sütemine garşy närazyçylyk hereketleriniň açykdan-açyk gozgalaň görnüşinde başlanyp gitmegine 1898-nji ýylyň 17-nji maý güni Muhammet Aly öz adamlary arkaly töwerekdäki obalara habar ýaýradyp, gozgalaňy başlamagyň wagty gelenligini yglan etmegi sebäp boldy. Şol gün gije gozgalaňçylar tarapyndan Täjikobadaky telegraf simleriniň gyrkyp taşlanmagy bilen gozgalaň başlanyp gitdi. Olar ýolda duş gelen Asaka pristawyny öldürdiler. Dukçy işanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňçylar ikä bölünip, olaryň birine Ziyowuddin magsym ýolbaşçylyk etdi. Gozgalaňçylar Kutçy obasyna ýetip baranlarynda olaryň hataryna ýene 200 adam, Koýly obasyna baranlarynda bolsa miňbaşy Gaýypnazar öz adamlary bilen goşuldy. Şondan soň gozgalaňçylar Andijandaky harby kazarma hüjüm etdiler.

Gozgalaňçylar bilen kolonial administrasiýanyň harby güýçleriniň arasynda bolup geçen çaknyşykdan soň güýçleriň we harby gural-ýaragyň deň bolmanlygy sebäpli gozgalaňçylar yza çekilmäge mejbur boldular. Bu çaknyşykda harby kazarmanyň söweşijilerinden 22 sanysy öldürildi, 22 sanysy ýaradar boldy.



Wolost başlygy mirşebler bilen.
Fergana welaýaty. XIX asyryň ahry



Gozgalaňçylardan 11 sanysy heläk boldy, 8 sanysy ýaralandy. Şäherde harbylar bilen gozgalaňçylaryň ortasynda bolup geçen dyngysyz atyşmalar netijesinde diňe gozgalaňçylar däl, eýsem ençeme parahat ilat wekilleri hem heläk boldy

Gozgalaňyň başlananlygy barasyndaky habaryň alynmagy bilen patyşa hökümeti örän tiz çäre görmäge we ony basyp ýatymaga hereket etdi.

Tussagdaky Dukçy işan

Gozgalaň Andijanda, aýratyn hem, ruslaryň ýaşayan

Täze şäherde howp döretdi. Kolonizator emeldarlardan başlap tä ýönekeý raýatlara çenli gorkup, öýlerinde bukulyp oturdylar. Hat-da tümenbaşy polkownik Konşewskiý hem köçä çykman, öz öýünden telefon arkaly harby güýçlerni çagyrdy. Harby güýçler üç sagadyň içinde Andijana ýetip gelip, Täze şäherde dogry gelen ýerli ilaty oka tutdular. Munuň netijesinde umuman gozgalaňa bagly bolmadyk ýüzlerçe adamlar kolonizatorlaryň okundan gurban boldy.



Özüňizi synaň!

Muhammet Aly işan – ...

1898-nji ýylyň 17-nji maýynda ...

**Gozgalaňyň basyp
ýatyrylmagy**

Andijandaky 1898-nji ýyldaky gozgalaňdan soň patyşa Nikolaý II Türküstan general-gubernatory general-leýtenant A. Wrewskiýni wezipesinden boşadyp, onuň wezipesini wagtlaýyn Syrderýa welaýatynyň harby gubernatory N. Korolkowyň üstüne ýüklediler. Ol kolonial syýasaty zulumkärlik bilen amala aşyrmak barasynda diňe ülkede däl-de, eýsem imperiýanyň hökümdar çäkeriniň arasynda hem belgilidi. Onuň üstüne gozgalaňçylary düýbünden ýok etmäge gönükdirilen jeza ekspedisiýasyna diňe özi ýolbaşçylyk etmegi hem tabşyryldy. N. Korolkow 1898-nji ýylyň 20-nji maý güni gozgalaňyň göterilmeginiň önüni almanlyklary üçin Fergana welaýat harby gubernatoryny we birnäçe emeldarlary wezipesinden boşatdy. Kolonial hökümet gozgalaňy bütinleý basyp ýatymak üçin oňa gatnaşan adamlary rehimsiz jezalady. Gozgalaň basyp ýatyrylandan soň, iki müne golaý adam tussag edildi. Halkyň gözüniň önünde gozgalaňçylar jezalandy. Dukçy işan we onuň egindeşleri asyp öldürildi. Maglumatlara görä jemi 380 adam ölüm jezasyna höküm edildi. Emma halkyň ýene-de gazabynyň artmagyndan gorkan

imperiýa administrasiýasy, aýratyn hem, harby wezir A. N. Kuropatkin täze saýlanan Türküstan general-gubernatory S. M. Duhowskoýa ölüm jezasyny köpeltmezlik hakynda telegramma goýberdi. Onda ölüm jezasyny katorga we tussag jezasyna çalyşmak dogrusynda görkezme berdi, emma 22 adama berlen ölüm jezasy öz güýjünde galdy.

1898-nji ýylda bolup geçen gozgalaň ýerli ilatyň öz janlaryny hatara goýup, kolonial zulma garşy göreş alyp barmak mümkinligini görkezdi. Olar ellerine ýarag alyp, aýagasty edilen hak-hukuklary, arzuw-umytlary üçin göreşdiler. Gozgalaň yzсыz gitmedi. Ol giň halk köpçüligine azatlyk üçin göreşe garşy ýol görkezdi we münlerçe adamlary kolonial jebir-süteme garşy aktiw göreşmäge ruhlandyrdy.

1898-nji ýyldaky gozgalaň derbi-dagyn edilen bolsa-da, ýerli halklaryň özbaşdaklyk we azatlyk üçin göreşlerini togtadyp bilmedi. Ülkäniň dürli künjeklerinde närazylyk hereketleri dürli görnüşlerde dowam etdi. Gozgalaň bolup geçenden soň bir ýyl geçip, 1899-njy ýylyň 20-nji iýunynda Fergana jülgesinde ýene-de täze gozgalaň başlandy. Kolonizatorlyga garşy gozgalaňlar Türküstan ülkesiniň ähli ýerlerinde diýen ýaly dowam etdi. Türküstan ülkesi Rus imperiýasy üçin in birahat, dyngysyz närazylyk hereketleri we gozgalaň bolup durýan çäklerden birine aýlanyp galdy.

Özüňizi synaň!

N. Korolkow – ...

Katorga – ...

1898-nji ýylyň 25-nji iýunynda ... 1899--njy ýylyň 20-nji iýunynda ...

Gozgalaňçylaryň ýalňyşlary

1898-nji ýylda Andijanda başlanan gozgalaň hem ülkäniň başga ýerlerinde bolup geçen gozgalaňlar ýaly kolonial hökümetiň harby güýçleri tarapyndan basyp ýatyryldy. Ýaragsyz gozgalaňçylar gowy ýaraglanan kolonizatorlara garşy göreşlerde ýeňiş gazanmagy gaty kyndy. Bu gozgalaňyň ýeňlişine sebäp bolan esasy sebäplerden biri onuň ülke boýunça giň ýaýramanlygy we ýerli ilatyň ähli gatlaklarynyň gatnaşmanlygy boldy.

Gozgalaňçylar kolonizatorlara garşy gönükdirilen hereketleri bilen ilki başda ülkedäki jebir-sütemi ýok etmekçi bolupdylar. Gozgalaňy guramakdan başlap tä oňa ýolbaşçylyk etmäge çenli berk tertip we düzgüniň ýoklugy gozgalaňçylaryň ýeňlişe sezewar bolmagyna ýene bir sebäp boldy. Gozgalaň göterenleriň dagynyklygy, anyk planyň ýoklugy,

hemmäniň bir wagtda göterilmänligi olara pent berdi. Aýratyn hem, Kätmendepe we Kogartdaky adamlara ýolbaşçylyk eden Çibil bolisi Dukçy işana tizlik bilen goşulmagyň ýerine töwereginde ýerleşen kolonizatorlara garşy göreş alyp barmaga hereket edip taktik ýalňyşlyga ýol berdi. Ilatyň käbir gatlaklary gozgalaňa gorkunjyndan, käbirleri gozgalaňyň ýeňiş gazanmagyna ynanmazlygyndan goşulmady.

Dukçy işanyň ýeterli derejede taýýarlyk görmän, harby ugurdan habarsyz, gowy ýaraglanmadyk adamlar bilen aç-açan gozgalaň göterenligi kolonizatorlaryň aňsatlyk bilen basyp ýatyrmagyna mümkinçilik berdi. Ülkede hökümdarlyk edýän kolonial hökümet gozgalaňy basyp ýatyrdy. Andijanda göterilen gozgalaň diňe Türküstan ülkesiniň administrasiýasyny däl-de, eýsem Rus imperiýasynyň hökümetini hem gaty howsala saldy. Gozgalaňdan soň ölkäniň her bir çäklerinde närazyçylyk hereketindäki her bir ilaty pugta gözegçilik astynda saklap durmaga gönükdirilen çäreler görüldi. Her bir närazyçylyk görnüşindäki hereketler aýawsyz basyp ýatyryldy.



Özüňizi synaň!

Çibil bolisi – ...

Gozgalaňyň ýeňilmeginiň sebäpleri – ...



Adalgalaryň düşündirişi

Işan – dindarlaryň arasynda abraý gazanan dini ýolbaşçy derejesi.

Dukçy (*parsça* – *ik, duk*) – çarhyň egrilýän nahy sarap baryan bölegi. Ik ýasaýan hünärmentlere dukçy diýipdirler.

Kazarma (*italýança* – *öýjagaz, külbe*) – harby bölüm ýerleşdirilen ýörite bina.

Katorga – jenaýatlary üçin agyr zähmet şertinde jezany ýerine ýetirilýä ýer.



Soraglar we ýumuşlar

1. Andijan gozgalaňynyň başlanmak sebäplerini sanap beriň.
2. Gozgalaňyň rehimsiz basyp ýatyrylmagyny nähili delillerde görmek mümkin?
3. Andijan gozgalaňy näme üçin ýeňlişe sezewar boldy?
4. Bu gozgalaňyň ähmiýeti nämede?

20-Ş. MILLI-AZATLYK HEREKETLERINIŇ ÄHMIÝETI

XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlaryň umumy aýratynlyklary

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri Türküstan ülkesiniň patyşa hökümeti tarapyndan basybalyjylyk ýoly bilen basyp alnanlygyny ýene bir gezek subut etdi. Basyp alnan çäkler imperiýanyň düzümine koloniýa hökmünde girizilip, bu ýerlerde imperiýanyň syýasy, ykdysady we geopolitik bähbitlerini birinji orunda goýdy. Ülke arzan çig mal bazasyna, Russiýada taýýarlanan önümler üçin taýýar bazara, onuň ilaty bolsa arzan işçi güýjüne öwrüldi.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Türküstan ülkesinde alyp barlan milli-azatlyk hereketleri ýerli ilatyň dürli görnüşlerdäki çykyşlarynda öz subutyny tapdy. Bulara esasy sebäp salgyt we borçlaryň agyrlygy, ýerli dolandyryş wekilleriniň dönüklük edip patyşa administratorlaryna gulluk etmegi, Russiýa ülkelerinden göçürip getirilen ilata täze ekin meýdanlarynyň bölüp berilmegi, nyrhalaryň ýokarlanmagy, durmuş şertleriniň erbetligi ýaly ýagdaýlar sebäpli bolup geçdi. Mundan başga ýerli ilat üçin medisina hyzmatynyň ýoklugy, täze önümçilik we tehnologiýalaryň diňe imperiýanyň bähbitlerine hyzmat etmegi hem ýerli ilat wekilleriniň köpçülikleýin görnüşde närazylyk hereketlerinde gatnaşmagyna alyp geldi.

XIX asyryň ortalaryndan başlanan milli-azatlyk hereketleri ülkäniň dürli çäklerinde dyngysyz görnüşde dowam etdi.

Bu döwürde bolup geçen milli-azatlyk hereketleriniň köpüsi belli bir regiona degişli bolsa-da, onuň sarsgyny bütün ülkä ýaýrady. Her bir gozgalaň başga ýerlerde hem närazyçylyk çykyşlarynyň görterilmegine hem-de ol ýerdäki ilatyň azatlyk üçin kolonizatorlara garşy göreş alyp barmagyna öz täsirini görkezdi.

Gozgalaňlar basyp ýatyrylan bolsa-da onuň gatnaşyjylary ülkäniň dürli çäklerine gaçyp baryp, öz hereketlerini dowam etdirdiler.

Gozgalaňlaryň ähmiýeti

XIX asyryň ikinji ýarymynda bolan milli-azatlyk hereketleri ülke halklarynyň ähilisinden diýen ýaly wekilleriniň gatnaşanlygy bilen ähmiýetli boldy. Şonuň bilen birlikde gozgalaňlarda ilatyň dürli gatlak wekilleri, ýagny daýhanlar, hünärmentler, din ulamalary, oba aksakallary, münbaşylar, kazylar we hatda uly ýer eýeleri, söwdagärler hem gatnaşypdyrlar.

Bu gozgalaňlarda patyşa hökümeti ölkäniň ýerli ilatynyň özbaşdaklyk we azatlyk ýolundan gaýtmazlygyny, islendik jebir-sütemiň, güýçli gözegçiligiň we berk jezalaryň hem olary önünde goýan maksatlaryndan yza gaýtarmazlygyny düşündi. Kolonial hökümet ölkäni elden gidermezlik üçin zerur çäreler we çynlakaý syýasat alyp barmak zerurlygyny düşüňip, gelejekde gozgalaňlar turmaz ýaly her taraplaýyn iş görmäge çalyşdy.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri Watanymyzyň taryhynda milli özbaşdaklyk we azatlyk göreşi hökmünde möhüm orun tutýar. Bu döwürdäki milli-azatlyk hereketleri Polathan, Gurbanjan dodhoh, Ýetimhan, Derwişhan, Muhammet Aly işan ýalylaryň ýolbaşçylygynda bolup geçdi.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketlerinde Türküstan ilatynyň syýasy, sosial, ykdysady we milli-azatlyk üçin göreşleri özara birleşen ýagdaýda bolup geçdi.

Jemini jemläp aýdanda, XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri ölkäniň ilatynyň sosial ýagdaýyna, milli gelip çykyşyna segetmezden, Watan özbaşdaklygy, ýurduň azatlygy, halkyň erkinligi hemmäniň umumy maksady ekenligini aňladýardy.

Gozgalaňlar harakterine görä milli-azatlyk görnüşinde bolup geçdi, çünki bu gozgalaňlaryň esasy güýji giň halk köpçüligi bolup, olar kolonia düzgünlerine garşy mertlerçe göreş alyp bardy. Olar ýurduň hakyky sadyk oganlarydygyny amalda subut etdiler we mertlikleri bilen Watanyň taryhynyň sahypalaryndan mynasyp orun eýelediler.



Özüňizi synaň!

Gozgalaňlarda ... gatnaşdylar.

Gozgalaňlaryň ähmiýeti – ...

Iň köp närazyçylyklar bolup geçen çäkler – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlar Türküstantyň haýsy çäklerinde giň ýaýrady?
2. XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlaryň netijeleri we ähmiýeti barada nämeleri bilip aldyňyz?
3. XIX asyryň ahyrynda Türküstandaky halk gozgalaňlarynyň esasy sebäplerini sanap beriň.
4. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Gozgalaňyň ýolbaşçysy	Senesi	Sebäpleri	Netijeleri

V B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLAR

21-Ş. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLARYŇ ÇÄK TAÝDAN ÝERLEŞIŞI WE SOSIAL DURMUŞY

XIX asyrda garagalpaklar

Taryhdan garagalpaklar Ural, soňra Wolganyň boýlarynda, Aral deňziniň töwereginde hem-de Syrderýanyň aşaky akymynyň kenarlarynda ýaşapdyrlar. Olaryň göçüp ýaşamaklaryna esasan daşky faktorlar sebäp bolupdyr. Ahyrsoňunda, olar XIX asyryň başlarynda Amyderýanyň aşaky basseýninde, Aralyň günorta we günorta günbatar taraplarynda oturymly durmuş geçirip başladylar. Garagalpaklar käte gazaklaryň, käte türkmenleriň hüjümlerine duş gelip, munuň netijesinde Hywa hanlygynyň raýatlygyna geçmäge mejbur bolupdyrlar. Amyderýanyň aşaky akymyndaky uly çöl we suw çykmaýan çöle sepleşýän şor ýerleri olar özleriniň agyr zähmetiniň netijesinde özleşdirdiler. Olar oturymlaşandan soň, daýhançylyk bilen meşgullanmak durmuşynda esasy orun eýeläp başlady. Şeýle bolsa-da, çarwaçylyk hem olaryň durmuşynda öndebaryjy pudaga öwrülipdir.

XIX asyryň ortalarynda garagalpaklar Hywa hanlygynyň hökümdarlygynyň astynda bolup, olar Amyderýanyň iki kenarynda we Aral deňzine guýulýan ýerinde ýaşapdyrlar. Olaryň sany şol wagtlarda takmynan 100 müň adamdan geçmändir. Garagalpaklara berlen ýerler hanlygyň mülki hasaplanyp, olar bu ýerler üçin salgytlar töläpdirler. Her dürli borçlary ýerine ýetiripdirler.

Garagalpaklaryň sosial durmuşy

Garagalpaklarda uruglara bölünip, olarda ýerden peýdalanmak jemgyýetçilik görnüşinde geçýärdi. Uruglar suwarylýan kanallaryň gazylmagy üçin jogapkär bolupdyrlar. Çarwa hususy mülk bolanlygy sebäpli oňa urug tagmasy basylp we jemgyýetçilik ýaýlalarynda bakylýardy. Garagalpaklaryň her bir awulynyň ilaty bir uruga degişlidi. Garagalpaklary dolandyrmak amatlyrak bolanlygy üçin Muhammet Rahymhan I «Garagalpak ulus»yny şekillendirdi, ähli garagalpaklar ynha şu ulusa girýärdi. Ulusy dolandyrmak hanyň ygtyýarynda bolupdyr. Uruglar we taýpalar iri toparlara birleşdirilip, olary dolandyrmak üçin han saraýynyň ýokary emeldarlary– *atalyk*

we *beklerbegi* saýlanypdyr. Käbir welaýatlary dolandyrmak üçin saýlanan häkimler, adatda, hanyň ýakyn garyndaşlaryndan bolupdyr.

Garagalpak ruhanylary, işanlary we ilatyň abraýly adamlary Hywa hanlarynyň aýratyn howandarlygynda bolupdyr. Garagalpaklaryň arasynda sudlaryň iki görnüşi – *kazylar sudy* we *biýler sudy* bardy.

Özüňizi synaň!

XIX asyryň başlarynda garagalpaklar ... Garagalpaklar ... ýaşapdyrlar
XIX asyryň ortalarynda ... Sudlaryň iki görnüşi – ...

Hojalygy we işi

Garagalpaklar XIX asyryň ikinji ýarymyna gelip oturymly bolup, daýhançylyk olaryň durmuşynda esasy oruny eýeläp başlady. Emma çarwaçylyk hem öndebaryjy pudaklardan biri bolup galyberdi. Daýhançylyk işleri köpelen wagtynda garagalpak maşgalalary ekin ekilen ýerleriň amatly bir ýerine öz gara öýlerini gurup zähmet çekipdirler. Ynha şeýle asuda zähmet bilen meşgul bolup ýören wagtlarynda basybalyjylyk bilen baýlyk artdyrmagy özlerine hünär eden garakçy toparlar garagalpaklaryň öýlerine duýdansyz hüjüm edýärdiler. Bu duýdansyz basgynçylyk netijesinde olar ençeme mal-mülklerinden aýrylýardy. Beýle wagtlarda ýurt aksakgallary Hywa hanyndan özlerini goramagy sorap çapar ýollaýardylar.

Garagalpaklaryň durmuşynda balykçylyk we awçylyk hem möhüm orun eýeläpdir. Amyderýanyň kenarlarynda we Aral deňziniň töweregindäki köllerde balyklar köp bolup, olar birnäçe maşgala hem-de uruglar üçin esasy güzeran görmek çeşmesidi. Hatda gündogardan günbatara geçip barýan söwda kerwenleri duzlanan balygy köp mukdarda ynha şu balykçylyk bilen meşgullanýan maşgalalardan alyp gidýärdiler. Garagalpaklar, esasan, hojalyk üçin zerur enjamlary taýýarlamak bilen meşgullanýardylar. Geregin-



Garagalpak bezegleri

den artyk enjamlary bolsa bazara çykarýardylar. Olar gara öýleriniň töweregini oramak üçin matalar, düýe ýününden dokaýardylar. Olaryň halk hünärmentçilik sungatynda gara öýler üçin oýma nagyşly gapylar, öý-hojalyk enjamlaryny ýasamak, haly dokamak, keşdeçilik sungaty ýokary derejede ösüpdür. Bu garagalpaklarda hojalyk we durmuş talaplaryny üpjün edip durýan hünärmentçilik pudaklarynyň hem ösenligini, olar, aýratyn hem, agaç we çüýşä bezeg bermek boýunça eli gül ussa bolanlygyny görkezdi.



Özüňizi synaň!

Garagalpaklaryň meşgullanýan işleri... Garagalpaklarda daýhançylyk...

Garagalpaklarda urugçylyk we taýpa gatnaşyklary

XIX asyrdan hem garagalpaklaryň käbir awullarynda urug gatnaşyklary örän pugta dowam etdi. Hytaý-gypjak, mangyt we kenagas taýpalarynyň düzümindäki uruglar «on dört urug» – aris (urug) birleşmesini düzüpdir. Arisleriň arasynda in irisi on dört urug bolsa, harby güýç barasynda ikinji orunda şulluk we joun-gury birleşdiren aris-goňratlar durýardy. Olarda ýer-suw mülki, çarwa önümleri urugyňky diýip hasaplansa-da, urug aksakgallary, ruhanylar we biýleriň üläşi köp mukdarda bolýardy. Bu ýagdaý XIX asyryň ikinji ýarymynda taýpalara bölünmegiň güýçlenmegini has-da tizleşdirdi.

Garagalpak uruglaryny dolandyrmak biý we onuň aksakgallarynyň elinde bolupdyr. Urug biýlerini Hywa hany tassyklap, onuň wezipä saýlananlygyny tassyklaýan ýarlyk berýärdi. Biýler el astyndaky urug agzasyny jezalaýardy, mynasyp bolan adamlara sowgat berip bilýärdi. Hywa hanynyň ynamyny gazanan biýleriň hukuklary has-da giňelip, olara aýratyn hormat görkezilýärdi. XIX asyryň ikinji ýarymynda bütin garagalpak uruglaryny dolandyrmak, salgytlary ýygnamak, harby gulluk etmek borçlaryna degişli işleri tertibe salmak maksadynda beglerbegi wezipesi belgilendi. Käbir tümenleri dolandyrmak üçin bolsa han özüniň garyndaş uruglary we ynamly adamlaryny garagalpaklaryň ýaşaýan Amyderýanyň aşaky akymy we Aralboýy çäklerine goýberip durupdyr. Yslam dininiň esaslaryny garagalpak halkynyň arasynda pugtalandyrmak, ýaşlaryny Hywa medreselerine goýberip okatmak üçin Hywadan musulman ruhanylaryny hem goýberipdir.

Urp-adatlary we durmuş terzi

Garagalpaklarda urugçylyk özboluşly gymmatlyk bolup, onuň täsiri maşgala we garyndaşçylyk gatnaşyklarynda göze görünüp durýardy. Her bir urug öz kowumynyň berkligini üpjün etmäge ymtylypdyr.



Garagalpak gara öýi

Her bir urugyň özboluşly jynaza däpleri bolup, olaryň gabrystanlary hem aýratyn bolupdyr. Däp boýunça gabrystana olarda şu urugyň meşhur pir derejesindäki adamlary jaýlanypdyr.

Toy dabaralarynda urugyň ähli agzalarynyň gatnaşmagy hökman bolupdyr. Umuman alanda, garagalpaklar göçmençilikden oturymly durmuşa geçmäge çenli bolan uzak döwründe, halk bolup şekillenmek hadysasynda özboluşly ruhy-maddy gymmatlyklar döretti. Rehimlilik, adamsöýümlilik taglymlary bilen suwarylan durmuş derejesi şekillendi. «Kyrkgyz» we başga türk halklaryň ruhy mülki bolan dürli hili dessanlarda mertlik, azatlyk, Watana wepalylyk, päk söýgi, ar-namys üstünlük edýärdi. Bu taglymlar garagalpak halkynyň durmuşyndan berk orun aldy.



Özüňizi synaň!

On dört urug – ...

Däp-dessurlar – ...

Beglerbegi – ...

Urug biýleri – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpaklar XIX asyryň ortalarynda haýsy çäklerde ýaşapdyrlar?
2. XIX asyryň ikinji ýarymynda garagalpak uruglaryny dolahdyrmak nähili görnüşde amala aşyryldy?
3. Garagalpaklaryň esasy meşgul bolan işleriniň görnüşlerini sanap beriň.
4. Garagalpak dessanlarynda nähili taglymlar öňe sürülendir?

22-Ş. SALGYTLAR WE BORCLAR. HALK GOZGALAŇLARY

Salgyt we borçna- ma görnüşleri

Garagalpaklar hem Hywa hanlygynyň raýatlary ýaly şol döwürdäki hanlykda bar bolan salgytlary töläp, borçlary ýeine ýetiripdirler. Ilatdan ýer salgydy – **solgut**, ruhanylaryň peýdasyna – **üşür** salgydy öndürilipdir. Uruş wagtlarynda garagalpaklar hem **gazan puly** salgydyny töläpdirler.

Çarwaçylyk bilen meşgullanýan her bir maşgala mallarynyň kyrkdan birini zekat salgydy görnüşinde töläpdir. XIX asyryň ikinji ýarymynda ilatdan 40 baş garamal üçin pul hasabynda 9 som, 40 baş goýun we geçi üçin 2 som 50 tiýin pul mukdarynda zekat alnypdyr.

Salgytlary tölemekden daşary garagalpaklar köplenç salgytlardan

agyrak bolan dürli borçlary hem ýerine ýetiripdirler. Borçlardan iň agyry bu her maşgaladan bir sany erkek adamyň 12 günläp ýap gazuw işlerinde gatnaşmagydy. Borçlaryň bar agyrylygy urug köpçüliginiň ýönekeý agzalarynyň gerdene düşýärdi. Uruş halatlarynda ilatyň mejburi harby gulluga çagyrylmagy hem esasy borçlardan biridi. Munda her bir topar 1000 sanydan 2000 sana çenli esger bermegi mejbur bolupdyr. Esger ýetirip berip bilmedik toparlar goşmaça salgyt töläpdir. Sapara gidilýän wagty beýle toparlardan 180 müň somdan 250 müň soma çenli pul alypdyrlar. Söweş hereketleri wagtynda garagalpaklaryň arasyndan birnäçe mert batyrlar ýetişip çykypdyr we olar hanyň hormatyna sezewar bolupdyr.



Ilatyň borçlary. XIX asyr

Özüňizi synaň!

Gazan puly – ...

Borçlar – ...

Solgut – ...

Halk gozgalaňlary

Hywa hany Muhammet Eminhanyň (1845–1855) hökümdarlygynyň ahylarynda Rus imperiýasynyň Orta Aziýa bolan harby taýdan howp salmagy güýçlendi. Olar türkmen serdarlary bilen garalpak aksakal we biýlerini Hywa hanyna garşy goýup, hanlykda tertipsizlik döretmäge hereket etdiler. Munuň üstüne şol wagtda Hywa hanlygy bilen Buhara emirliginiň arasynda ýerli dawalar hem bardy. Hywa hany goranyşy güýçlendirmek çärelerini gördi. Bu köp harajatlary talap edýärdi. Boşap barýan hazynany doldurmak üçin ilata salynýan salgytlaryň mukdary artdy. Rus imperiýasy özbek, türkmen, gyrgyz, gazak hem-de garalpak halklaryny biri-birine garşy goýup, hatda türkmen, garalpak, gyrgyz, gazak urug başlyklaryna köp puluň öwezine satyn almak syýasatyny hem alyp barypdyr.

Bu prosesleriň netijesinde 1855-nji ýylda garagalpaklaryň *koldowly* taýpasyndan bolan *Ernazarbiýiň* ýolbaşçylygyndaky gozgalaň başlandy. Garagalpaklar mundan beýläk Hywa hanlygyna boýun egmeýänligini



**Hywa hanlygynyň göçme ilaty.
XIX asyr**

Ernazarbiýiň gozgalaňyny basyp ýatyrnak üçin uly goşun goýberdi. Hywadany goýberilen ýasawulbaşy Muhammetnyýaz Ernazarbiýiň gozgalaňyny derbi-dagyn etmek üçin atlandy. Muny eşiden Ernazarbiý özüniň gurduran Gazakderýa galasynda ýerleşip, goranmak işlerine taýýarlyk gördi.

Uly goşunyň gurşap almaga başlanlygyny gören gozgalaňçylaryň arasynda agzalalyk döredi we Ernazarbiýi atyp taşladylar. Ony soňuna çenli goldamaga kasam eden toparlar bolsa gizlin ýollar arkaly galadan çykyp, 1853-nji ýylda Russiýa goşunlary tarapyndan basyp alnan Akmetjit galasyndan pena tapdylar. Olar patyşa hökümetinden garagalpaklary Rus imperiýasynyň raýatlygyna kabul etmegini sorap ýüzlenýärler. Ähli garagalpak halkynyň adyndan sözlemek hukugyna eýe bolmadyk käbir aksakgal ýa-da biýleriň ýüzlenmesi Russiýanyň daşary işler we harby wezirlikleri tarapyndan ulaldylyp, «Russiýa бүтін түркі таýпалар өзlerini гоşуп алмагы һаýыш едýärler, олар Hywa hanynyň hem, Kokant hanlarynyň hem düzüminde bolmагы islemeýärler», – diýen bahanada öz hereketlerini aklamaga çalyşýarlar.



Garagalpak aýaly

1858–1859-njy ýyllarda garagalpak uruglaryndan käbirleri ýene gozgalaň göterdiler. Goňrat şäheri gozgalaň merkezine öwrüldi. Hywanyň hany gozgalaňçylary rehimsiz jezalamak we derbi-dagyn etmegi türkmen söweşjeň güýçleriniň serdary Atamyrathana tabşyrdy. Netijede gozgalaň rehimsiz basyp ýatyrylyp, onuň merkezi – Goňrat şäheri weýran edildi.

Köpçülik garagalpaklar Rus imperiýasynyň düzümine goşulmагы islemän, jandaş we gandaş türk halk – özbekler bilen bilelikde ýaşamагыň äһmiýetini gowy düşünyärdiler. Gelip çykyşy önden bir bolan

bu halklarda ýeke-täk türki zeminde bile ýaşamak islegi üstünlik edýardi.

Patyşa hökümeti tarapyndan Hywa hanlygy tabyn edilenden soň Amyderýa bölümindäki garagalpaklara bolan jebir-sütem güýçlendi. Biýbazar we Nöküs wolostynda kolonizatorlara garşy Baba Gökleniň ýolbaşçylygyndaky halk gozgalaňy aýgytly görnüşe geçip, on ýyla ýakyn (1881–1891) dowam etdi.

Daýhanlaryň ýagdaýynyň agyrlaşmagy netijesinde 1900-nji ýylda Nöküs wolosty we Goňrat bekliginde närazyçylyk hereketleri amala aşyryldy. Beýle hereketler kolonial hökümet tarapyndan rehimsiz basyp ýatyryldy.



Özüňizi synaň!

Muhammet Eminhan – ...
Gozgalaňyň merkezi – ...

Atamyrathan – ...
Zarlyk – ...

Ernazarbiý – ...
Baba Göklen – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpaklarda nähili salgyt görnüşleri bolupdyr?
2. Özbek hanlyklary we garagalpaklaryň salgyt ulgamynda nähili meňzeşlikler bardy?
3. Ernazarbiýiň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňyň ähmiýeti nämededir??
4. XIX asyryň ikinji ýarymynda bolan gozgalaňlaryň mazmuny nämeden ybarat?

23-§. GARAGALPAKLAR TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGYNÝ DÜZÜMINDE

**Gandimiýan
sertnamasyndan
soň garagalpaklaryň
ýaşayşyndaky
özgerişler**

Hywa hanlary tarapyndan garagalpaklaryň göçme durmuşy çäklendirilenden soň gysga döwrüň içinde olar hanlykda birnäçe täze daýhançylyk tümenlerini düzdüler. XIX asyryň 70-nji ýyllaryna gelip olaryň hemmesi diýen ýaly oturymly durmuş geçirip başladylar. Garagalpaklar Amyderýanyň her iki kenarynda hem ýazylyp ýatan giň düzlükleri özleşdirip, şaly, bugdaý, arpa we pagta ösdürüp ýetişdirdiler. 1868-nji ýylda Russiýanyň gazetlerinden biri şeýle ýazýardy: «Bu halkyň esasy we ýeke-täk hünäri daýhançylykdyr. Zähmetsöýerligiň netijesinde garagalpak ýerleri gowy

suwarylýar we hiç ýerde, hatda jykyr bilen suwarylýan ýerlerde hem suw ýetmezçiligi duýulmaýardy».

Patyşa hökümetiniň goşunlarynyň 1873-nji ýylda Hywa hanlygyna basybalyjylykly ýörişlerinden we Gandimiýan şertnamasyna gol çekilenden soň Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşen garagalpaklaryň ýaşaýan ýerleri Rus imperiýasyna goşup alyndy. Bu ýerde Türküstan general-gubernatorlygynyň Syrderýa welaýatyna girýän Amyderýa bölümi düzüldi. Garagalpaklaryň Amyderýanyň çep kenarynda ýaşaýan kemräk bölegi Hywa hanlygynyň düzüminde galdy.



Araldadaky balyk awy

Amyderýa bölüminde garagalpaklaryň sany 70 müňe golaý bolup, bu ýerdäki jemi ilatyň 48,6% ini düzýärdi. Russiýadan göçüp gelen adamlar müňe golaý bolup, Petro-Aleksandrowsk (häzirki Dörtköň)de, Uralskiý posýologynda we Nöküs obasynda ýaşaýardy. Olaryň köpçüligi 1875-nji ýylda patyşa hökümeti tarapyndan armiyada gulluk etmek barasyndaky täze düzgünnama boýun egmänligi

üçin bu ýere sürgün edip göçürilen Ural kazaklarydy. Bu kazaklar, esasan, balyk awlamak bilen meşgullanypdyr

Hywa hanlygynyň çäklerinde garagalpaklaryň sany 3,8% i, ýagny 25 müňe golaý adamy düzýärdi. Garagalpaklaryň ýaşap ýören çäkleriniň Rus imperiýasyna goşup alynmagy netijesinde patyşa hökümetiniň Orta Aziýadaky täsir çäkleri has-da giňeldi.

Iki regionda ýaşaýan garagalpaklaryň hem 70% den gowragy ýersiz daýhanlar bolup, olar, esasan, hakyna tutma zähmet çekýärdiler.

Garagalpaklaryň ýaşap ýören çäklerine Russiýa kapitalynyň girip gelmegi haryt-pul gatnaşyklaryny üýtgedip goýberdi. Pagta arassalamak we balykçylyk pudaklarynda ilkinji senagat kärhanalary peýda boldy. Olarda ýerli ilat wekilleri hem işläp başlady.

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda garagalpaklarda söwda-satyk gatnaşyklary ösdi. Çymbaýda ilatyň ýaşaýan tümenlerini ykdysady taýdan birleşdirýän şäher bazary emele geldi. Garagalpak hünärment we daýhanlary bazar bolýan günlerinde öz önümlerini satmak üçin Çymbaýa gelýärdiler.



Özüňizi synaň!

Amyderýa bölümi – ... 1873-nji ýylda ... Ural kazaklary – ...

Sosial-ykdysady özgerişler

Çymbaý Rus imperiýasyny Hywa hanlygynyň esasy ykdysady merkezleri bilen baglaýardy. Bu ýerde ençeme dükanlar bolup, uly bazaryň golaýynda iri kerwensaraý ýerleşendi. Soňra ilkinji keselhana we mekdepler peýda boldy, emma olar ýeterli däl. Meselem, 1914-nji ýylda garagalpaklaryň ýaşaýan ýerlerinde diňe dört sany umumy bilim berýän mekdebinde 200 sany okuwçy okap, iki sany keselhana we feldşerlik punktynda üç sany lukmanlar işleýärdi.

Daýhanlar we çarwadarlaryň arasynda emläk taýdan gatlaklara bölünme güýçlendi. Käbir biýler, ýüzbaşylar, molla we işanlaryň ýer mülkleri 15 müň tanaba çenli (1 tanap – 2500 kw. m ýer) bolsa, ýönekeý halkyň mellek ýerleri 1–2 tanapdan geçmeýärdi.

Ilatyň gatlaklanmagy garagalpaklarda çarwa mallarynyň sanyna garap hem belgilenipdir. 1871–1872-nji ýyllardaky maglumatlara görä, urugyň köpçülik ýönekeý agzalarynyň çarwa mallary bolmandyr, käbir baýlaryň bolsa müň başa çenli gara maly we 1,5 müň başa çenli goýun-guzulary bolupdyr.

Garyplaşyp galan we durgunlyga duçar bolan uly ýer eýeleri bolsa baýlara tabyn bolup galdy. Jemgyýetiň gurply agzalary kömek hökmünde öz garyndaşlaryna ýeri hasylyň deň ýarymyna – «ýarymçy» şerti bilen beripdirler. Ýersiz we çarwasyz galan daýhanlar bolsa her dürli agyr işleri ýerine ýetirip, baý çarwadarlaryň we ýer eýeleriniň mallary we ýerlerinden peýdalananlyklary üçin hem işläp bermäge mejbur bolupdyrlar.



Özüňizi synaň!

Meşgul bolýan işleri – ... «Ýarymçy» – ... Çymbaý – ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Rus imperiýasy basyp alandan soň garagalpaklaryň ýaşaýşynda we durmuşynda nähili özgerişler boldy?
2. Garagalpaklarda urugçylyk we taýpaçylyk gatnaşyklary, dolandyryş ulgamy nähilidi?
3. Garagalpaklaryň haryt-pul gatnaşyklary hakynda aýdyp beriň.
4. Haýsy Hywa hany döwründe «Garagalpak ulusy» emele geldi?

24-§. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLARYŇ MEDENIÝETI

Halk agzeki döredijiligi

Asuda durmuş gözläp bir ýerden ikinji ýere asyrlar dowamynda göçüp ýören zähmetsöýer garagalpak halky maddy medeni ýadygärliklerini doly saklap galmak mümkinçiligine eýe bolmandyr.

Halkyň talantyny görkezýän baý agzeki şygryýet döredijiliginiň žanrlary örän köp bolupdyr. Olaryň arasynda nakyllar, hikmetler, leperler, nesihat aýdymalarynda beýan edilen «atalar sözi» aýratyn tapawutlanyp durýardy. Garagalpak halk döredijiliginde satiriki gahryman bolan Ömürbek lakgynyň obrazy arkaly bahyllyk, ýowuzlyk, zalymlyk ýaly ýaman häsiýetler gülki üsti bilen paş edilip, zähmetsöýerlik, ýagşylyk, gahrymanlyk ýaly häsiýetler wasp edilipdir. Garagalpak halkynyň döredijiligi çuň mazmuna eýeligi we halkçylygy bilen tapawutlanyp durýar. Halkyň ruhy medeniýetiniň ýokary derejesi nesillerden-nesillere geçip gelyän halk dessanlarynda, aýdyşyklarynda, şeýle hem, sazly aýdymalarynda saklanyp galypdyr.

Halk arasynda garagalpaklaryň folklorynyň dessan ýollary meşhur bolupdyr. Dessan gahrymançylyk hakynda ýazylan şygry eser bolup, olarda halkyň bagty we parlak gelejegi üçin göreşen mert batyrlaryň beýik edermenlikleri wasp edilipdir. Örän meşhur bolan dessanlaryň arasynda bolsa garagalpaklaryň azatlyk we özbaşdaklyk üçin janyňkeş göreşi suratlandyrylan «Kyrkgyz» dessany aýratyn tapawutlanyp durýar. Dessanda Sarkub hökümdary Allaýar öz gyzy Gülaýyma Muýeli diýen hasyldar ýerleri sow-



Garagalpak bagşysy.
XIX asyr

gat edenligi hakynda aýdylýar. Bu ýerde Gülaýym we onuň kyrk kenizi uly gala gurýarlar. Duşmanlar Sarkub ýerlerine hüjüm edip, Gülaýymyň atasyny öldürýär. Sarkub mülkleri talanýar, sarkublylaryň köpçüligi ýesir edilip alyp gidilýär. Gülaýym we onuň kenizleri duşmana garşy göreşe girýär, garagalpaklary ýesirlikden azat edýär we ena ýurduna azatlygy gaýtaryp berýär. Bu işde Gülaýyma onuň aşygy Horezmli batyr ýigit Arslan kömek berýär. Dessanyň baş taglymy – ýokary Watanperwerlik duýgusy we ene watana, halka bolan söýgüsidir. «Kyrkgyz» dessany bu günki günde halk agzeki döredijiliginiň dürdänelerinden biri hasaplanýar.



Özüňizi synaň!

Ömürbek lakgy – ...
«Kyrkgyz» – ...

Gülaýym – ...
Dessanlar – ...

Ylym-bilim

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda garagalpaklarda birnäçe medreseler bolup, olaryň iň ululary Garagum işan we Daş medreseleridi. Garagum işan medresesi XIX asyryň ortalarynda gurlupdyr. Ilki bilen ol metjit wezipesini ýerine ýetiripdir. Daş medrese bolsa 1841-nji ýylda Mangydyň häkimi Hojanyýaz tarapyndan gurdurylypdyr. Medresede bilim iki basgançakly bolup, birinji basgançakda arap diliniň grammatikasy öwredilen bolsa, soňky basgançakda dini-hukuky bilimler öwredilipdir.

XIX asyryň ahyrynda garagalpaklaryň ýazma eserleri ösüp başlady. Garagalpak şahyrlary Günhoja (1799–1880), Ataş Alşinbaý (1788–1875), Ajiniýaz (1824–1878) ýalylaryň atlary giňden tanaldy. Olar bilimli, öz ykbalyny halk bilen baglan adamlardy. Meselem, Günhoja öz döredijiligini ilatlaryň ýönekeý adamlaryna, olaryň gündelik zähmeti we durmuşyna bagyşlady. Ol adalatsyz düzgünleri berk ýazgarypdyr.

Ajiniýaz Kasibaý ogy (lakamy Zewar) Moýnakdaky köne mekdepde, soňra Hywadaky Şirgazyhan medresesinde okapdyr. Garagalpak zyýalylarynyň arasynda birinjilerden bolup ahund (okumyşly, ylymly adam; halk dessanlarynyň ussat aýdymçysy) derejesine ýetipdir. Özbek, gazak, türkmen dillerini gowy bilýärdi. Şahyryň «Bozataw» dessanynda garagalpak halkynyň durmuşy, aýratyn hem, olaryň ýurtma-ýurt göçüp ýörmäge melbur edilmegi barasyndaky wakalar örän ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Ajiniýazyň edebi mirasyndan bize 100-e golaý şygryrlar we dessanlar ýetip gelipdir. Onuň şygryrlarynda Watansöýüjilik, adamkärçilik taglymlary taryolanýar. «Gyz Mengeş bilen aýdyşuw» dessany bolsa halkyň arasynda meşhur bolupdyr. Onuň durmuşy we döredijiligi hakynda garagalpak ýazyjysy K. Sultanow «Ajiniýaz» romanyny ýazypdyr.

Berdak (1827–1900) garagalpaklaryň beýik şahyrydyr. Ol Goňrat urugyna degişli bolup, Aral boýunda doglupdyr. Ilki oba mekdebinde, soňra Garagum işanyň medresesinde okapdyr. 20 ýaşyndan



Berdak

başlap goşgular ýazyp başlan we ýarym asyryň dowamynda dürli temalar-da aýdymlyar döredipdir. Berdak öz ömrüni halky üçin eserler döretmäge bagyşlapdyr. Goşgularyndan biri hem «Halk üçin» diýip atlandyrylýar. Onuň goşgularynda zulymy garalaýan duýgular, joşgunlyk üstün bolupdyr. Meselem, «Akmak patyşa» dessany inňän uly täsir ediji güýje eýe bolupdyr. Taryhy temadaky «Nesiller», «Amangeldi», «Aýdosbiý», «Ernazarbiý» eserlerinde şahyr öz halkynyň gahrymanlaryny buýsanç bilen taryplaýar.

XX asyryň başlaryna gelip garagalpak edebiýatyndaky demokratik döpleri täze nesil wekilleri Omar, Kulymbet, Sarybaý, Gulmyrat, Sadyk ýalylyar dowam etdirdiler.



Özüňizi synaň!

Günhoja – ...
Berdak – ...

Zewar – ...
Medreseler – ...



Jemini jemleýäris!

- ▶ XIX asyryň birinji ýarymyndan Hywa hanynyň hökümdarlygy astynda oturymly ýaşayyş görnüşine geçmegi.
- ▶ Esasy meşgul bolýan işleri: daýhançylyk, balyk awlamak, hünärmentçilik.
- ▶ 1873-nji ýylda – Türküstan general-gubernatorlygynyň düzüminde Amyderýa bölüminiň düzülmegi – haryt-pul gatnaşyklarynyň ösüşi.
- ▶ Salgytlar we borçlar: zekat, solgut, üşür; gazuw işleri; nökerlige almak.
- ▶ Berdak, Günhoja, Ataş Alşinbaý, Ajiniýaz.



Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpaklarda halk döredijiligi nähili görnüşlerde ösüpdir?
2. Garagalpaklaryň in meşhur «Kyrkgyz» dessanynyň mazmunyny aýdyp beriň.
3. Ajiniýazyň döredijiligi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Berdagyň taryhy dessanlaryny sanap beriň.
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Ýaşan çägi	Salgyt we borçlary	Gozgalaňlar	Medeniýeti

VI B Ö L Ü M

JEDITLER HEREKETI WE ONUŇ TÜRKÜSTANYŇ SOSIAL-SYÝASY WE MEDENI DURMUŞYNDAKY ÄHMIÝETI

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- Jeditçilik hereketiniň peýda bolmagynyň sebäpleri;
- Jeditleriň maksat we wezipeleri;
- Türküstan sosial-syýasy we medeni durmuşynda jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylarynyň orny;
- Türküstanda magaryfçylyk hereketiniň netijeleri we ähmiýeti hakynda öwrenersiňiz.

25-Ş. JEDITÇILIK HEREKETINIŇ EMELE GELMEGI

Orta Aziýada jeditçilik hereketiniň emele geliş şert- leri

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýa hanlyklarynyň basyp alynmagy bu çäkleriň krizise düş gelmegine, köp pudaklarda dünýäniň ösen döwletlerinden yza galmagyna, milli gymmatlyklarynyň harlanmagyna alyp geldi. Magaryf pudagynda hem imperiýanyň bähbitlerinden ge-

lip çykyp, ýerli ilaty sowatsyzlykda, yza galaklykda saklap durmaga gönükdirilen syýasat alyp barylady.

Türküstanda kolonizatorlyga garşy milli-azatlyk hereketleri bilen bir hatarda ýerli ilatyň köpçülik bölegi özlüğini saklap galmak, milli medeniýetini goramagy we ösdürmegi bir gün bolsa hem unutmady. Orta Aziýa bolan Rus imperiýasynyň harby taýdan üstünlik etmegi ýerli ilatyň aç-açan göreş alyp barmagyna mümkinçilik bermedi. Şonuň üçin hem Watanyň, milletiň, halkyň derdine düşünen adamlar, aýratyn hem, intelligentler halky azatlyga alyp barýan ýol bu – halky bilimli etmek diýip bildi. Olar halky bilimli etmezden durup, özbaşdaklygy gazanyp bolmaýar, diýip hasaplaýardylar. Intelligentler halkyň arasynda öňdebaryjy taglymlary ýaýratmakda magaryf ulgamyny esasy serişde diýip bildiler. Ülkäniň milli intelligensiýasynyň jemgyýeti täzelemäge we özgertmäge gönükdirilen hereketi jeditçilik ady bilen meýdana çykdy.



XIX asyryň ikinji ýarymyndan başlap Türküstanda magaryfçylyk hereketi emele geldi.

**Jeditçilik
hereketiniň emele
gelmegi**

Her bir jemgyýetdäki özgerişler öz döwrüniň taryhy şertinden gelip çykan ýagdaýda emele gelýär. Bu özgerişlerde taryhy şahslar, aýratyn hem, intelligentleriniň orny uly bolup, olaryň her biri özboluşly öndebaryjy taglymlary öňe sürýär. Intelligentler jemgyýetdäki sosial-ykdysady problemalary çözmegiň ýollaryny tapmaga hereket edýärler. Edil şeýle proses XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasynyň düzümine giren Krym, Kawkaz aňyrsy, Türküstan, protektorata öwürilen Buhara emirliğinde we Hywa hanlygynda hem bolup geçdi. XIX asyryň ikinji ýarymynda koloniýa zulmunyň astynda galan intelligentler öz halklaryny bilimli etmek we olaryň ösüş derejesini artdyrmaga gönükdirilen hereketlerini başladylar.

Krym-tatar magaryfçysy bolan Ysmail Gaspirali (1851–1914) bütün türk halklaryň ortasynda ýaýran jeditçilik hereketiniň esasçysy hasaplanýar. Ol dini we dünýewi bilimleri çuňňur eýeläp, bütün dünýä ösüşi bilen ýakyndan tanyş boldy, birnäçe daşary ýurt dillerini, dürli halklaryň medeniýetini öwrendi. Ol öz eýelän bilimleri esasynda Gündogar we Günübatar dünýäsini deňeşdirip, türk halklaryň ösüşini gazanmagyň ýollaryny gözleýär. Ysmail Gaspirali 1884-nji ýylda Krymdaky Bakjasaray şäherinde birinji jedit mekdebine esas saldy. Ol özüniň düzen bilim maksatnamasy esasynda derslik taýýarlady. Şol maksatnama boýunça 40 günde 12 sany okuwçyny sowatly edýär. Bu usul «usuly sawtiýa» – harpyň sesi usuly, ýagny «usuly jedit» ady bilen giň ýaýrady. Onuň 1888-nji ýylda «Rahbari muallimin ýa-da mugallymlarga ýoldaş» kitaby çap edildi. Onda täze usulda işleýän mekdepleriň bilim ulgamy, sapak geçişi we onuň guramaçylygy, okuw otaglarynyň enjamlaşdyrylyşy, sapagyň meýilnamasy, kanikul,



Jedit mekdebiniň howlusu

synaglar beýan edilipdir.

«Jedit» sözi arap dilinden alnan bolup, «täze» diýen manyny aňladýar. Jeditler Rus imperiýasynyň koloniýasy bolan halklaryň, ilki bilen, magaryf ulgamyny gowulandyrmak, bilim pudagyny reforma etmek, ýaşlara dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi ylmlary hem öwretmek möhüm diýip bildiler. Olar musul-

man halklarynyň mekdep we medreselerinde ýaşlara dini bilim arap, pars we rus dilleri, medisina, himiýa predmetleriň okadylmagy zerur diýen taglymy öňe sürdüler.

**Progressiw hereketiň
Orta Aziýa
ýaýramagy**

Türküstan ülkesinde milletiň gelejegi barada alada edýän bilimli adamlar halkyň ähli gatlaklarynda diýen ýaly – hünärment, daýhan, söwdagär, mülkdar, ulamalaryň arasynda bardy. Jeditçilik

taglymlarynyň giň ýaýramagynda «Terjimeçi» gazetini möhüm orun tutdy. Ysmaýyl Gaspıralynyň 1893-nji ýylda Daşkende, Samarkanda we Buhara barmagy jeditçilik taglymlarynyň soňky ösüşine itergi boldy. 1893-nji ýylda Buhara emirliginde birinji täze usul mekdebi işläp başlady. Soňra beýle mekdepler başga ýerlerde hem giň ýaýrady.

Orta Aziýa jeditleri magaryfçylyk ugrundaky kırım intelligentleriniň tejribelerini öwrenmek bilen bir hatarda başga döwletleriň ösen öňdebaryjy tejribelerinden hem peýdalandylar. Orta Aziýa progressiw güýçleriniň hereketiniň gatnaşyjylarynyň ýaşy başga döwletlerdeki jedit wekillerinden tapawutlanyp durýardy. 1910-njy ýylda olaryň iň ýaşy Abdulhamit Çolpan – 13 ýaşda, iň ulusy Mahmuthoja Behbudiý – 36 ýaşda bolupdyr.

Progressiw güýçleriň hereketiniň ösmegi iki basgançakda boldy. Birinji basgançakda magaryfçylykdan başlanan bu hereket 1917-nji ýyly gelip özüniň ikinji basgançagy – syýasy görnüşdäki herekete öwrüldi.

Orta Aziýadaky milli jeditçilik güýçleriň hereketi regional häsiýetlerine görä Türküstan, Buhara we Hywa jeditlerine bölünýär. Türküstan jeditçiliginiň esasy düzümini zyýalylar düzüp, olar Rus imperiýasynyň kolonial syýasatyna garşy göreşiň öňdebaryjy orunlarynda durýardylar. Olar patyşa hökümetiniň çig mal bazasyna öwürülen Türküstanyň gelejegini özbaşdak, ösen döwlet hökmünde görmegi arzuw etdiler. XX asyryň başlarynda şekillenýän progressiw güýçleri döwletiň dolandyryş ulgamy zaman talaplaryna jogap bermeýänligini, halkyň durmuş derejesiniň pes ekenligini we ony özgertmek zerurlygyny aňladylar.

Buharanyň milli intelligensiýasynyň hereketi Türküstan ülkesindäki agyr sosial-syýasy ýagdaýda ýüze çykdy. Onuň düzümi, esasan, dükançylardan, mugallymlardan, hünärmentlerden, söwdagärlerden ybaratdy. Jeditler ykdysadyýet we dolandyryş pudagynda birnäçe talaplar, meselem, salgytlary kemeltmek talaby bilen hem çykdylar. Şeýle



Ysmaýyl Gaspırali

hem, Buhara jeditçiligi käbir çalasowat mollalaryň, täzelikleri we reformalary gowy görmeýän adamlaryň garşylygyna duş geldi. 1910-njy ýyldan başlap Buharada jeditçilik hereketi syýasy gurama hökmünde şekillenip başlady. XX asyryň başlarynda Buharada progressiw güýçler ýagdaýa tankydy göz bilen garap döwletiň içki dolandyryş ulgamy zaman talaplaryna jogap bermeýänligini, syýasy-administratiw sistemany üýtgetmek zerurlygyny çuňňur düşüňip başladylar.

Hywa hanlygynda XX asyryň başlarynda emele gelen jeditler hereketi bolsa başgaçarak taryhy şertde emele geldi. Hywa hanlygynda jeditçilik iki sany akymdan ybarat bolup, onuň sag akymy Baş wezir Ýslamhojanyň ýolbaşçylygyndaky hanlykdaky söwda-senagat kärhanalarynyň eýeleri hem-de iri baýlaryň wekillerini birleşdirdi. Bu akym öz önüne döwletde han häkimiýetini saklap galan ýagdaýda reformalar geçirilmegini maksat edip goýdy. Çep akym bolsa kazykelan Babaahun Salimowyň ýolbaşçylygynda maýadarlar, hünärmentler we başga gatlak wekillerini birleşdirip, täze usul mekdeplerini düzmek arkaly halk köpçüliginiň syýasy aktiwligini gazanmakçy boldular.

Türküstanda jeditçilik hereketiniň ýaýramagy bu döwürdäki kolonial hökümet we onuň emeldarlary hem-de ýerli takwa we rehimsiz ruhanylaryň garşylygyna duş geldi. Şoňa garamazdan, jeditler metbugat, neşirlik we teatr pudaklaryndaky işlerini dowam etdirdiler. 1898-nji ýylda Kokant şäherinde Salohiddin damla ikinji jedit mekdebini açdy. 1899-njy ýylda Andijanda Şamsiddin damla we Daşkentde Mannon kary jedit mekdebini açyp, ençeme okuwçylaryň täze usulda bilim almaklaryny gazandylar.



Özüňizi synaň!

Ysmaýyl Gaspıraly – ... 1884-nji ýylda ... 1893-nji ýylda ...

Ýatda saklaň!



1893-nji ýylda Buharada birinji, 1898-nji ýylda Kokant şäherinde ikinji jedit mekdebi açyldy. 1899-njy ýylda Andijanda Şamsiddin damla we Daşkentde Mannon kary jedit mekdeplerini açýarlar.



Adalgalaryň düşündirişi

Magaryf (arapça) – ynsanlaryň bilimi we pikirlenmesini artdyrmaga gönükdirilen bilim-terbiýe.

Jedit (arapça) – «täze» diýen manyny aňladýar.



Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstanda jediçilik hereketi haçan emele geldi?
2. Jediçilik hereketiniň emele gelmegine nähili faktorlar sebäp boldy?
3. Ysmaýyl Gaspirali we onuň işi barada nämeleri öwrendiňiz?
4. Jedit mekdeplerini kimler düzüpdir?

26-§. JEDITLERIŇ MAKSATLARY WE WEZIPELERI

Jeditleriň esasy taglymlary

Orta Aziýada progressiw meýiller ösen jemgyýeti döretmek ýaly öz taglymlaryny amala aşyrmakda fanatiklige, biperwaýlyga, yzagalaklyga garşy göreş alyp barmaga aýratyn üns beripdirler. Olar bu wezipeleri amala aşyrmakda aşadaky ugurlary üstün diýip hasaplapdyrlar: ülkede täze usul mekdepleri pudagyny giňeltmek, ukyply ýaşlary daşary ýurtlara okuwa goýbermek, dürli aň-bilim jemgyýetlerini we teatr truppalaryny düzmek, gazet we žurnallary çap etmek, halkyň sosial-syýasy we medeni aňyny ösdürmek ýoly bilen Türküstanda milli demokratik döwlet gurmakdy.

Öňdebaryjy milli intelligentleriň işiniň möhüm ugry täze usul mekdepleriniň pudagyny giňeltmekdi. Bu mekdepler diňe çagalaryň tiz we aňsat sowatly bolmaklaryny üpjün etmek bilen çäklenmän, eýsem olarda fanatizm we konserwatizmden azat bolan täze dünýägaraşyň şekillenmegine hem hyzmat edýärdi.

Olar hem Gündogar, hem Günbatar medeniýetiniň gazananlaryny ele almaga ymtylýarlar, okadylar we başgalary hem şoňa çagyrdylar. Magaryfçylar daşary ýurda çykyp, dürli döwletlerdäki medeniýetiň we bilimiň ösüş derejesini görüp, olary deňeşdirmek we bu zehinli ýaşlarda dünýä ösüşiniň üstünliklerini Türküстана getirmek islegi peýda boldy. Netijede jeditleriň üns merkezine birinji basgançakda tälimi reforma etmek wezipesi goýuldy.

Täze usul mekdeplerinde bilim bermek prosesinde Ýewropa standartlary ülni edip alnandy. Arifmetika, taryh, geografiýa, tebigatşynaslyk esaslary ýaly ylymlar bilen bir hatarda yslam taglymy esaslaryny öwrenmäge hem uly üns berlipdir.

Täze derslikleri döretmek örän möhüm mesele bolup durýardy. Ilkinji wagtlarda Türküstandaky täze usul mekdepleriniň köpçüliginde Kazan we Orenburgda neşir edilen derslik we okuw gollanmalaryndan peýdalanyldy.

Daşkent, Buhara, Samarkant, Andijan, Kokant, Hywa şäherleri jediçilik hereketiniň merkezine öwrüldi. Bu şäherlerde açylan medeni-magaryf

ugurlaryndaky jemgyýetler we birleşmeler Türküstanda jeditçiligiň giň ýaýramagyna alyp geldi

Jeditçiligiň esasy taglymlary we maksatlary
Türküstany orta asyrylyk, feodal yza galaklyk, ters düşüňjelerden azat etmek
«Usuly gadym»y inkär eden ýagdaýda ölkäni, halky, milleti ösüş ýoluna alyp çykmak
Milli döwleti gurmak
Konstitusion, parlament gözegçilik usulyndaky azat we asuda jemgyýeti gurmak
Türki dillere döwlet dili adyny bermek
Milli pul birligini we milli goşuny düzmek

Jeditler öz neşirlerinde dünýäde we Türküstanyň çäklerinde bolup geçýän wakalar hakynda maglumatlar berip barýardylar. Olar munuň bilen öz taglymatlarynyň mazmuny we olary giňden ýaýratmak zerurlygyny görkezdiler.

Magaryfçylar täze usul mekdepleriniň Türküstanda milli kadrlary taýýarlamak, ýaş nesli okatmakdaky ähmiýetini görkezip berdiler. XIX asyryň ahrynda Orta Aziýada täze usuldaky mekdepler sanalgy derejede bolan bolsa, 1911-nji ýyla gelip olaryň sany 63-e, okuwçylaryň sany bolsa 4106 sana ýetdi. 1910-njy ýylda Daşkendiň özünde 24 sany jedit mekdebi iş alyp baryp, olarda 1740 sany çaga okapdyr. 1917-nji ýyla gelip ölkede 100-e golaý täze usuldaky mekdepler bardy.

Progressiw güýçleriň garaýyşlarynda aýal-gyzlaryň tälimi meselesi aýratyn orun tutupdyr. Jeditler sowatly bolmagy isleýän aýallara garşylyk etmeýär, diýip nygtadylar. Yslam dini ylym öwrenmegi erkeklere hem, aýallara hem parz diýip hasaplamagyna görä jeditler oglanlary we gyzlary bir ýerde okatmagyň tarapdary bolupdyr.



Türküstanyň jeditleri

Jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylarynyň esasy işleri magaryfçylykdan başlanan bolsa-da, olaryň täsiri Türküstandaky milli-azatlyk hereketiniň ýolbaşçylary hökmünde möhüm orun tutdy.

Özüňizi synaň!



Jedit neşirleri – ...

Jeditleriň aňýeti – ...

Jeditçilik hereketiniň merkezleri – ... Jedit mekdepleri – ...

Jemini jemleýäris!



- ▶ Milli taglym milleti ruhy taýdan beýgeldýän milli buýsanç, erkinlik duýgusyny terbiýeleýän maksatnamadyr.
- ▶ Jeditler milli-azatlyk hereketleriniň ýolbaşçylary hökmünde meýdana çykdylar.

Soraglar we ýumuşlar



1. Milli taglym düşüňjesini taryplaň.
2. Jeditleriň taglymlary nämelerden ybaratdy?
3. Jeditleriň neşir işleri hakynda nämeleri bildiňiz?
4. Haýsy şäherlerde jeditçilik hereketleri ösdi?

27-§. JEDITÇILIK HEREKETINIŇ ÖŇDEBARYJYLARY WE OLARYŇ IŞI

Türküstan jeditçilik hereketiniň iri wekilleri

XX asyryň başlaryna gelip Daşkent, Samarkant, Buhara, Fergana jülgesiniň şäherlerinde onlarça jedit usulyndaky mekdepler açyldy. Jeditler mekdeplerinde ýaşlary bilimli we tertipli edip terbiýeläp, olar arkaly Türküstanda özbaşdak döwlet gurmak üçin milli döwletçilik taglymlaryny öňe sürüpdirler. XX asyryň başyna gelip Türküstanda jedit intelligentleriniň tutuş bir nesli, ülke ruhy-magaryf pudagynyň ösmegine, milli medeniýetiniň ösmegine uly goşant goşan öňdebaryjylary emele geldi. Bular Samarkantda Mahmuthoja Behbudiý, Abdukadyr Şakuriý, Saidahmet Siddikiý-Ajziý, Daşkentde Munawwar-kary Abduraşidhanow, Abdulla Awlany, Ubaýdullahoja Asadullahojaýew, Buharada Abdurauf Fitrat, Sadriddin Aýniý, Faýzulla Hojaýew, Fergana jülgesinde Hamza Hakimzada Nyýazy, Obidjan Mahmudow, Abdulhamid Çolpon, Ishakhan Ibrat, Hywada Babaahun Salimow, Pälwannyaz hajy Yusupow we başgalardy. Olar Watanperwer, magaryfçy, Türküstan ülkesinde jeditçilik hereketiniň esasçylary we ýolbaşçylary hasaplanýardy. Türküstan jeditlerini birleşdirmekde «Orta Aziýa jeditleriniň atasy»



M. Behbudiý



Münewwerkary

derslikleri dörettdi.

Ilki wagtlarda medeni-magaryf, soňra syýasy-sosial aýratynlyga eýe bolan reformaçylyk hereketiniň öňdebaryjy gatnaşyjylaryndan biri Abdulla Awlany 1878-nji ýylda Daşkent şäherinde hünärmentler maşgalasynda doguldy. Ol mekdepde we medresede tälim alyp, öz döwrüniň sowatly we çuňňur bilimli adamyna öwürüldi. Abdulla Awlany ýükdä tälim, metbugat, teatr pudaklarynyň ösmegine uly goşant goşup, 1907-nji ýylda «Şuhra» gazetini esas saldy. Özüniň açan täze usuldaky mekdebi üçin «Birinji mugallym», «Ikinji mugallym», «Türki gülistan ýa-da ahlak» ýaly derslikleri dörettdi.

Behbudiý, Münewwerkary, Abdulla Awlany ýaly başga milli progressiw meýilliler hem magaryfçylyk işini alyp baryp, täze mekdepler, sogap jemgyýetleri, kitaphana we kitap dükanelaryny açdylar.

Özüňizi synaň!

**Mahmuthoja Behbudiý – ...
Abdulla Awlany – ...**

**Münewwerkary Abduraşidhanow – ...
Jedit öňdebaryjylary – ...**

**Jeditler
hereketiniň milli
aýratynlyklary**

Türküstan jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylary magaryfçy adamlardy. Magaryfçylar giň manyda bilim dargadyjy adamlar hasaplanýar. Syýasy manyda magaryfçylyk halky azatlyga alyp çykmak we milli döwletçilik taglymlaryny öňe sürmek bilen aňladylýar. Türküstan magaryfçylary nadanlygy, bilimsizligi, medeniýetsizligi, fanatizmi, dini köre-körlügi adamyň azap çekmeginiň esasy sebäpleri diýip düşündirdiler. Olar patyşanyň ýekehökümdarlygy (absolýutizm)na garşy göreşdiler, syýasy erkinlik we ynsan hukuklaryny gorap çykyş etdiler.

Dürli döwletlerde magaryfçylyk hereketleri özboluşly, milli aýratynlyklara eýe bolupdyr, emma olaryň meňzeş taraplary hem bardy. Bu taraplar Türküstan jeditleriniň işinde hem ýüze çykdy. Meselem, olar bar bolan gurluş, onuň ykdysady, sosial we hukuky ugurlardaky ähli ýaman görnüşlerine we kynçylyklaryna garşy göreşmek; magaryf, erkinlik, durmuşyň adamsöýümlük-medeni taraplaryny şekillendirmek, olary goldamak we goramak, ruhy we ahlaky normalary kämilleşdirmek; halk peýdalaryny goramak, asudalygyny artdyrmaga çyn ýürekden ymtylmaga hereket etdiler.

Jeditler Türküstanda öňden bar bolup, ýagny Alyşir Nowaýy, Mürze Bedil we Babarahym Maşrabdan galan mirasdan peýdalanan halda Türküstanda demokratik we progressiw güýçleriň taglymlaryny dowam etdirdiler. Türküstanyň öňdebaryjy intelligentleriniň gazanan üstünlikleriniň arasynda iň saldamlysy agalyk ediji aňyýetden özbaşdak bolan halk tälimi



«Tarbiyai atfal» jemgyýetiniň agzalary



Mirkomil Mirmöminbaýew
(sagda) telekeçi dosty bilen

ulgamynyň döredilmegi hem-de milli metbugata esas salynmagydy. Bu bolsa öz nobatynda progressiw taglymlary ýaýratmak üçin möhüm serişde bolup hyzmat etdi.

Türküstan progressiw güýçleriniň maýadarlary ýaşlary daşary ýurtlara goýberip, zerur hünärleri eýeläp, halka peýdaly hyzmat edýän ýaşlary we olar üçin alada eden jeditleri goldadylar. Andijanly Mirkomil Mirmöminbaýew öz hasabyndan ynha şu işe köp mukdarda serişde goýberipdir. 1910-njy ýylda Buharada muderris Hajy Rafiý, Mürze Abduwohid, Hamidhoja Mehriý, Usmonhoja we Muhammaddin mahdum ýalylar «Tarbiýai atfol» («Çaga terbiýesi») jemgyýetini döredip, 1911-nji ýylda 15 sany, 1912-nji ýylda bolsa 30 sany talyby Turkiýa okamaga goýberipdirler.



Özüňizi synaň!

Magaryfçylar – ...

«Tarbiýai atfol» – ...

M. Mirmöminbaýew – ...

Absolýutizm – ...



Jemini jemleýäris!

- ▶ Behbudiý, Münnewwerkary – uly jedit magaryfçylary.
- ▶ Türküstan jeditleri patyşa ýekehökümdarlygyna garşy çykyş etdiler.
- ▶ Jeditler ýaşlary daşary ýurtda okatmagyň tarapdarlarydy.



Adalgalaryň düşündirişi

Senzura (latynça) – häkimiýetiň häzirki gurluş üçin laýyk bolmadyk ýa-da zyýanly diýip hasaplan maglumatlaryny gadagan etmek maksadynda metbugatyň üstünden gözegçilik etmegi.



Soraglar we ýumuşlar

1. Jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylaryny sanap beriň.
2. Jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylarynyň işi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
3. Progressiw zyýalylyk tarapyndan nähili derslikler taýýarlanypdyr?
4. «Tarbiýai atfol» jemgyýetiniň maksady nämedi?

28-Ş. JEDITÇILIK HEREKETİNİN TÜRKÜSTANYŇ SOSIAL-SYÝASY WE MEDENI DURMUŞYNA TÄSIRI

Jeditler we yslam dini

Jeditleriň aňyýetine görä yslam dini şahsyň ruhy kemaly we jemgyýetiň ösüşinde möhüm orun tutupdyr. Olar bu wezipäni çözmezden, beýleki problemalary çözmegiň mümkin dälligini düşünyärdiler. Ynha şu maksatda 1909-njy ýylda Mahmuthoja Behbudiý, 1910-njy ýylda Abdulla Awlany, 1915-nji ýylda Abdurauf Abdurahym ogly Fitrat tarapyndan yslam taryhyna degişli eserler döredildi. Bu eserlerde olar yslamyň peýda bolmagy we ýaýramagynyň iň möhüm basgançaklaryny görkezip berdiler, şeýle hem, yslam dininiň nädogry wagyz edilmegine garşy çykydyrlar.

Türküstan progressiw güýçleri tarapyndan birinji nobatda amala aşyrylan çäreleriň hatarynda yslam dininiň normalaryny, Gurhan aýatlaryny we hadyslaryny, şerigat kanunlaryny dogry düşündirmek, bilim ulgamyny reforma etmek, ony zaman talaplaryna laýyklaşdyrmak ýalylyr bardy.

Milli progressiw meýilli adamlar musulman ruhanylarynyň ylma ýaman gatnaşykda bolan wekillerini garalapdyrlar. Progressiw güýçler yslam dini her bir musulman erkek we aýallaryň bilime eýe bolmagyny olaryň borjy edip goýanlygyny giňden düşündirdiler.

Jeditler ylym-bilimi ösüşin we abadançylygyň esasy gönükdiriji güýji hem-de nadanlyga garşy göreşin esasy serişdesi diýip hasaplapdyrlar. Olaryň pikirine görä hakyky musulman bolmak üçin dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi bilimleri, aýratyn hem, matematika, fizika, himiýa, medisina, taryh we beýleki ylymlary bilmekleri zerur diýip hasaplapdyrlar. Muny mukaddes Gurhanyň aýatlary we hadyslar esasynda tassyklapdyrlar.

Jeditleriň yslama degişli taglymlary olary yslamyň esasy bilimini özgertmäge ymtylýarlar, diýen netijä alyp gelmezligi gerek. Sebäbi olar öz işlerinde Gurhany hem, umuman, bütün yslam taglymatyny hem dogry düşündirip beripdirler. Olaryň hemmesi yslam dinine we musulman dâpdessurlaryna sadyk boldular. Olar yslama zyýan ýetirýän urp-adatlara, jemgyýet ösüşine we öňe gitmegine zyýan berýän ýagdaýlara garşy çykdyrlar. Jeditler sowatsyzlygy ýok etmäge, jemgyýetde azat pikirliligi, progressiw taglymlary oýarmaga hereket etdiler..



A. Fitrat



Jeditler yslama zyýan ýetirýän döplere we adatlara garşy çykdylar, jemgyýetiň ösüşine päsgel berýän ähli ýaman hereketlere närazyçylyk bildirdiler.

Progresssiw meýillilerin Türküstanyň sosial-ykdysady ugurdaky işi

Jeditler ölkäni sosial-ykdysady ösdürmek babatda-da özboluşly garaýyşlara eýedi. Progresssiw meýilliler öz işiniň dowamynda ölkäniň halklarynyň sosial durmuşy, durmuş derejesi, kesp-käri, ýaşayyş şertlerinden habardar bolupdyrlar. Halkyň ýagdaýynyň ýyldan-ýyla agyrlaşyp barýanlygyny aňladylar.

Olaryň pikirine görä, döwletiň ykdysady garaşsyzlygyny üpjün etmezden, syýasy we hukuky erkinligi gazanmak mümkin däldi. Munuň üçin birinji nobatda ýeri, ýarasty we ýerüsti baýlyklaryny, suwy Türküstan halklarynyň umumy baýlygy diýip yglan etmek, ähli pudaklary ösdürmäge mynasyp bolan ýerli kadrlary taýýarlamak, zawodlar we fabrikler gurmak, önümleri ölkäniň özünde öndürmegi zerur diýip bildiler.

Jeditler ençeme ýaşlary ösen daşary döwletlere, meselem, Germaniýa okamaga goýbermek, ol ýerde olar okap gelip, ýurdy we milleti üçin hyzmat etmek taglymlaryny öňe sürdi. Olaryň hereketleri bilen ýerli ilat tarapyndan ýaşlaryň daşary ýurda okap gelmeklerine gerek bolan harajatlary üçin pul serişdeleri ýygnaýdy. Ölkede we daşary ýurtda söwdasatyk, senagat we oba hojalygynyň ösüşini deňeşdirip görkezmäge degişli birnäçe makalalar çap edildi.



**Täze usul mekdebiniň okuwçylary
(merkezde Abdukadyr Şakuri)**

Türküstan progresssiw güýçlerinden biri, Daşkendiň «Garaýagdy» mähellesinden bolan Asadullahoja ogly Ubaýdullahoja Russiýada hukukşynaslyk ugry boýunça bilim alyp, birinji ýokary maglumatly özbek adwokaty boldy. Ol beýik rus ýazyjysy Lew Tolstoý bilen hat alyşyp durpdyr.

Ýatda saklaň!



Progressiw meýilliler ähli pudaklary ösdürmegi başaryan ýerli kadrlary taýýarlamak, zawod we fabrikleri gurup, önümleri ölkäniň özünde öndürmegi zerur diýip hasaplapdyrlar.

Özüňizi synaň!

Yslam taryhyna degişli eserler – ... Jeditleriň yslama degişli taglymlary – ...
Birinji özbek adwokaty – ... Abdurauf Abdurahym ogly – ...

Jeditçiligiň syýasy herekete öwrülmeği

Türküstanyň progressiw meýillileri XX asyryň başlaryndaky dünýädäki bolup geçen syýasy hadysalara üns bilen gözegçilik etdiler. Bu döwürde daşary ýurtdaky syýasy partiýalaryň maksatnamalaryny derňäpdirler. Şu ýagdaýda jeditler özbek halkynyň parahatlyk söýüjiligidinden gelip çykyp, ähli problemalary parahatçylyk ýoly bilen çözmäge hereket etdiler, çünki olar çaknyşyk we uruşlara garşydylar.

1917-nji ýyldaky Russiýadaky fewral wakalary wagtynda Türküstan jeditçiligi güýçli syýasy herekete öwrüldi. Birinji jahan urşundan soň jeditler parlamentar monarhiýa üçin göreşen bolsalar, fewral wakalaryndan soň örän giň gerimli, birnäçe syýasy talaplary öňe sürdüler. Meselem, ýerli ilatyň hukuklaryny giňeltmek, ölkäni dolandyrmak boýunça reformalar geçirmek, Döwlet Dumasyndan ölkäniň ilatynyň sanyna görä orun almak, milli metbugat erkinligini üpjün etmek ýalylar. Şol bir wagtda, milli-syýasy partiýalar we guramalar, meselem, «Şuroi Yslamiýa», «Itifok» ýaly birnäçe guramalar düzüldi. Bu wagtda jeditler ýerli ilatyň sosial düzüminiň ähli gatlak wekillerini öz yzlaryna eýerdip bildiler. Türküstanda jeditleriň işi ýerli ilaty bilimli etmäge, olarda milli özlüğini aňlamagyň güýçlenmegine, azatlyk üçin göreşleriň göterilmegine öz täsirini görkezdi. Jeditçilik hereketi ölkede patyşa hökümetiniň kolonial syýasatyna garşy durýan esasy ruhy güýç hökmünde ýüze çykdy.

1917-nji ýylyň mart aýynyň başlarynda jeditler tarapyndan Daşkentde ähli azatlyk söýüji guramalaryň umumy maksatnamasyna eýe bolan ýeketäk gurama – «*Musulman merkezi şurasý*» düzüldi. Onuň esaslandyryjy gurultaýyna 350 delegat gatnaşypdyr. Olaryň arasynda azarbeýjanlar, tatarlar, türkmenler, başgyrtlar ýaly başga musulman halklarynyň wekilleri hem bolupdyr. Gurultaýda ähli delegatlar boljak döwleti Türküstan diýip

atlandyrmagy, onuň düzümine Buhara, Hywa we Türküstan general-gubernatorlygynyň girmeli diýen pikiri makulladylar. Emma Türküstanda 1917-nji ýyldaky oktyabr wakalary we bolşewikleriň häkimiýeti eýelemegi jeditleriň öz maksatlaryny soňuna çenli amala aşyrmaga mümkinçilik bermedi. Şoňa garamazdan, olar merkezi Kokantda bolan, *Türküstan awtonomiýasy* diýip atlandyrylan özbaşdak awtonom respublika yglan etdiler. 72 gün dowam eden bu awtonom respublika sowet häkimiýeti tarapyndan derbi-dagyn edildi. Netijede jeditler yzarlanyp başlandy we ahyr soňunda, 1937–1938-nji ýyllarda repressiýa gurbany boldular.



Özüňizi synaň!

«Musulman merkezi şurasý» – ... Türküstan awtonomiýasy – ...



Adalgalaryň düşündirişi

Delegat (latynça – goýberilen) – bir gurama, topar tarapyndan hukuk berip goýberilen ýa-da saýlanan wekil.

Federasiýa (latynça – soýuz bolup pugtalandyrmak) – döwletleriň öz syýasy garaşsyzlygyny belli bir derejede çäklendirmek ýoly bilen ýeke-täk soýuza birleşmegi.

Awtonomiýa (grekçe – kanun) – islendik bir regionyň kanun bilen çäklendirilen döwlet häkimiýetini özbaşdak amala aşyrmak hukugy.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Russiýadaky syýasy hadysalaryň täsirinde jeditleriň hereketiniň aktiwleşmegi. .
- ▶ Merkezi Kokantda bolan Türküstan Awtonomiýasy yglan edildi.



Soraglar we ýumuşlar

1. Jeditler yslam dini barasynda nähili pikirdediler?
2. Jeditleriň ilki başdaky syýasy guramasy nähili atlandyrylypdyr we onuň gatnaşyjylarynyň önünde nähili wezipeler goýlupdy?
3. Jeditleriň taglymlaryny beýan edýän nähili gazet we žurnallary bildiňiz?
4. Progressiw güýçleriň ýaşlaryň bilim almagyna goşan uly goşandy nämelerden ybarat boldy?
5. Jeditleriň hereketi Türküstanyň ilatynyň aňyna nähili täsir etdi?

VII B Ö L Ü M

TÜRKÜSTAN WE BIRINJI JAHAN URŞY

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Birinji jahan urşunyň başlanmagy we onda Russiýanyň gatnaşmagy, urşuň Russiýanyň we Türküstanyň ülkesiniň sosial-ykdysady durmuşyna, ilatyň durmuş derejesine eden erbet täsiri;
- ▶ Birinji jahan urşunda Türküstan ilatynyň merdikärlige alynmagy we oňa ýerli ilatyň bildiren gatnaşygy;
- ▶ 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň başlanmagy, sebäpleri we netijeleri;
- ▶ Jýzzah gozgalaňy, Türküstan aýallarynyň gozgalaňda gatnaşmagy;
- ▶ 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň kolonial hökümet tarapyndan rehim-siz görnüşde basyp ýatyrylmagy;
- ▶ Türküstandaky 1916-njy ýyldaky gozgalaňlaryň ähmiýeti hakynda öwrenersiňiz.

29-§. BIRINJI JAHAN URŞUNYŇ BAŞLANMAGY WE ONUŇ TÜRKÜSTANA TÄSIRI

Birinji ja- han urşunyň Türküstana täsiri

XX asyryň başlarynda jahandaky iri döwletleriň kolonialara eýe bolmak meselesinde özara gatnaşyklary ýiti görnüş aldy. Birinji jahan urşunda Russiýa, Angliýa we Fransiýa döwletlerinden ybarat soýuz – Antanta tarapynda durup uruşda gatnaşdy. Rus imperiýasynyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy ony ykdysady taýdan ýaman ýagdaýa salyp goýdy. Onsuz hem Günbatar Ýewropa döwletlerinden ösüşi ençeme yza galyp barýan Russiýa uruş sebäpli ýene-de kyn ýagdaýa düşüp galdy. Netijede patyşa hökümeti öz kolonialaryndan, meselem, Türküstan ülkesinden hem ýene-de köpräk peýda almak üçin olaryň tebigy baýlyklaryny köpräk özleşdirmäge çynlakaý hereket etdi. Ýerli ilatdan bolsa arzan zähmet güýji hökmünde peýdalanmaga hereket etdi.

Bu uruş sebäpli Russiýada köpçülikleýin mobilizasiýa yglan edildi. Mobilizasiýa Russiýanyň kolonialaryna hem, meselem, Türküstana hem degişlidi. Oňa görä Türküstan ülkesinden urşa 19 ýaşdan 43 ýaş çenli bolan ilatyň ýewropaly böleginiň wekilleri çagyryldy. Edil hasyllaryň ýygyp almak döwrüne dogry gelen bu çagyryş Türküstan ülkesindäki

Russiýa guberniýalaryndan göçürip getirilenleriň maşgalalary üçin kynçylyk döretdi. Esasy işçi güýji bolan erkekleriň urşa alynmagy maşgalanyň esasy bakyjysyndan aýrylmagyna we olaryň agyr ýagdaýa düşmegine sebäp boldy.

1914-nji ýylda Türküstanda «adatdan daşary goranma ýagdaýy» diýip yglan edilmegi netijesinde koloniýa hökümetiniň ýerli ilatyň üstünden gözegçiligi we jeza çäreleriniň ulanylmagy güýçlendi. Türküstanyň ilaty urşa mobilizasiýa yglan edilmegine garşy çykyp, «adatdan daşary ýagdaýy»ň düzgünlerine amal etmeýän boldular. Beýle düzgünleri bozanlar 50 soma çenli bolan jerime töleýän ýa-da 3 aýa çenli tussag edilýän boldy. Şeýle hem ilatyň ýaşayyş şertiniň ýamanlygy, azyk-owkat we başga önümleriň ýetmezçiligi, bahalaryň gymmatlap gitmegi ölkede närazylyk görnüşleriniň ýene-de artmagyna hem-de köpçülikleýin görnüşdäki gozgalaňlaryň güýçlenmegine sebäp boldy.

Urşun dowamynda oba-hojalygy weýran boldy, ekin meýdanlary gysgaryp gitdi, obada işçi güýçleri ýetişmeýärdi. Demir ýol da özbaşdaklyk höküm sürýän bolup, amalda bolsa ol harby döwrüň yüklerini daşýardy. Bütün hojalyk gatnaşyklary bozulypdy. Russiýa ykdysadyýeti uruş we beýle gerimdäki harby hereketler üçin gowşak ekenligi aýan boldy. Döwletiň maliýesi ikrizise ýüz tutdy. Magaryfy, medeniýeti ösdürmäge garadylýan harajatlar kemeldi we ownuk kredit galmady diýen ýaly. Diňe urşun bir ýylynyň dowamynda salgytlaryň möçberi 50 göterime köpeldi.

Ýitgileriň ornuny doldurmak we harby harajatlaryň ösüşini doldurmak maksadynda goşmaça serişdeler gözläp, çar hökümetiniň özi üçin adaty we iň aňsat bolan ýoldan, ýagny öz koloniýa ölkelerini talamakdan, uruş alyp barmak üçin harajatlaryň köp bölegini öz kolonialarynyň, meselem, Türküstan ölkesiniň gerdene yüklemek ýolundan bardy.

1915-nji ýyldan başlap, Türküstanda pagta üçin üýtgemeyän döwlet nyrlary yglan edildi, nyrlaryň umumy ösüşi şertinde bu nyrh pagtakärleriň hasyly ýetişdirmekdäki çykdajylaryny gaplamaýardy.

**Merdikärilige
mobilizasiýa
yglan edilmegi**

Uruş bolýan ýerlerdäki weýran bolan ýerleri berjemek, goranyş binalaryny gurnamak, uruş üçin azyk-owkat we ýarag-enjamlary taýýarlamak we olary gerekli ýerine ýetirmek işleri uly kynçylyga öwrüldi. Bu işleri dolandyrmak we gurnamak umuman hatardan çykdy. Bu meseläni çözmek üçin goşmaça işçi güýji we frontuň arkasynda işlemek üçin ençeme adamlar zerur boldy. Bu ýagdaýa görä amaldaky hökümet

tarapyndan imperiýanyň kolonialaryndaky ýerli ilatyň wekilleri we urşa goýberilmedik adamlardan frontyň arkasyndaky işlerde peýdalanmaga karar edildi. 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda Russiýa imperatory Nikolaý II (1894–1917) Ýokary Baş serkerdebaşy we harby ministriň teklibi bilen çykaran permany boýunça «frontyň arkasyndaky hyzmatlar üçin Türküstandan, Sibirden we Kawkazdan 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli bolan erkekleriň mobilizasiýa edilmegi» başlandy.



Özüňizi synaň!

Antanta – ... «Adatdan daşary goranmak ýagdaýy» – ...
1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda ...



Soraglar we ýumuşlar

1. Birinji jahan urşy Russiýa üçin nähili ähmiýete eýe bolupdyr?
2. Birinji jahan urşy Türküstanyň ilatynyň sosial-ykdysady durmuşynda nähili yz galdyrdy??
3. Türküstanda «adatdan daşary goranmak ýagdaýy»ň ähmiýeti nämede?
4. Nikolaý II tarapyndan 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda çykarylan permanyň mazmunyny aýdyp beriň.

30-Ş. TÜRKÜSTANDA 1916-NJY ÝYLDAKY GOZGALAŇYŇ BAŞLANMAGY

Gozgalaňyň başlanýş sebäpleri

Imperator Nikolaý II-niň front arkasyndaky hyzmatlar üçin ilatyň merdikärlige alynmagy dogrusyndaky permanyna görä Türküstan ülkesiniň Syrderýa welaýatyndan 87 müň, Samarkantdan 38 müň, Ferganadan 50 müň adamy merdikärlige goýbermek belenilýär. Bellenilen mukdarlar welaýatlar boýunça ilatyň arasynda paýlanýar. Fergana welaýatynda belenen merdikärleri ýygnamak üçin welaýatdaky her başöýden bir adamy almaga dogry gelipdir.

Halk mundan gaty närazy bolupdyr. Türküstanyň erkekleriniň öz maşgalasyny taşlap gitmegi olary açlyga höküm etdi. Aýratyn hem, oba ilatynyň merdikärlige alynmagy oba hojalygyny krizise alyp geldi. Merdikärlige barýanlaryň spisogyny düzmekde Türküstanyň ýerli administrasiýasynyň wekilleri adalatsyzlyk etdiler. Hatda maşgalada birnäçe erkek bolmagyna garamazdan baý öýleriň wekilleri para berip spisoga ýazylmaýardy. Emma garyp maşgalalarda birje erkek adam bolsa hem spisoga girizdiler. Beýle adalatsyzlyklar giň halk köpçüliginiň närazyçylygyna sebäp boldy. Ýerli

ilatıñ ortasynda merdikärlige almaga garşy köpçülikleýin çykyşlar başlanyp gitdi. 1916-njy ýylda merdikärlige alynýanlaryñ spisogyny düzýän ýerli dolandyryş wekilleri tarapyndan ilaty zorlamak, basym geçirmek ýaly ýagdaýlar has hem güýçlendi.

Närazylyk hereketlerinde daýhanlar, hünärmentler, ownuk söwdagärler, işçiler we ilatyñ başga sosial gatlaklarynyñ wekilleri gatnaşdylar. Merdikärlige garşy hereketleriñ giň gerimde ýaýramagyndan koloniýa hökümeti, ölkäniñ we welaýatyñ administratorlary howatyrlanyp başladylar. Fergana welaýatynyñ gubernatory A. Gippius welaýatda närazyçylyk bildirýän adamlaryñ köplügi, merdikärlige goýbermek prosesiniñ ilatyñ arasynda uly gozgalaňyñ gelip çykmagyna sebäp bolmagy mümkinligi hakynda öлке we patyşa administrasiýasyna maglumat berýär. Emma merkezi häkimiýet welaýat gubernatory A. Gippiusyñ howatyry we gozgalaňlaryñ önüni almak dogrusyndaky maglumatlaryny «patyşanyñ permanlaryny ýetine ýetirmezlik, gijikdirmek, garşy çykmak» diýip hasaplap, ony welaýat gubernatory wezipesinden azat edýär.

1916-njy ýylyñ 4-nji iýulynda Hojant şäherinde närazylyk bildirip köp sanly ilat ýygnaýdy. Olar merdikärlikden boýun towladylar. 5-nji iýulda Samarkandyñ Urgut obasynda, soňra Siýob, Mähelle, Hoja Ahror, Angorda, 7-nji iýulda Dahbedde närazylyk hereketleri bolup geçdi. Çykyş edýänler ýerli dolandyryş wekillerini urup, spisogyny ýyrtyp taşladylar.

**Gozgalaňyñ
Türküstan boýun-
ça ýaýramagy**

Merdikärlige garşy gönükdirilen närazylyk hereketleri birnäçe günün içinde bütün ölkä ýaýrady. Gozgalaňçylar kolonial hökümet tarapyndan güýç bilen dargadylyp, garşylyk edenler berk jezalandy.

Daşkentde 11-nji iýulda köp sanly ilat Başagaçdaky polisiýa edarasynyñ önüne ýygnaýdylar. Gozgalaňyñ aktiwlerinden biri Rizwonbibi Ahmadjanowa polisiýa seredip: «Bizi öldürseñiz hem ogullarymyzy size bermeris», – diýipdir. Polisiýaçylar bolsa ok atyp, ony agyr ýaradar edipdir. Närazyçylyk bildirenlere garşy tüpeñden ok atylandan soň adamlar edara basdyryp gelipdir. Bu wagtda kömege ýetip gelen harby güýçler çykyş edenleri oka tutup başlady. Netijede 11 adam atyp öldürildi, 15 adam ýaradar boldy. Gozgalaň harby güýçler tarapyndan kynçylyk bilen basyp ýatyryldy. Şäher harby halatda bolup, her bir ýerde sakçylar, gije-gündiz nobatçylyk, gözegçilik we barlaglar güýçlendirildi. Bu wakalardan soň närazyçylyk hereketleri Daşkent şäheriniñ töweregindäki obalara ýaýrady. Ol ýerden Fergana jülgesine geçip, jülgede bu hereket giň gerim aldy. Ol ýerde-de ýerli ilat administrasiýa wekillerine boýun egmeýän boldy.

Gozgalaň iýul aýynyň ortalarynda Fergana welaýatynyň Kokant, Rişton, Margilan, Andijan, Namangan uýezdlerinde aýgytly görnüşe geçdi. Meselem, 9-njy iýul günü Andijanda patyşanyň permany okap eşitdirilenden soň taýak, daş, kätmen we başga zatlar bilen ýaraglanan ilat merdikärlikden boýun towlap çykyş etdiler. Olara polisiýa we harby güýçlere garşylyk görkezdiler. Gozgalaňçylary dargadýan wagtynda olardan 3 adam atyp öldürildi, 12 adam ýaradar boldy.



1916-njy ýyl Daşkentdäki gozgalaň

10-njy iýulda Köne Margilanda takmynan 25 müň adam närazylyk bildirip, bazaryň töweregine ýygnaýdy. Gozgalaňçylar merdikärligi ýatymagy talap edip ýerli administrasiýanyň edaralaryna bardylar. Olar kolonizatorlaryň hyzmatynda bolan ýerli administrasiýa wekilleriniň öýlerine, administrasiýanyň binalaryny otladylar, 2 sany mirşab öldürildi we birnäçe adam ýaralandy. Gozgalaňyň güýçlenip gitmeginden howatyrlanan welaýat administrasiýasy tizlik bilen olara garşy harby güýç goýberdi. Olar gozgalaňçylardan 63 adamy atyp öldürdi we köpçüligi ýaradar boldy.

Şährihanda hem gozgalaňçylardan 16 sany adam öldürildi, köpçülik ýaradar boldy. 11-nji iýulda Namanganda görülen gozgalaň hem aýgytly görnüşe geçdi. Labbaýtoga massiwinde ýygnaýan 1500-den gowrak adamlara garşy güýçli ýaraglanan rota taşlandy we gozgalaňçylary dargadyp goýberildi.

Kolonial hökümetiň polisiýasy we harby güýçleri bilen gozgalaňçylaryň ortasynda aýgytly söweşleriň netijesinde ýaragsyz gozgalaňçylardan köpçüligi öldürildi we ýaradar boldy. olaryň arasynda aýallaryň we çagalaryň hem bolmagy kolonizatorlaryň rehimsiz syýasatyny ýene bir gezek paşetdi.

Ýatda saklaň!



Patyşanyň permanyna görä Türküstan ülkesiniň Syrderya welaýatyndan 87 müň, Samarkantdan 38 müň, Ferganadan 50 müň adamy merdikärlige goýbermek bellenildi.

Soraglar we ýumuşlar



1. Gozgalaňyň başlanmagyna näme sebäp bolupdyr?
2. Gozgalaňçylar, esasan, haýsy hadysa garşy çykdylar?
3. Türküstandaky 1916-njy ýyl gozgalaňy ilki haýsy ýerlerde başlandy?
4. Gozgalaňyň gatnaşyjylary, esasan, haýsy gatlak wekilleri bolupdyr?

31-§. JYZZAK GOZGALAŇY

Gozgalaňyň başlanmagy

Rus imperiýasynyň 1916-njy ýyldaky merdikärlige almak dogrusyndaky permany Türküstan ülkesiniň ähli çäklerine ýaýrap, oňa garşy çykyşlar ýerli ilatyň milli-azatlyk hereketlerine öwrüldi. Bularyň arasynda Jyzzakda bolup geçen gozgalaň ülkede kolonial zulumdan azat bolmak we basybalyjylyga garşy mertlerçe söweş meýdanyna öwrüldi.

Jyzzakyň ilaty, esasan, däne önümlerini ýetişdirmek bilen meşgullanyp, olaryň ýerleri imperiýanyň merkezi raýonlaryndan göçürip getirilenlere berip goýberilmegi, salgytlaryň barha artmagy olaryň ýagdaýynyň ýamanlaşmagyna alyp geldi. Ilatyň 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli bolan erkekleriniň front arkasyndaky işlere alyp gidilmegi ähli ülkedäki ýaly Jyzzakda hem jebir-sütemden, adalatsyzlyklardan gitdigiçe ýitileşip barýan närazylyk hereketlerine halk gozgalaňlarynyň güýçlenmegine alyp geldi. Merdikärlige alnanlaryň düzülen spisogyna görä Samarkant welaýatynyň Jyzzak uýezdinden 11 müň adam bellenişli. 1916-njy ýylyň 3-nji iýulynda permanyň ygylan edilmegi bilen halkyň arasynda närazylyk hereketleri başlanyp gitdi. 5-nji iýulda ilkinji gozgalaňlar başlandy. Munda ilat permanyň ýatyrylmagyny, spisok düzmegiň togtadylmagyny talap etdiler. Jyzzak gozgalaňyna Nazirhoja işan we Abdurahman jewaçylar ýolbaşçylyk etdiler.

Jyzzakyň ilaty merdikärlige garşy köpçülikleýin gozgalaň götermek maksadynda başga şäherlere, meselem, Daşkent, Samarkant we ençeme töwerekdäki obalara öz wekillerini goýberdiler. 13-nji iýulda Jyzzak şäherinde Damin küzegäriň ýolbaşçylygyndaky hünärmentler merdikärlige almak boýunça spisogy talap edip oba aksakgaly Mirzaýar Hudaýarowyň ýanyna bardylar. Ondaky spisok, esasan, garyp maşgala wekillerinden düzülen bolup çykdy. Mundan närazy bolan ilat spisogy bermegi we ony gaýtadan düzmegi talap etdiler. Mirzaýar Hudaýarow spisogy bermän, toplanan adamlary kemsitdi. Bu ýagdaý ilatyň ýiti närazylygyny getirip çykardy. Şondan soňra kätmen, taýaklar bilen gurallanan gozgalaňçylar Jyzzakyň täze şäher bölümüne ýol aldy. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin uýezd başlygy öz kömekçileri bilen ýetip gelýär, emma olary gaýtaryp bilmeýär. Gozgalaňçylaryň hataryna şäheriň we onuň töwereginden ençeme adamlar goşuldy. Nazirhoja işan gozgalaňçylara umumy başlyk boldy.

Jyzzak gozgalaňynyň gatnaşyjylary kolonizator administratorlara degişli bolan harby, administratiw we başga ýerlere hüjüm etdiler. Olar 13-nji iýul güni demir ýol stansiýalaryny, aragatnaşyk simlerini üzüp, demir ýol we köprüleri bozup taşladylar. 14-nji iýulda Abdurahman jewaçy öz öýünde dürli ýerlerden goýberilen wekiller bilen ýygnak geçirdi we onda Jyzzakdan 12 çagyrym uzaklykda ýerleşen Kuýabaşy diýen ýerde toplanyp, hemme bilelikde hereket etmegi maslahatlaşdylar. Bu habary töwerekdäkilere ýetirmek üçin wekiller goýberdiler.

Jyzzakdaky bu wakalardan habar tapan patyşa hökümeti polkownik Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky harby güýçleri ol ýere goýberdi. 18-nji iýul güni Türküstanda harby ýagdaý yglan edildi.

Gozgalaňyň basyp ýatyrylmagy

Bu wagtda kolonial hökümet tarapyndan gozgalaňy basyp ýatyrmak we onuň gatnaşyjylaryny jezalamak çärelerini işläp çykdylar. Jyzzaka polkownik Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky 13 sany rota soldat, 2 sany artilleriýa bölümi, kazak otrýadlary, jemi iki ýarym mün adamlyk harby güýçler goýberildi. Olar Jyzzak şäherini top we pulemyotlardan oka tutýarlar. Kolonizatorlaryň goşuny ilki bilen Jyzzaky, soňra Zomini eýeläp, soňra Sangzora ýöriş etdi. Goşun ýaragsyz gozgalaňçylary aýawsyz oka tutdy. Abdurahman jewaçy aman galan 600 adamy bilen 20–21-nji iýulda polkownik Afanasýewiň ýolbaşçylygyndaky harby güýçlere garşy söweş alyp bardy. Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky harby güýçleriň kömege gelmegi gozgalaňçylaryň ýeňlişe sezewar bolmagyny üpjün etdi. Netijede gozgalaňçylar ýeňildi we yza çekinmäge mejbur boldy. Gozgalaňyň ýolbaşçylary we aktiw gatnaşyjylaryndan Abdurahman jewaçi, Nazirhoja işan, aga-ini Töregul we Işangul Törabekowlar, Kasym hajy işanlar ele alnyp, ölüm jezasyna höküm edildi. Kolonial hökümetiň jeza goşuny gozgalaňçylary rehim-siz görnüşde jezalamaga başladylar. Gozgalaň göterilen obalara ot berdiler. Öýler ýandyryldy. Olaryň maşgala agzalary hem jezalandy. Bu jezadan garrylar, aýallar, hatda ýaş çagalar hem çetde galmady.

Jyzzaka 26–27-nji iýulda ýene goşmaça jeza otrýadlary ýetip gelip, jezany ýene-de güýçlendirdi.



Gozgalaňçylaryň demir ýoly bozmagy

Gozgalaňçylardan 3 müň adam tussag edildi. Olaryň başlyklary ölüm jezasyňa, galanlary tussag we sürgüne höküm edildi. Ýerli ilatyň gozgalaňda gatnaşanlygy, gozgalaňçylara kömek berenleri we olary tutmakda patyşa hökümetine kömek bermänligi üçin öz öýlerinden çöle kowup goýberildi.



Adalgalaryň düşündirişi

Jewaçi (jewa – gural-ýarag) – gural-ýaraghananyň başlygy.

Pulemyót (rusça – ok we metal atmak) – oky tiz atýan awtomatik gural.



Soraglar we ýumuşlar

1. Jyzzak gozgalaňy nähili ýagdaýda başlandy?
2. Gozgalaňyň ýolbaşçylary kimlerdi we olar nähili ýol tutdylar?
3. Jyzzak gozgalaňy nähili basyp ýatyryldy?
4. Gozgalaňçylaryň ýenilmegine nämeler sebäp bolupdyr?

32-Ş. TÜRKÜSTANDA 1916-NJY ÝYLDAKY WAKALARYŇ NETIJELERI WE ÄHMIÝETI

Gozgalaňyň ýenil- meginiň sebäpleri we netijeleri

Gozgalaň karakterine görä milli azat-edijilik gönüşinde emele geldi, çünki bu gozgalaňyň esasy hereketlendiriji güýji halk köpçüligidi. Olar kolonial tertiplerine garşy eline gural alyp harlanan hak-hukuklary, dini ynamlary üçin deňsiz göreş alyp bardylar. Gozgalaňçylar Watanyň hakyky janköýer perzentleri ekenligini amalda subut etdiler. Gaýduwsyz gahrymançylyklary bilen Watanyň taryhy sahypalaryndan mynasyp orun eýelediler. Bu gozgalaňlara rus emeldarlaryndan biri: «Uruş frontlaryna täze bir Türküstan fronty goşuldy», – diýip ülkedäki ýagdaýa baha beripdir.

Gozgalaňçylar kolonial hökümete garşy ýönekeý iş gurallary bilen söweş alyp bardy. Mundan başgada olaryň köpçüligi daýhanlar, hünärmentler bolanlygy we harby ugurdan umuman habarsyz ekenligi gozgalaňyň ýenlişe sezewar bolmagyna sebäp boldy. Olar Türküstantyň dürli çäklerinde kolonizatorlara garşylyk görkezdiler. Şeýle bolsa-da,

gozgalaňçylaryň taktik we strategik ukypsyzlygy, agzybirlikde we bilelikde hereket alyp barmazlygy pent berdi.

Gozgalaň halk köpçüligi üçin örän uly ýitgileri alyp geldi. **Birinjiden**, ilaty gozgalaňda gatnaşan Jyzzakyň töweregindäki obalar ýakyp goýberildi, netijede köpçülik ilat öý-öwzarsyz galdy. **Ikinjiden**, gozgalaň ýaz paslynda bolup geçenligi sebäpli ekin meýdanlary, oba-hojalyk önümleri weýran boldy. Munuň netijesinde Türküstan ilaty 1916–1917-nji ýyllaryň gysgaly üçin jemläp goýan azyk önümleriniň köp böleginden aýryldylar. **Üçünjiden**, gozgalaňyň netijesinde ilatyň arasynda köp gurbanlar boldy.

Bu gozgalaň Türküstan halkyna örän uly zyýan alyp geldi. Käbir maglumatlara görä, 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň netijesinde Türküstan ilatyndan 673 müň adam öldürildi, 300 müňden gowrak ilat daşary ýurtlara çykyp gitdi. 100 müňlerçe adamyň mal-mülki konfiskasiýa edilip, derbi-dagyn edildi.

Russiýanyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy, Türküstan ülkesindäki gozgalaňlar halkyň durmuşyna hem özüniň ýaman täsirini ýetirdi. Patyşa hökümeti tarapyndan Türküstan ilatynyň merdikärlige alynmagy ýerli ilatyň uly bölegini bakyjysyz galdyrdy. Netijede bu döwürde azyk önümleriniň gytçylygy, nyrhyň göterilip gitmegi, gün-güzeranyň kynlaşmagyna getirdi. Şonuň üçin hem merdikärlige alynmagyna garşy alyp barlan 1916-njy ýyldaky gozgalaňlar ýerli ilatyň kolonizatorlaryň jebir-süteme esaslanan syýasaty we urşuň ýaman netijeleri sebäpli bolup geçdi.

Gozgalaňyň ähmiýeti

1916-njy ýyldaky gozgalaňlar patyşa hökümeti tarapyndan aýawsyz basyp ýatyryldy. Gozgalaňçylar kolonial hökümetiň polisiýa we harby güýçlerine garşy mertlerçe göreşdiler. Gozgalaňçylar we ýolbaşçylarynyň patyşa hökümeti tarapyndan berk jezalandyrylyp, birnäçe gozgalaňçylaryň ýaradar bolmagyna we wepat bolmagyna seretmezden, bu merdikärlige garşy gönükdirilen gozgalaňlar Türküstan ilatynyň basybalyjylara garşy milli-azatlyk karakterindäki hereketi hasaplanýar. Galyberse-de, bu gozgalaňda ölkäniň giň halk köpçüliginiň ähli gatlaklary, şol sanda, garrylar we aýallar hem gatnaşdylar.

1916-njy ýyldaky gozgalaňlar kolonial hökümeti gaty howatyra saldy. Bu gozgalaň Türküstan halklarynyň öz hukuklarynyň depelenme-

gine ýol bermeýänligini görkezdi. Bu gozgalaň kolonial hökümete ýene bir gezek ýerli ilatyň azatlyk we garaşsyzlyk üçin göreş duýgularynyň entek sönmänligini görkezdi. Patyşa hökümeti käbir çäreler görmäge, ýeňillikler döretmäge we ilat bilen ylalaşmaga mejbur boldy.

Netijede, 1916-njy ýyldaky gozgalaň bütün kolonizatorçylygyň dowamynda Türküstandaky iň gudratly we birleşen gozgalaňdy. Jyzzak gozgalaňy taryhda «Jyzzak pajygasy» diýen at galdyrdy. Ol Fozil Ýoldaş oglunyň «Jyzzak gozgalaňy» atly dessanynda özüniň doly beýanyny tapýar.



Özüňizi synaň!

**Birinji jahan urşy ... başlandy we onda ... döwletler gatnaşdy.
Birinji jahan urşy wagtynda ... ilatyň wekilleri merdikärilige alyndy.
Jyzzak gozgalaňy ... ýylda başlandy.**



Jemini jemleýäris!

- ▶ Russiýanyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy onuň kolonialaryna, şol sanda, Türküstan ülkesine hem özüniň ýaman täsirini ýetirdi.
- ▶ Patyşa hökümeti tarapyndan Türküstan ilatynyň merdikärilige alynmagy ýerli ilatyň närazylyk hereketlerine artmagyna sebäp boldy.
- ▶ 1916-njy ýyldaky gozgalaňlar patyşa hökümeti tarapyndan harby güýçleriň kömeginde basyp ýatyryldy.
- ▶ Gozgalaň gatnaşyjylary patyşa hökümeti tarapyndan berk jezalandyryldy.



Soraglar we ýumuşlar

1. Gozgalaňlaryň ýeňilmeginiň sebäplerini sanap beriň.
2. 1916-njy ýyldaky gozgalaňlar nähili netijelere alyp geldi?
3. 1916-njy ýyldaky Türküstan ülkesindäki halk gozgalaňlarynyň XIX asyryň ahýryndaky gozgalaňlar bilen nähili meňzeş taraplary bar?
4. 1916-njy ýyldaky gozgalaňlara kolonial hökümet nähili gatnaşykda boldy?

VIII B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA BUHARA EMIRLIGI WE HYWA HANLYGY

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Buhara emirliginiň dolandyryş ulgamy hakynda;
- ▶ Hünärmentçilik, içki we daşky söwdanyň ösüşi hakynda;
- ▶ Ýaş buharalylar hereketiniň meýilnamalary we işi barada;
- ▶ 1920-nji ýylda Buhara emirliginiň agdarylmagy hakynda;
- ▶ Hywa hanlygynyň syýasy ulgamy hakynda;
- ▶ Ýaş hywalylaryň ýurtda reformalar geçirmek ugrundaky hereketleri barada;
- ▶ Hywa hanlygynyň agdarylmagynyň sebäpleri hakynda öwrenersiňiz.

33-Ş. BUHARA EMIRLIGINIŇ DÖWLET GURLUŞY WE SOSIAL-YKDYSADY DURMUŞY

Buhara emirliginiň sosial-syýasy ýagdaýy

Russiýa bilen 1868-nji ýyldaky şertnama Buhara emirliginiň takdyryny düýpgöter üýtgedip goýberdi. Ol syýasy garaşsyzlykdan mahrum bolup, Russiýanyň protektoratyna öwrüldi. Syýasy garaşsyzlykdan mahrum bolsa-da, Buhara emiri öz raýatlarynyň üstünden çäklendirilmedik häkimiýeti elinde saklap galypdy. Buhara emiriniň syýasy işine gözegçilik üçin Rus imperatorynyň 1885-nji ýyldaky permany esasynda «Rus imperatorynyň syýasy agentligi» (1886–1917) düzülip, ol 1868-nji ýyldaky şertnamanyň şertleriniň ýerine ýetirilmegine we emiriň syýasy işine gözegçilik edipdir.

XIX asyryň ahyrynda Buhara emirliginiň çäkleri Rus imperiýasynyň garamagyna geçen ýerleriň hasabyna gysgarypdy. Ilatynyň sany 2 million adam töwereginde bolup, esasy käri hünärmentçilik, daýhançylyk we çarwaçylykdy. Paýtagt Buharadan başga Çärjew, Kitap, Şährisebz, Dänew ýaly şäherler emirligiň uly söwda we hünärmentçilik merkezleri hasaplanypdyr.

Döwlet işlerini dolandyrýan ýokary emeldar *guşbegi* bolup, ol salgytlar ýygymyny dolandyrýardy, administratiw emeldarlaryň düzümine ýolbaşçylyk edýärdi, ýerli bekler bilen ýazyşmalar alyp barýardy. Guşbegi her günü şahsy



Buhara guşbegisi. XX asyryň başy

özi hökümdara emirlikdäki ýagdaý barada maglumat berip durýardy. Ähli emeldarlar guşbegi tarapyndan, diňe ýokary emeldarlar emiriň özi tarapyndan belgilenýärdi.

Hazyna we zekat ýygymyny dolandyryan *diwanbegi* wezipesiniň ähmiýeti we abraýy taýdan guşbegiden soň durýardy. Sud işlerini, notarial işlerini, tälim edaralaryny *ruhanylar* dolandyrypdyr, *baş kazy* bolsa dini-sud işlerine ýolbaşçylyk edýärdi.

Ýerlerde kanunlaryň ýerine ýetirilmegi, dini amallaryň berjaý edilişi, ahlak normalary, bazardaky tereziler we ölçeğleriň üstünden gözegçiligi *rais* dolandyrýardy. Rais öz nobatynda baş kaza boýun egýärdi. Baş raisiň özi emire we baş kaza maglumat bermek üçin şahsy özi jogapkär bolupdyr. Üç sany ýokary emeldar – guşbegi, diwanbegi we baş kazy hemişe Buharada bolmagy hökmandy. Emirlikdäki bekler we olaryň mal-mülklerini esgerler goraýardy.

Ýerli administrasiýa – eminler, aksakallar hem-de beklikleriň wekilleri we ruhanylardan ybarat bolup, olar emiriň permanlaryny sözsüz ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Ähli Buhara emirligi beklilere bölünipdir. Bekler emiriň özi tarapyndan belgilenýärdi we wezipesinden boşadylýardy. Bekleriň töwereginde olaryň garyndaşlary ýa-da ýakyn adamlaryndan bellenen uly emeldarlar topary bolupdyr.

Döwleti goramak üçin emiriň halk meýletinleri we goşunlardan saýlanyp alnan ýörite leşgeri bolupdyr. Leşgere topçybaşy (topçyleşger) ýolbaşçylyk edipdir. Ýöne XIX asyryň ahyryna gelip emiriň leşgeri howlukmaç ýygnalýan, ýaman harby tälim alan we ýönekeý harby ýaraclar bilen üpjün edilen daýhanlardan ybarat bolupdyr. Şeýle leşgeriň baş maksady – zerur bolanda Arkyň Öňünde ýygnanyşmakdy. Leşger düzüni amalda XIX asyryň başlaryndan bäri üýgedilmedik, harby işi we ýaraqlary yza galak ýagdaýyndady.

Yurduň girdejileriniň uly bölegini öz bähbitleri üçin sarp edýän emeldarlar we gullukçylar döwletiň gülläp ösmegi we rowaçlanmagy üçin kemden-kem alada edýärdiler. Şol sebäpli emirligiň zerur sarp-harajatlary biri-birine garyndaş-urug bolan emeldarlaryň gerdene däl-de, eýsem ýönekeý halkyň gerdene düşýärdi.



Özüñizi synaň!

Rus imperatorynyň syýasy agentligi – ... Guşbegi –
 Topçybaşy – ... Diwanbegi – ... Leşgeriň ýagdaýy- ...

Ýatda saklaň!



Ýerli administrasiýa – eminlerden, aksakgallardan, beklikleriň wekillerinden we ruhanylardan ybarat bolup, emiriň permanlaryny sözsüz ýerine ýetirmeli bolupdyr.

Salgytlar we borçlar. Halk gozgalaňlary

Emirlikdäki daýhanlaryň köpçüligi garyplykda ýaşaýardy. Çünki ýer we ýere ideg edýän serişdeleri emiriň we onuň emeldarlarynyň elindedi. Döwlet emeldarlary maddy üpjünçiligi üçin zerur maliýe serişdelerini ýöne ýere sarp edýärdiler. Emir Abdulahad Peterburga, imperatoryň huzuryna her ýylda köp sowgatlar bilen barýardy. Şeýle hem, ol Krym we Kawkaza baranda gymmatbaha sowgatlary we saraýlary satyn alýardy. Bu adaty onuň köp harajat etmegini talap edýärdi, bu harajatlar bolsa ýönekeý ilatyň üstüne agyr ýük bolup düşýärdi.

Buhara emirliginde esasy salgytlary ilatyň 90% ni tutýan daýhanlar töleýärdi. Bu salgytlary tölemek üçin olar söwdagärlere, süýthorlara we iri ýer eýelerine degişli bolan ýerlerde azajyk pul üçin zähmet çekmäge mejbur bolýardylar. Netijede agyr jebir-zuluma çydap bilmedik halk açan närazylyk hereketlerini bildirýärdi. Ýöne bu närazylyk hereketleriniň köpçüligi stihiyalaýyn, üznelikde bolsa-da, olar emirligiň köne dolandyrys ulgamynyň öz ähmiýetini ýitirip barýanlygyny görkezdi. Galyberse-de, daýhanlaryň köpçüligi salgytlaryň köplüğinden krizise düşüp, obalardan şäherlere gelip hakyna tutma işçi bolup işlemäge mejbur bolupdyrlar.

Emirlikde öňden gelýän **hyraç** we **zekat** esasy salgytlar bolsa-da, ýerden alynýan hyraç salgydynyň mukdary käbir welaýatlarda hasylyň 40–50% ine ýetýärdi. Bu mukdar emirligiň ýyllyk girdejileriniň ýarysyndan



Buhara emiriniň Peterburga sapary



Abdulahadhan imperatoryň huzurynda

köpüsini tutýardy. Mundan başga-da hyraç bilen bir hatarda **kafsan, doruga muzd**, ýagny harmanlary hasaba alany üçin emeldarlara goşmaça aýlyk hem öndürilipdir. Baglardan we palyz ekinlerinden alynýan girdejiler üçin aýratyn ýygym– **tanabana** ýygnaýlypdyr.

Daýhanlar administrasiýa wekilleri olaryň ýerleriniň eýeläp alynmagyndan, ýerli häkimiýet we sud häkimiýetleriniň wekilleriniň parahorlугy hem-de hilegärliginden ezýet çekýärdi. Adatda, daýhanyň salgyt tölemäge puly bolmasa, onuň emlägini elinden alypdyrlar. Tozmagyň, gedaýlaşmagyň in soňky derejä ýetmegi, emeldarlaryň öz ygtyýarlyklaryny özi üçin ulanmagy daýhanlary garşylyk görkezmäge mejbur edipdir. Netijede emirlikdäki in uly gozgalaňlardan biri 1885-nji ýylda Baljuwan bekliginde gaýratly we halkperwer Wose atly adamyň ýolbaşçylygynda bolup geçipdir. Yzly-yzyna gelen açlyk ýyllaryndan soň baljuwanly daýhanlar ilkinji gezek 1885-nji ýylda bol hasyl ýygnaýdylar. Salgyt ýygnaýanlar bolsa diňe şol ýyl üçin däl-de, eýsem ozalky hasyl bolmadyk ýyllar üçin hem hyraç bermekligi talap edipdirler. Beýle adalatsyz salgyt ýygnamagy adalatsyzlyk diýip bilen daýhanlar ony tölemekden boýun towlapdyrlar. Emeldarlaryň zorlугy we sosial zulumy ýaragly gozgalaňa çagyryan münlerçe daýhanlar Woseniň töwereginde ýygnaýpdyrlar.

1885-nji ýylyň iýul aýynyň ahyrky günlerinde gozgalaň göteren daýhanlaryň we emir Muzaffaryň leşgeriniň ortasynda söweş bolup geçdi. Taýýarlyk görmedik we zähmet ýaraglary bilen köçä çykan daýhanlar ýeňlişe sezewar boldular. Gozgalaňyň ýolbaşçylary, şol sanda, Wose hem ele alnyp, öldürilýär. 1888-nji ýylda Kölab bekliginde başlanan uly daýhanlaryň gozgalaňlary Pemir serhet goşunlarynyň kömegi bilen basyp ýatyryldy. 1889-njy ýylyň maý aýynda Kelif bekliginde hem gozgalaň bolup geçdi.

Özüňizi synaň!

Kafsan – ...
Tanabana – ...

Darugai muzd – ...
Wose – ...



1885-nji ýylda Baljuwanda, 1888-nji ýylda Kölab bekliginde, 1889-njy ýylyň maý aýynda Kelifde daýhanlar gozgalaň turuzdylar.

Hünärmentçilik

Bu wagtda hünärmentçilik pudagynda önümçiligiň esasy ugurlaryndan biri haly we keçe taýýarlamak bolupdyr. Buhara halylaryna daşary ýurtlarda hem uly isleg bildirilip, emirlikdäki söwdagärler olary köp mukdarda daşary ýurda, şol sanda, Russiýa alyp baryp satypdyrlar. Mundan başga orta Gündogar döwletlerinde, Türküstan bazarlarynda hem Buhara halylaryna hyrydar köpdi. Içki we daşky bazarlarda Buharada öndürilen nah matalary, deri, zergärlik, kümüş we altynan oýulyp bejerilen nagyşly önümler, boýag we sabyn önümleri hem meşhur bolupdyr. Buhara ussalarynyň altynan we kümüşden taýýarlan önümleri, aýratyn hem, meşhur bolupdyr.

Emirligiň ähli şäherlerinde diýen ýaly ökde zergärler zähmet çekýän ussahanalar bolupdyr. Olaryň ähli önümleri özboluşlylygy we nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Buharada öndürilen küzegärçilik önümlerine uly islegler bolup, küzegärçilik emirligiň ähli ýerlerinde giň ýaýrapdyr.

Buhara emirliginde öňden gelýän hünärmentçilik görnüşleri özboluşly bolupdyr. Hünärmentleriň girdeji-leriniň esasy bölegi gutarnyksyz salgytlary tölemäge gidýärdi. Şonuň üçin hem olar öz ussahanalaryny we kärhanalaryny has-da ösdürmek we kämilleşdirmek üçin goşmaça serişdeleri ýokdy.

Söwda-satyk gatnaşyklary

XIX asyryň ahyrynda Buhara emirligi Russiýa, Owganystan, Hindistan, Eýran we Kawkaz bilen söwda aragatnaşyklaryny saklapdyr. Buharada, Çärjewde, Kerkide, Termizde we Kaganda (Täze Buhara) Russiýa firmalarynyň edaralary we ammar jaýlary bolupdyr. Russiýa we Buhara emirliginiň arasyndaky haryt dolanyşygy ýylsaýyn barha ösüpdir.



Ýüp egirýän hünärmentler. XX asyryň başy

Buhara emirliginiň çäkleriniň köp peýda getirýän üstaşyr söwda üçin hem amatly bolupdyr. Russiýa we Owganystanyň ortasyndaky ähli söwda ýollary Buhara emirligi arkaly geçýärdi. Russiýa Buhara arkaly Owganystana köp mukdarda mawut, farfor enjamlar, mahmal, çit, otly çöp we kerosin çykarýardy.

1887-nji ýylda emirligiň çäkleri arkaly ilkinji demir ýollar geçirildi. Buharadan 15 kilometr aralykda Täze Buhara stansiýasynyň gurluşygy başlandy. Bu ýerde emiriň köşgi we Russiýa syýasy agentiniň bolýan jaýy guruldy. Indi Buhara emirligi demir ýol arkaly Daşkent, Orenburg we Moskwa bilen baglanyşýardy. 1888-nji ýyla gelip Buhara emirligi çäklerinde rus obalary emele gelip başlady. Buharada Russiýa döwletiniň bankynyň bölümi açyldy. Mundan daşary iki sany pagta arassalaýjy zawody, Ýewropa tipindäki iki sany myhmanhana guruldy. Köne Buhara-daky guşbeginiň öýi we Russiýa imperatorynyň syýasy agentliginiň jaýy ilkinji gezek peýda bolan telefon aragatnaşygy bilen üpjün edildi.



Adalgalaryň düşündirişi

Stihiýaly – birleşmedik, dogry gurnalmadyk hereket.

Notarial işler (lat. – kätip) – ýuridik we başga resminamalary tassyklamak işleri.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Buhara emirliginiň Russiýa bilen 1868-nji ýyldaky şertnamasy.
- ▶ Russiýa, Owganystan, Hindistan, Eýran bilen söwda-satyk.
- ▶ 1887-nji ýylda – Buhara emirligi arkaly demir ýol uň gurluşygy.
- ▶ Emir Muzaffar – salgytlaryň artdyrylmagy, sütemiň güýçlenmegi we Wose gozgalaňy.



Soraglar we ýumuşlar

1. Buhara emirliginiň Russiýa bilen 1868-nji ýyldaky şertnamasy döwletiň soňky ösüşine nähili täsir görkezdi?
2. Buhara emirliginiň guşbegi, diwanbegi, baş kazy ýaly emeldarlaryna nähili wezipeler yüklenipdi?
3. Wose gozgalaňynyň sebäpleri nämelerden ybaratdy?
4. Gozgalaň göteren ilat tarapyndan nähili ýalňyşlyklara ýol berildi?
5. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Buhara emirliginde harytpul gatnaşyklarynyň ösmegine nähili faktorlar täsir edipdir?

34-§. ÝAŞ BUHARALYLARYŇ IŞI WE BUHARA EMIRLIGINIŇ ÝATYRYLMAGY

Ýaş buharalylar

XX asyryň başlarynda Buharanyň sosial durmuşynda bir-birine gapma-garşy iki güýç peýda boldy. Birinjisi – Buharanyň syýasy durmuşyny demokratik esasyda gaýtadan gurmak, onuň ykdysadyýetini ösdürmek, öňdebaryjy döwletleriň hataryna goşmak üçin çynlakaý göreşýän Ýaş buharalylar. Ikinjisi - dini takwalar, islendik täzelik we reformalaryň duşmany bolan taýpa wekilleridi.

Ýaş buharalylar syýasy hereket hökmünde 1910-njy ýyldan iş alyp bardylar. Olar Buhara jeditleleriniň görnükli wekillerini (Abdulwohid Burhanow, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Aýniý, Faýzulla Hojaýew, Osman Hoja, Abdukadyr Muhitdinow, Musajan Seýitjanow we başgalar) bolup, Buharany emiriň zulum edijilikli hökümdarlygyndan dyndaryp, respublikanyň ulgamyny ornaşdyrmaga hereket etdiler. Ýaş buharalylar Buharada täze usul mekdeplerini döretdiler. Bu mekdepler üçin dürli derslikler we okuw gollanmalary ýazyldy. «Buharai şarif» we «Turan» gazetleri neşir edildi. Bu neşirler halky sowatsyzlykdan oýarmak we bilimli bolmaga çagyrmak bilen bir hatarda milli-azatlyk we garaşsyzlyk taglymlaryny hem öňe sürdi.

Emir Alymhanyň özgertmeleri

Emir Abdulahaddan soň Buhara tagtyny onuň ogly Seýit Alymhan (1910–1920) eýeledi. Ony 1893-nji ýylda atasy Peterburga okamaga goýberdi. Bu ýerde ol 3 ýylyň dowamynda harby işler we döwleti dolandyrmagyň esaslaryny öwrendi. Emirlik tagtyna oturan Seýit Alymhan Buharada döwletiň esaslaryny we dini ulgamy özgertmäge synanyşmady. Emma Russiýadaky wakalar we emirligiň özünde opozision hereketiň ösüşi ony çäreler görmäge we Ýaş buharalylaryň (jeditleriň) döwleti demokratlaşdyrmak we reformalar geçirmek hakyndaky talaplaryna egilişik etmäge mejbur etdi.

1917-nji ýylda Russiýadaky fewral wakalary we ol sebäpli Buharanyň syýasy durmuşyndaky hereketler, syýasy özgerişleriň Buhara emirliğinde hem gaýtalanmagyndan saklanmak üçin emiri käbir reformalary amala aşyrmaga ündedi. 1917-nji ýylyň baharynda baş kazy emiriň



Emir Alymhanyň ýaşlygy



Buhara emiri Alymhan

kabulhanasynda döwletde reforma geçirmek hakynda wada berdi. Ol emiriň bar bolan gurluş esaslaryna dahylsyz bolan we halkyň ýagdaýyny hasaba almaýan permanyny okap eşitdirdi.

Permanda adalatly sud etmek, hyraç, zekat we başga salgytlary ýygnamagyň durnukly esaslaryny döretmek barada söz barýardy. Senagaty we söwdany ösdürmäge hem üns berilýärdi. Emeldarlara edýän zähmetine görä wezipelerini ýerine ýetirýän wagtynda goşmaça üsteme hak almak gadagan edildi. Munuň ornuna döwlet tarapyndan pugta belgiläp goýlan aýlyk yglan edildi. «Soňra biziň tarapymyzdan, – şerigat emri bilen döwletde peýdaly bilimleri ösdürmäge we höweslendirmäge laýyklykda ähli çäreler görüler» diýip, permanda aýdylýardy.

Şeýle hem, emir öz şahsy hazynasyndan daşary aýratyn döwlet hazynasyny yglan etmäge, döwletiň hajatlary üçin girdejileri we çykdajylary üçin anyk hasaplamak üçin býujetini belgilemäge söz berdi. Permanda çaphana açmak, tussaglary türmelerden boşatmak hakynda hem wadalar berilýärdi. Ynha şu maksat bilen paýtagtda ýaşayan «aýdyň pikirli we paýhasly» adamlardan «assambleýa» (mejlis) düzýän «millet»i saýlamak hem niýetlenilýärdi.

Perman uly wadalar esasynda düzülen bolsa-da, ol jeditleriň arasynda şübhe döretdi. Ýaş buharalylaryň ýolbaşçylarynyň (permanyň iş ýüzünde durmuşa geçirilmegi üçin döredilen komitete Ýaş buharalylar komiteti diýilýärdi) özleriniň reformalar geçirmek baradaky pikirlerinde agyzlary birleşmedi. Mahmuthoja Behbudiý, Mollahan ogly, Mürze Gulam agras hereketler bilen permany goldan bolsa-da, radikal hereketiň tarapdarlary Faýzulla Hojaýew, Abdurauf Fitrat we Osman Hoja ýalylar ýene-de çuňňur reformalar geçirmegi talap edip, öz tarapdarlaryny gyssagly demonstrasiýa geçirmäge çagyrdylar.

1917-nji ýylyň 8-nji aprelinde jeditler Kerkide we Buharada demonstrasiýa geçirdiler. Buharada çykyşlara toplanan 150 adama Faýzulla Hojaýew we Abdurauf Fitrat ýolbaşçylyk edipdir. Şygarlarda «Ýaşasyn Emir!» diýen şygaryň ýanynda «Hurriýet, Adalat, Musawwat!» ýaly başga mazmundaky şygarylary hem bardy. Demonstrasiýa çykanlar Arkyň ýanyna gelenlerinde emir serbazlary olary togtatmak hakynda buýruk aldy. 200 sany pyýada we 300 sany atly serbazdan ybarat emir goşuny demonstrasiýa çykanlary dargadyp, tussag edip başladylar. Mundan daşary Arkyň öňüni reformalara

garşy çykan 7 müňden gowrak dürli ýerlerden gelen mollalar topary eýeledi. Mollalar Arka ýakyn gelmäge hereket eden her bir adamy öldürjekligini aýdyp gorkuzdylar. Demonstrasiýa gatnaşanlara daş zyňlyp, olary urup we kemsidip başladylar. 30-dan gowrak adam tussag edildi, köpüsi ýaradar boldy. Gutulyp galan demonstrasiýa gatnaşyjylary başga şäherlere gaçyp jan sakladylar.

Buharadaky wakalar jeditlere aýňalmak üçin sapak boldy. Sowatly, düşüňjeli hökümdar hökmünde tanalan Seýit Alymhanyň halkyň arasynda hormaty galmady.

Özüňizi synaň!

«Jeditler ýa-da Ýaş buharalylar partiýasy
düzümi ýa-da ýazylman galan planlar» – ...

Ýaş buharalylar – ...
Permana görä ...

Buhara emirli- giniň ýykylmagy

Aman galan jeditler 1917-nji ýylda bolşewikler tarapyndan eýelenen Türküstana goşuldy. 1920-nji ýylyň ýanwarynda Daşkentde ornaşyp alan Ýaş buharalylaryň çep bölegi

Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylygynda «Rewolýusion ýaş buharalylaryň Türküstandaky merkezi býurosy»ny düzdüler. Emma bu gurama abraýly syýasy güýçleri özünde jemlemändi. Bu gurama Orta Aziýany zabt edip, ony bolşewikleriň gol astynda bolan täze döwlet düzümine goşup almaga hereket eden kolonizatorlaryň göreş guralyna öwrüldi.

Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylyk eden Ýaş buharalylaryň we bolşewikleriň bilelikdäki hereketleri bilen Buharada döwlet agdarylyşygyna taýýarlanylady. Emiriň goşunyny derbi-dagyn etmek boýunça işler alnyp barylady. Ýerli ilatyň arasynda güýçli düşündiriş işleri alnyp barylady. Şu maksatda «Tong» (Daň) žurnaly we «Uçkun» (Uçgun) gazetleri çap edildi.

Ýaş buharalylar emiri tagtdan agdarmagyň syýasy we düşündirişli esaslaryny taýýarlamaga girişdiler. Olaryň inisiatiwasy bilen 1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda Çärjewde gozgalaň başlandy. Bu ýerde Wagtlaýyn rewolýusion komitet düzülip, olar Russiýanyň hökümetinden kömek sorap ýüzlenýärler. Sowet döwleti bolsa gowy ýaraglanan goşun we ýerli ilaty howatyra salýan harby awiasiýa bilen üpjün bolan uly harby bölümleri Buhara taşlady. Emir we onuň goşunlary hiç hili



Faýzulla Hojaýew

garşylyk görkezip hem bilmedi. Ýagdaýdan peýdalanyň bilmedik emir Seýit Alymhan öz maşgalasy we diwanyndaky emeldarlary bilen Owganystan tarapa gaçyp geçdi.

1920-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda bolşewikleriň armiýasynyň goşunlary Buhara girdi. 6-njy oktyabrda Buhara Halk Sowet Respublikasy we Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylygyndaky birinji hökümet Halk Nezirlir Geňeşiniň düzülenligi yglan edildi.



Özüňizi synaň!

1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda ... 1920-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda ...
Wagtlaryň rewolýusion komiteti – ... F. Hojaýew – ...

Taryhy resminama

Buhara emirliginiň hazynasy hakynda

Buhara emiriniň baş weziri – guşbegi Mürze Nasrullanyň şahsy özüniň düzen spisogy boýunça: Buharanyň tyllasy 1148380 däne, rus tyllasy – 4365100 däne, ýombi halyndaky gamburg tyllasy – 17 däne, kümüşi – 45 tonna, rus kümüşi – 22 tonna 160 kg, Buhara teňnesi – 62834780 däne, Buharanyň mis teňnesi – 13 tonna, tylla poroşogy – 1 tonna, iri brilliantlar – 3483 karat, eşiklere dikilen brilliantlar – 968 karat, gymmatbaha daşlar – 8617 karat bolupdyr. Emir Alymhanyň elindäki rus senagat banklarynyň aksiýalarynyň gymmaty 33 million somdy. Onuň hazynasynda 100 mln Rus imperiýasynyň pullarynyň barlygy hem ýazylypdyr.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Ýaş buharalylaryň işi.
- ▶ 1910-njy ýylda tagta Seýit Alymhan oturdy.
- ▶ Reformalar geçirmäge hereketler, çykyşlar.
- ▶ 1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda Çärjewde gozgalaň bolup geçdi.
- ▶ Buhara emirligi ýatyrylyp, 1920-nji ýylda BHSR düzüldi.



Adalgalaryň düşündirişi

Takwa (arapça – örän berlen) – dine berlen, onuň ynamlaryna köre-körlük bilen amal edýän.

Radikal (latynça – düýpli) – aýgytly we pugta çäreleriň tarapdary.

Wagtlaryň (arapça) – wagtyňça, mälim bir möhlete düzülen hökümet.



Soraglar we ýumuşlar

1. Ýaş buharalylaryň işinden nämeleri öwrendiňiz?
2. Emir Seyit Alymhan öz döwletinde haýsy maksatlar üçin reformalar geçirmäge hereket etdi??
3. Jeditleriň maksatnamasy emir Alymhanyň göz önünde tutan reformalaryndan nämesi bilen tapawutlanýardy?
4. Buhara emirliginiň synmagynyň sebäplerini sanap beriň.

35–36-§§. ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA HYWA HANLYGYNÝŇ DÖWLET GURLUŞY WE SOSIAL- YKDYSADY ÝAGDAÝY

Hanlygynyň sosial- syýasy düzümi

Hywa hanlygynyň üstünden patyşa hökümeti özüne tabyn çäk hökmünde pugta gözegçiligi ornatdy. Içki we daşky syýasatdaky ýönekeýje özgerişleri hem Hywa hany Türküstan general-gubernatory bilen ylalaşmalydy. Hanyň üstünden gözegçilik etmek maksadynda 7 adamdan ybarat Geňeş (diwan) döredilip, olardan dört sanysy patyşa hökümetiniň wekilleridi.

Amyderýanyň öňki Hywa hanlygynyň garamagynda bolan we Gandimiýan şertnamasyna görä Rus imperiýasynyň ygtyýaryna geçen sag kenar çäklerinde Türküstan general-gubernatorlygynyň Amyderýa bölümi düzüldi. Onuň başlygy şol bir wagtyň özünde Rus imperiýasynyň Hywa hanlygyndaky wekili hökmünde ýurdy dolandyrmakda hanyň ähli hereketlerini gözegçilik astynda saklaýardy. Hanlyk mün ýyllyk taryha eýe we özbek halkynyň medeni ösüşinde möhüm rol oýnan türki urug bolan Goňratlara degişli taýpa wekilleri tarapyndan dolandyrylýan monarhiýady. Goňrat urugy syýasy we sosial durmuşda hem-de harby ugurda hanyň esasy daýanjydy.

Han çäklendirilmedik dolandyryş-sud we harby häkimiýete eýedi. Ol döwleti Goňrat urugynyň asylzadalarynyň, saraý çinownikleriniň we ýokary wezipeli ruhanylaryň goldawyna daýanyp dolandyrýardy. Han häkimiýeti öz halkynyň bähbitlerine görä däl-de köplenç dar çäklerdäki emeldarlaryň bähbitlerinden ugur alyp iş alyp barýardy.

Hywa hanlygynda goşun halkyň garşylyk hereketini basyp ýatyrnak we döwletiň bitewiligini



Hywa hanlygynyň baş
weziri

üpjün etmek ugrundaky göreş guralydy. Bu goşun agzybir dälidi, harby tertip-düzgün gowşak, örän ýönekeý ýaraglanandy. Hanyň hemişelik goşuny ýasawulbaşy tarapyndan dolandyrylýan 1,5 müň adamdan ybaratdy. 1873-nji ýyldan başlap Hywa goşuny diňe içki tertibi saklamak wezipesini bejeripdir.

Hanlyk dolandyrylyşy taýdan 18 sany beklige we 2 sany kömekçi beklige (noiblik) bölünipdir. Olardan iň ululary Hazarasp, Ürgenç, Kyýat, Köneürgenç, Hojeýli, Goňrat hasaplanypdyr. Olaryň her birine han tarapyndan saýlanan bek ýa-da häkim ýolbaşçylyk edýärdi. Hanlykda iki sany kiçi welaýatlar bolup, olary hanyň wekilleri (noibleri) dolandyrýardy. Hywa şäheri we onuň töweregindäki ýerler hanyň garamagyna degişlidi. Bu dolandyryş apparatyndaky wezipeli şahslar daýhanlardan we hünärmentlerden ýygňalan salgytlaryň hasabyna gün geçirýärdi.

Mehtar (baş wezir) we diwanbegi (diwanhana işgäri) hanyň ýokary emeldarlary we ýakyn maslahatçysy bolupdyr. Hanlykdaky sud işiniň guralyşynda häkimiýete garşy edilen sähelçe etmiş üçin hem ölüm jezasy berilýärdi.

Yslam dininiň ruhanylary döwletiň sosial-syýasy durmuşynda uly täsire eýe boldy. Hywa Buharadan soňky yslam dininiň merkezlerinden biri hasaplanýardy. Şäherde 160 dan artyk metjit we dindarlaryň zyýarat edýän mesgenlerine öwürülen 60 dan gowrak öwliýa gümmezleri bolupdyr. Döwletde 1,5 müňe golaý mekdepler iş alyp barypdyr. Bu mekdepleri tamamlan talyplaryň köpçüligi ýokary (medrese) we orta okuw jaýlarynda okamagy dowam etdirip, 10 ýyla çenli bilim alýardy. Munda esasy ylymlar hökmünde arap grammatikasy, yslam hukugy we filosofiýasy, şeýle hem, goşmaça görnüşde elementar arifmetika we geometriya okadylýardy. Medresäniň talyplary synaglary tabşyranýndan soň boşap galan kazylar, ymamlyk ýa-da başga bir abraýly wezipeleri eýelemekleri mümkindi.

Ýatda saklaň!



Hywa hany döwleti özüne degişli bolan Goňrat urugynyň asylzadalaryna, saraý işgärlerine we ýokary ruhanylar toparynyň kömegine esaslanyp dolandyrýardy.

Özüňizi synaň!



Ýasawulbaşy – ...

Mehtar – ...

Goňratlar – ...



Ýeri işläp bejermek. XIX asyryň ahyry

Ýer eýeçiligi

Ýer döwlet baýlygynyň esasy çeşmesidir. Bu baýlyk daýhanlaryň zähmetiniň öwezine gazanylýar. Daýhanlaryň zähmeti ýeriň hasyldarlygyny artdyrmak we önümçiligiň ösmegine gönükdirilen. Bu barada Hywa hanlygynda daýhanlar hem ussatdylar. Hanlykda galla öndürmek oba hojalygynyň esasy pudagy bolup, esasan, şaly, jöwen hem-de süle köp ýetişdirilýärdi. XIX asyryň 90-njy ýyllaryndan başlap Russiýa bilen söwda-satygyň ösmegi netijesinde pagta ýetişdirmäge ýöriteleşmek hem güýçlendi.

Hanlykdaky ýerleriň esasy bölegi han we onuň emeldarlaryna degişlidi. Emeldar we beklere hak görnüşinde Hywa hanlary olara döwlet ýerleriniň hasabyndan berýärdiler. Bulardan başga han we onuň emeldarlary, garyndaşlary salgytlardan azat edilýärdi.

Ýer meýdanlarynyň köp bölegi dini edaralaryň garamagynda bolup, hanlykdaky ähli suwarylýan ýerleriň 40%-i metjitleriň mülki hasaplanypdyr. Aýratyn hem, 64 sany metjit we medrese XIX asyryň soňky çäryeginde 205 mün tanapdan artyk ýere eýelik edipdir. Bu hanlaryň dindarlara bolan hormatynyň bir alamatydy. Hususan-da, wakf ýerleri we XIX asyryň ahyrynda 4 müne golaý ruhanylar öz maşgalalary bilen ähli salgytlardan azat edilipdir.

Salgytlar we borçlar

1873-nji ýyldan soň hasyldar ýerleriň köp bölegi Russiýa geçenligi sebäpli han häkimiýeti harajatlara bolan zerurlyklaryny täze salgytlary girizmek ýa-da ozalkylaryň möçberini artdyrmak bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolýardy. Hywa hanlygynda dürli borçlar, hemişelik ýa-da adatdan daşary salgytlaryň 25-e golaý görnüşi bardy. Daýhanlar **solgut** – ýer salgydy,

zekat, çöp puly – öri meýdanlaryndan peýdalanandyklary üçin, ýaşayan jaýlary üçin (otow) öý salgydy ýalylyry tölapdirler.

Beýle salgytlardan daşary daýhanlar dürli borçlary ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Bu borçlaryň arasynda suwaryş ulgamyny arassalamak, täzelerini gurmak şeýle işleriň arasynda iň agyry bolupdyr. Hywa daýhanlary her ýyl esasy ýaplary arassalamak, gurmak we abatlamak, bentleri we köprüleri abatlamak işlerinde işlemeli bolupdyr. Bu işlere daýhanlar öz iş gurallary we iýmiti bilen gelipdirler. Mejbury işe ýaramadyklar bolsa belli bir mukdardaky serişdäni hazyna tölemeli bolupdyrlar. Hanyň permanlaryny ygılan edýän jarçylar öz peýdalaryna **afanak puluny** ýygnaýan bolsa, gözegçi we işlere ýolbaşçylyk edýän adam hem paýyny alypdyr.

Daýhanlar ilatyň 90% -e golaýyny düzseler-de, olara suwarymly ýerleriň bary-ýogy 5% -i degişli bolupdyr. Ýersiz we az ýerli daýhanlar bolsa iri ýer eýeleriniň ýerlerinde we wakf ýerlerinde hakyna tutma işçi hökmünde işläpdirler. Daýhanlar ýeri kärendesine alyp ýa-da hasylyň deň ýarymyny berip zähmet çekipdirler. Meýdan işleri gutarandan soň, adatda, ýer eýesine hasylyň 40–50% -ini beripdirler. Deň ýarymyna işleýänlere bolsa **ýarymçylar** diýipdirler. Ýeri hem, zähmet guraly hem, iş haýwany hem bolmadyk daýhanlar bolsa ýer eýeleriniň ähli şertlerine razy bolup işlemäge mejbur bolupdyrlar. Karzdar daýhanlar öz karzlaryny üzmek üçin belli bir wagtyň dowamynda mugt işläp bermäge mejbur bolupdyrlar.

Şeýlelikde hanlykda ýersiz daýhanlaryň sany ýyldan-ýyla artypdyr. Olar hanlara, beklere we olaryň emeldarlaryna barha garaşly bolup galypdyr. Beýle ýagdaýlaryň ählisi Hywa hanlygynyň umumy ykdysady we sosial ýagdaýyna özüniň ýaman täsirini geçiripdir.



Hywa hanlygynyň çakçylary. XX asyryň başy



Özüňizi synaň!

Solgut – ...

Afanak puly – ...

Çöp puly – ...

Karzdar daýhanlar

Senagatyň ösmegi

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda öý hünärmentçiligi heniz hem saklanyp gelyärdi. Onda ik egirmek we dokamak, ayakgaplar, halylyar, keçeler we beýleki zatlar taýýarlanylýardy. Her bir daýhan hojalygy kömekçi girdeji çeşmesi bolan öý hünärmentçiligi bilen meşgullanýardy. Her bir obada diýen ýaly gönçi, ädikçi, tikiçi, boýagçy, juwazçy we başgalar iş alyp barypdylar. Hünärmentler öz obadaşlaryndan buýurtmalar alyp işleýärdi we taýýarlan önümleri üçin natura görnüşinde, önüm ýa-da pul bilen hak alýardylar. Olardan käbirleri ýerli bazarlardaky ussahanalarda zähmet çekýärdiler.

Orta Aziýanyň Russiýa, gazak ýüzbaşylary, Kawkaz, Eýran bilen söwda gatnaşyklarynyň ösmegi içki söwda-satygy janlandyrdy. Bazar gatnaşyklarynyň ösüşi haryt-pul gatnaşyklarynyň çalt ösmegine mümkinçilik döretti. Şäherleriň obalara garanda tiz ösmegi täze şäherleri döretti we köneleriniň ösüş derejesini tizleşdirdi. Bu ýurduň ykdysady durmuşynda şäherleriň ähmiýeti we rolunyň artmagyna getirdi. XX asyryň başlaryna gelip Hywa, Täze Ürgenç, Goňrat, Daşoguz, Gürlen ýaly şäherler hanlygyň sosial-ykdysady we medeni merkezlerine öwrüldi. Bagat, Moýnak, Tagta ýaly täze şäherler peýda boldy.

Bu şäherlerde ýerli we bilelikdäki Russiýa goşma kärhanalarynyň edaralary, senagat kärhanalary ýerleşýärdi. Meselem, Täze Ürgenç şäherinde on bir sany pagta arassalaýan zawod (olardan alty sanysy ýerli telekeçilere degişlidi), iki sany ýag zawody, sabyn we deri işleýän zawodlar we bir sany degirmen bolupdyr. Bulardan başga Täze Ürgençde Russiýa–Aziýa we Sibir söwda banklarynyň bölümleri, poçta-telegraf edarasy, komission we ätiýaçlandyryş jemgyýetleriniň wekilhanalary şu ýerde açyldy. Gürlende-de Russiýalylara, hem ýerli maýadarlara degişli kapital jemlenipdi. Bu şäherde, esasan, pagtany alyp gitmek bilen meşgullanýan Russiýa söwdagärleriniň 10 sany edarasy we ýerli telekeçi – aga-ini Rizaýewleriň, P. A. Manuilow, S. Maksumyň, S. Täjiniýazowyň, T. Salijanowlaryň we başgalaryň jemi 9 sany pagta arassalaýan zawodlary ýerleşipdi. 1909-njy ýyla gelip Hywa hanlygynda 81 sany senagat kärhanasy işleýärdi. Senagatyň şekillenmegi 1910–1915-nji ýyllarda has-da çaltlanyp, kerosin we nebit bilen işleýän täze senagat kärhanalarynyň 40 sanysy guruldy.



Horezmiň hünärmentçilik önümleri. XX asyryň başy

Ýatda saklaň!



Russiýanyň haryt önümleri Orta Aziýanyň bazarlaryna tiz ýaýrady. Netijede ýerli öndürilýän önümler krizise duçar boldy.

Russiýa bilen söwda aragatnaşyklary

Türküstan ülkesiniň koloniýa öwrülmeginde Rus imperiýasy we ýerli kapitalyň hyzmatdaşlygy emele geldi. Ýerli telekeçilik işi, milli kapitalyň görnükli wekilleriniň maýa goýumlarynyň girdejisi Russiýanyň bazarynyň önümlerine gönüden-göni baglydy. Olar iki döwletiň arasynda bazar gatnaşyklarynyň ösmegi üçin bilelikdäki bank birleşmelerini döretmäge çalyşýardylar. 1909-njy ýylda Russiýa–Aziýa banky we Madiýarow–Bakkalow hususy bankynyň maýalaryny birleşdiren «A-Meta» sindikaty düzüldi. Sindikat her ýylda Russiýa 3 müň tonna çenli pagtanyň çig malyny eksport edýärdi we ýorunja tohumyny satyn almagyň monopoliýasyny belledi. Russiýa kapitaly özüne tabyn bolan Hywa hanlygynda özi üçin zerur bolan çig mal bazasyny döretdi. Bu ýerdäki işçi güýjüniň arzanlygy we 1873-nji ýyldaky Gandimiýan şertnamasyna görä ýerli bazarda monopoliýa ýagdaýynyň hasabyna ägirt köp mukdarda peýda görmek bilen öz çig mal bazalaryny döredýärdiler.

Russiýa kapitaly sebäpli Orta Aziýada içki bazaryň mümkinçilikleri ep-esli giňeldi. Haryt-pul gatnaşyklary çalt ösüp, onuň esasynda täze söwda-senagat merkezleri emele geldi. Ownuk söwdagärler çay, dok-

maçylyk önümleri, şeker, semawar ýaly gyt harytlary hatda iň uzakdaky obalara hem alyp baryp satýardylar. Senagatyň bir taraplaýyn we haýal ösmegi ýurduň ykdysadyýetinde öndebaryjy bolan ownuk hünärmentçilik önümleriniň goşandynyň gatnaşygynyň saklanyp galmagyna getirdi. Ýerli hünärmentleriň önümleri ýurduň çäginde daşarda hem ýokary bahalanypdyr. Çünki bu önümler gadymy baý hünärmentçilik däpleri esasynda taýýarlanylýardy.



Özüňizi synaň!

1910–1915-nji ýyllarda ... senagat kärhanasy döredildi.

Ownuk söwdagärler ... bilen meşgullanypdyr.

A-Meta – ...

Hünärmentçilik we içki söwda

XIX asyryň ahryry we XX asyryň başlarynda käbir tümenler hünärmentçiligiň ol ýa-da bu görnüşine ýöriteleşmegi ýüze çykdy. Metaly gaýtadan işleýän esasy ussahanalar Buharada, Hywada, Täze Ürgençde, Çymbaýda, Hazarasp şäherlerinde ýerleşýärdi. Bu ýerde kätmenler, kündeleriň dişi, piller, paltalar, nallar, gap-çanaklar we beýlekileri ýasaýardylar. Göňçilik bolsa Buharada, Hywada, Hankada, Taze Ürgençde, Hojeýli we başga merkezlerde ösüpdi. Haltalar we arkanlar, esasan, Täze Ürgençde taýýarlanylýardy. Haly we keçeler Porsu, Alyeli, Köne Ürgenç, Gazawat ýaly hünärmentçilik mesgenlerinde öndürilipdir. Şol wagtda Orta Aziýanyň ähli şäherlerinde diýen ýaly dokmaçylyk, toýun gap-çanaklar we zergärlik enjamlaryny ýasamak ösüpdi.

1885-nji ýylda Kaspiňyrsy demir ýolunyň gurluşygy we 1887-nji ýylyň ahrylarynda Amyderýa flotiliýasynyň esaslandyrylmagy Russiýa garaşlylygyny ýene-de güýçlendirdi. Eger ozallar söwda-satyk, esasan, gury ýerlerdäki kerwen ýollary arkaly alyp barlan bolsa, indi ýükleriň köp bölegi demir ýollar we parohodlar bilen Amyderýanyň ýokary akymy boýunça daşalýardy. Bular ýaly täzelikler Rus imperiýasynyň peýdasyna hyzmat edip, ol koloniýa ýa-da tabyn bolan döwletiň yzagalaklygyna, galyberse-de, hünärmentçiligiň birnäçe pudaklarynyň pese düşmegine getirdi.

Ykdysadyýet baradaky döwlet syýasaty hem hünärmentçiligiň ösmegine uly zyýan berýärdi. Hanlyk we ýerli häkimiýet hünärmentlere dürli görnüşdäki salgytlary köp salypdyrlar. Her bir hünärmentçilik ussahanalarynyň eýeleri emeldarlara sowgatlar bermeli, girdejilerine laýyk gelmeýän salgytlary tölemeli bolupdyr. Netijede hünärmentleriň



Goşa derweze

önümçiligi giňeltmäge we täze tehnologiýalary kämilleşdirmäge mümkinçiligi bolmandyr.

Senetçilikde seh birleşikleri orta asyrlardaky görnüşinde saklanyp galýar. Seh birleşmelerine hünärmentler hünärleri boýunça bölünipdirler. Oña ussa, halpa (ussanyň kömekçisi) we şägirt girýärdi. Kredit berip duran baý sehe ýolbaşçylyk edýärdi. Hünärmentler işläp tapan pullarynyň ep-esli bölegini keramatlylaryň we ruhy halypalaryň hormatyna haýyr-sahawat görnüşinde beripdirler, hazyna üçin köp mukdarda salgyt töläpdirler. Halpalaryň we şägirtleriň ýagdaýy agyr bolup, olaryň iş wagty çäksiz bolupdyr. Halpa alan bonagy (awansy) üçin işläp bermäge mejbur bolupdyr. Alan awansynyň hemmesini töläp bolýança ussahana-dan gidip bilmeýärdi

Rus imperiýasyndan arzan nyrhlardaky senagat harytlarynyň girip gelmeginiň köpelmegi ýerli kärhanalaryň önümlerine bolan talaby peseldi. Ýerli matalar, ýüpler, küzegärçilik enjamlary, çoýun we misden ýasalan enjamlaryň käbir görnüşleriniň öndürilmeginiň has kemelmegine getirdi.



Jemini jemleýäris!

- ▶ 1909-njy ýylda – Hywa hanlygynda 81 sany senagat kärhanasy işläp durupdyr.
- ▶ 1885-nji ýylda Kaspi aňyrsy demir ýol unyň gurluşy we 1887-nji ýyllaryň ahyrlarynda Amyderýa flotiliýasynyň esaslandyrylmagy.
- ▶ Senetçiligiň ösmegi.



Adalgalaryň düşündirişi

Sindikata (grekçe – bilelikde işlemek) – bir görnüşdäki önümleri öndürýän kärhanalaryň birleşmegi.

Monopoliýa (grekçe – ýeke satmak) – ykdysadyýetiň bir ugrundaky ýeke-täk hökümdarlyk.

Senetçilik – işi öýde ýerine ýetirilýän hünärmentçilik.



Soraglar we ýumushlar

1. Senagatyň ösüşine haýsy faktorlar täsir etdi?
2. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegine nämeler mümkinçilik döredip berdi?
3. Içki we daşky söwdanyň ösüşini deňeşdiriň. Olardan haýsy biri gowy ösüpdür?
4. Kaspiaňyrsy demir ýolunyň gurluşygy Russiýa tabynlygy nähili güýçlendi?
5. XIX asyryň ahyrynda hünärmentçilik ussahanalary nähili görnüşdedi?
6. Han we onuň administrasiýasynyň hereketlerini patyşa hökümeti nähili görnüşde gözegçilik edipdir?
7. Yslam dini döwletiň ilatynyň durmuşynda nähili rol oýnaýardy?
8. Hywa hanlygynyň ilaty nähili görnüşdäki salgytlary töläpdir we zähmet borçlaryny işläp beripdirler?
9. Siziň pikiriniňize görä, XIX asyryň ahyrynda Hywa hanlygynyň ykdysadyýetiniň we medeniýetiniň ösüşine esasy päsgel bolan zat nämädi?

37-§. HYWA HANLYGYNÝŇ ÝATYRYLMAGY

Halk hereketleriniň bişmegi

Dürli görnüşdäki jebir-sütemler netijesinde daýhanlaryň barha güýçlenýän närazylygy salgytlary tölemekden, borçlary ýerine ýetirmekden boýun gaçyrmaga, iri ýer eýeleriniň ýerlerini eýelemekde, salgyt ýygnaýjylaryň we han ýolbaşçylarynyň beýleki wekillerine hüjüm etmekde ýüze çykýardy. Daýhanlaryň çykyşlary ýer eýeleri we baýlaryň öýlerini weýran etmek, karzlar hakyndaky dilhatlary ýyrtyp taşlamak we salgyt ýygnaýjylary kowup goýbermek bilen birlikde geçýän öz akymlaýyn geçýän gozgalaň görnüşde bolup geçýärdi. Wagtyň geçmegi bilen han häkimiýetiniň zulmuny we ýerli häkimiýetleriniň hyýanatçylyklarynyň güýçlenmegi daýhanlaryň çykyşlarynyň guramaçylygyny we köpçülikleýinligini görkezýärdi. XIX



Daşderweze. Hywa

asyryň 80-nji ýyllarynda Pitnekde, Hazaraspda, Täze Ürgençde, Köne Ürgençde *daýhan otrýadlary* döredilip, olaryň göreşleri gazaply görnüşe ýetdi. Hanyň ygtyýarynda olara garşy göreşmek üçin güýçler ýeterli däl. Şol sebäpli ol patyşa Russiýasynyň goşunlaryny kömege çagyryr. Gozgalaňlar basyp ýatyrylyp derbi-dagyn edildi, daýhanlar hereketiniň ýolbaşçylary öldürildi.

Şeýle bolsa-da, daýhanlaryň pitneleri gutarmady. 1902-nji ýylda *Mätyakup bişişeniň* ýolbaşçylygynda Hanka, Hazarasp, Bagat tümenleriniň daýhanlary gozgalaň turuzýarlar. Han ýene-de Russiýa patyşasy hökümetiniň goşunlaryna kömek sorap ýüz tutdy. Berk jeza çäreleri görüp, gozgalaň derbi-dagyn edildi. Onuň ýolbaşçylary öldürildi.

Kolonial hökümetiň we ýerli emeldarlaryň jebir-sütemi, durmuş şertleriniň pesligi köp halk gozgalaňlaryny getirip çykardy. Halkyň närazylygy köpçülikleýin häsiýete eýe bolýardy we barha çuň kök urýardy. XX asyryň başlarynda sähelçe sebäpler üçin hem gozgalaňlar yzygider bolup durýardy. Käbir tümenlerde sabyr kasesi dolan daýhanlar öz maşgalalary bilen hanlykdan köpçülikleýin görnüşde gaçyp başladylar. 1906-njy ýylda Täze Ürgençde, Hankada, Hazaraspda mätäç daýhanlar iri ýer eýeleriniň ýerlerini basyp alyp başladylar.

Hywa hanlygynda 1910–1911-nji ýyllar gurakçylykly we hasylsyz ýyl boldy. Hanlygyň ilatyny açlyk gurşap aldy. Yetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin han emeldarlary mümkin bolan zatlaryň ählisini ilatyň elinden alyp başladylar. Salgytlar bolsa barha artýardy. Ilatyň köpçülikleýin garyplaşmagy daýhanlarda närazylygy getirip çykardy. 1910–1917-nji ýyllarda daýhanlaryň gozgalaňlary giň gerime eýe boldy: olar ynsapsyz uly ýer eýelerini we baýlary urmak, olaryň mülklerini, hojalyk desgalaryny, ammarlary bozup

taşlamak ýalylyr öwjüne galýar. 1912-nji ýyldaky Hazaraspda, Hankada bolan gozgalaňlar aýratyn tapawutlandy. Hemişelik gozgalaňlar netijesinde halk ok atyjy gurallar bilen ýaraglanyp, uruş alyp barmagyň taktikasyny öwrenipdiler. Daýhanlar iri ýer eýeleriniň we hanyň emeldarlarynyň ýerlerini ellerinden alyp başlaýarlar. Isfendiýarhan gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin özüniň iň gowy nökerleriniň 1000 sanysyny ýollady. Emma duýdansyzlykda Alieli we Daşoguzyň arasyndaky bolan söweşde olar gozgalaňçylar tarapyndan derbi-dagyn edildi. Hana kömege ýetip gelen patyşa hökümetiniň goşunlary gozgalaňy kynçylyk bilen basyp ýatyrdylar.

Ýatda saklaň!



1912--nji ýyldaky gozgalaň halkyň närazylyk hereketlerinde täze faktory açyp görkezdi, ýagny gozgalaňçylar ok atýan ýaraglar bilen ýaraglanyp, uruş alyp barmagyň taktikasyny öwrendiler.

Özgertmeler üçin göreş

Halk gozgalaňlary hanlykda sosial-syýasy hereketleriň ösmegine güýçli täsir etdi. Ýurtdaky ähli-umumy närazylyklaryň täsiri astynda jeditçiligiň Hywa hanlygyndaky bir görnüşi, Ýaş hywalylar hereketi emele geldi. Onuň Ýaş buharalylardan tapawutly tarapy bu hereketde ilatyň dürli gatlaklarynyň – daýhanlaryň, hünärmentleriň, söwdagärleriň, sowatly adamlaryň we ownuk mülkdarlaryň gatnaşmagydy.

Ýaş hywalylar hereketiniň ýolbaşçylary Pälwanyýaz hajy Ýusupow, Babaahun Salimow, Bekjan Rahmanow, Nazir Şolikorow, Jumaniýaz Sultanmuradow ýaly jeditçiler bolup, olar Horezmde uly abraýa eýe bolupdyr. Ýaş hywalylar öz döwrüniň bilimli we kämil adamlary bolup, Hywa hanlygynda bilim ýaýratmak we özgertme geçirmek üçin çynlakaý hereket edipdirler. 1910-njy ýylda han «Özgertmeler taslamasy»ny kabul edipdir. Ol dolandyryş ulgamyny tertibe salmagy göz önünde tutýardy. Han diwanyny saklap galmak, diňe emeldarlar döwlet üpjünçiligine geçirilmegi göz önünde tutulypdy. Taslamada, şeýle hem, täze usuldaky milli mekdepleri açmak taglymy hem öňe sürülüpdi. Teklipler umumy taraplary bilen çäklendirilenligine garamazdan, olar çuň özgertmeler arkaly Hywa döwletliliginiň garaşsyzlygyny dikeltmäge gönükdirilendi. Täze usul milli mekdepleri bilim we medeniýetiň hilini gowulandyrmak hem-de hywaly intelligentleriň täze neslini şekillendirmek üçin zerurdy. Bu olarda han häkimiýetiniň jebir-sütemine bolan rehimsizlik duýgusyny terbiýelemäge hyzmat edýärdi.

Muhammet Rahymhan II aradan çykandan soň, patyşa hökümetiniň kömeginde tagty onuň ogly Isfendiýarhan (1910–1918) eýeleýär. Petro-Aleksandrowskda ýerleşen Russiýanyň harby güýçleriniň goldawyny duýan, täze han özgertmeler geçirýär, işi zulumy güýçlendirmekden we oppozisiýany ýok etmekden başlaýar. 1913-nji ýylda ol reformaçylaryň ýolbaşçylaryndan biri, ýurduň baş weziri Ýslamhojany döwletiň puluny biderek sarplamakda günäläp ölüm jezasyna höküm etdi. Hanyň buýrugyna görä ýerleri täzedən ölçemek başlandy. Hakykatda bu çäre täze salgytlary girizmek maksady bilen geçirilýärdi. Daýhanlar bolsa muňa Mangytدا we Hojeýlide gozgalan turuzmak bilen jogap berýärdiler.

Hanyň esasy daýanjy bolan patyşa hökümeti ony uzak goldap bilmedi. Russiýadaky 1917-nji ýylyň fewral wakalaryndan soň Isfendiýarhan özüniň esasy daýanjy – patyşa hökümetinden mahrum bolup, bir näçe wagt çetde galdy. Ýaş Hywalylar emele gelen amatly ýagdaýdan peýdalanmaga karar etdiler we reformalary aç-açan wagyz edip başladylar. 1917-nji ýylyň 5-nji aprelinde olar Isfendiýarhandan reformalar geçirmek baradaky manifeste gol çekmegi talap etdiler. Reformalar han häkimiýetini saklap galyp, emma Mejlis (deputatlar palatasy) we Nezirler geňeşi (Wezirler geňeşi) bilen çäklendirilen konstitusion monarhiýa döretmegi göz önünde tutýardy. Ýaş Hywalylar, şeýle hem, döwlet serişdeleriniň harçlanyşyny gözegçilik etmek üçin maliýe ministriligini döretmegi, suwy paýlamak ugruny reforma etmegi, hanlygyň ähli ýerinde täze usul mekdeplerini açmak üçin komitet düzmegi,



Muhammet Rahimhan II

demir ýollary gurmagy we poçta-telegraf aragatnaşygyny ýola goýmagy hem talap edýärdiler. Patyşa hökümetiniň goşunlarynyň kömeginden mahrum bolan Isfendiýarhan her dürli ýollar bilen häkimiýeti saklap galmak we wagtdan peýdalanmak maksadynda reformalary amala aşyrmak dogrusyndaky manifeste gol çekdi.

1917-nji ýylyň 26-njy aprelindeki Mejlisiň birinji sessiýasynda 30 hywaly deputat we türkmenlerden 7 wekil gatnaşdy. Mejlis wezirler geňeşini saýlady. Emma 2 aý geçmänkä hanyň ýolbaşçylygyndaky konserwatiw güýçler harby agdarylyşyk guraýarlar we Mejlisi dargadýarlar. Ýaş hywalylar hereketiniň ýolbaşçylary tussag edilip, olardan birnäçesi atyp taşlanýar.

Emma bu wakalara täze bir güýç – türkmen taýpalaryndan biriniň serdary Jüneyithan aralaşdy. 1918-nji ýylyň ýanwarynda 1,5 müň adamly atly otrýady bilen ol Hywany, soňra bolsa hanlygyň beýleki tümenlerini eýeleýär. Isfendiýarhany formal taýdan tagtda galdyrmak bilen Jüneyithan hanlykda özüniň diktaturasyny ornadýar. Tiz wagtdan onuň buýrugy bilen Isfendiýarhan öldürilip, onuň ýerine Seýit Abdulla tagta oturdylýar.



Isfendiýarhan

Russiýanyň hökümeti Hywada «rewolýusiýa» taýýarlap başlady. Bolşewikler tarapyndan eýelenip alnan Petro-Aleksandrowskde Kommunistik partiýa düzülip, agdarylyşyga taýýarlyk görülýär. Agdarylyşyk 1920-nji ýylyň 2-nji fewralynda bolup geçýär we ol taryhda «halk rewolýusiýasy» adyny aldy. 27-nji aprelde Sowetleriň birinji Bütin Hywa gurultaýy dört asyrdan köpräk höküm süren Hywa hanlygynyň ýerinde Horezm Halk Sowet Respublikasynyň (HHSR) düzülenligini yglan etdi.

Özüňizi synaň!

Isfendiýarhan – ... 1920-nji ýylyň 27-nji aprelinde ...
Konserwatiw güýçler – ... Reformalar – ...
Matýakup bişişen – ... 1912-nji ýylda ...
1910–1911-nji ýyllarda ...

Jemini jemleýäris!

- ▶ 1902-nji ýylda Matýakup bişişeniň gozgalaňy derbi-dagyn edildi.
- ▶ 1910-njy ýylda – täze han Isfendiýarhan «Reformalar taslamasy»ny yglan etdi.
- ▶ 1917-nji ýylyň apreli – Mejlisiň birinji sessiýasy, wezirler geňeşi düzüldi, birnäçe aýdan soň han tarapyndan dargadyp goýberildi.
- ▶ 1918-nji ýylyň ýanwary – Jüneyithan Hywany eýeledi.
- ▶ 1918-nji ýylyň oktyabrynda Isfendiýarhan öldürildi, tagta Seýit Abdulla çykdy
- ▶ 1920-nji ýylyň 27-nji aprelinde – HHSR-yň yglan edilmegi.



Adalgalaryň düşündirişi

Manifest (latynça) – hökümetiň möhüm waka mynasybetli halka eden ýazma ýüzlenmesi, kanuny güýje deň resminama.

Konserwatiw (latynça) – köne düzümiň tarapdarlary, özgertmelere we özgerişlere garşy çykyanlar.



Soraglar we ýumuşlar

1. Daýhanlaryň gozgalaňlary ýurduň galan ilatyna nähili täsir etdi?
2. Ýaş hywalylaryň we Ýaş buharalylaryň maksatnamalarynyň arasyndaky tapawutlaryny sanap beriň.
3. Isfendiýarhanyň şahsy gylyklary hakynda nähili netijä geldiňiz?
4. Hywa hanlygynyň synmagynyň sebäplerini sanap beriň.
5. Karta seredip XX asyryň başlaryndaky Orta Aziýanyň geosyýasy ýagdaýyny suratlandyryp beriň.



XX asyryň başynda Orta Aziýa

IX B Ö L Ü M

KOLONIYA ŞERTDE TÜRKÜSTANDA MEDENI DURMUŞ

38-Ş. BILIM ULGAMY. METBUGAT

Adaty tälim eda- ralary

XIX asyryň ikinji ýarymy we XX asyryň başlarynda Türküstan ülkesinde uzak taryhy döwrüň dowamynda şekillenip ösen bilim ulgamy dowam etdi. XIX asyryň ortalarynda başlanan basybalyjylyk ýörişleri netijesinde koloniya öwrülen Türküstanda ýerli ilatyň adata öwrülen bilim ulgamynda özgertmeler bolup başlady. Ülkäniň başga pudaklary ýaly bilim ulgamynda hem kolonial hökümetiň bähbitlerine hyzmat edýän syýasat ýöredilýärdi. Bu, ilki bilen, ýerli ilaty ruslaşdyrmak maksadynda açylan rus-tuzem mekdepleri we olaryň sanynyň çalt depginlerinde köpelip barmagynda görmegimiz mümkin.

Koloniya döwrüne çenli Türküstanda adaty bilim ulgamy yslam dininiň düzgünleri esasynda gurnalyp, mekdeplerde we medreselerde dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi bilimler hem öwredilipdir. Başlangyç bilim mekdeplerinde 5–6 ýylyň dowamynda okadylyp, arap elipbiýi, harplaryň okalyşy, aýdylyşy öwredilipdir. Soňky basgançakda Gurhanyň sürelerinden we aýatlaryndan ybarat bolan «Heftek» (ýagny Gurhanyň ýediden bir bölegini aňladýar) kitaby okadylypdyr. Şondan soň «Çar kitap» (dört kitap), ondan soň Sopy Allaýaryň «Risolai aziza», «Sabot ul-ojizin» kitaplary okadylypdyr. Bu kitaplary, esasan, okuwçylar tarapyndan ýat tutulypdyr. Sopy Allaýaryň eseri şygry görnüşinde ýazylan bolup, onda keramatlylaryň, pygamberleriň ömri hakynda gürrüň berilýär. Okuwçylar diňe bir özbek dilindäki däl, eýsem pars şahyry Hofiziň «Hoja Hofiz» diwanyny hem öwrenipdirler.

Onda ýokary bilim medreselerde berlip, onda dini-hukuk bilime eýe bolan hünärmentler taýýarlanylýdyr. Medreseleri tamamlanlardan yslam düzgünleri, Gurhan aýatlaryny we süreleriň mazmunlaryny



Adaty mekdepdäki okuw

doly özleşdirmek talap edilipdir. Karyhanalarda Gurhany ýat tutupdyrlar. Aýallar özbaşdak okadylyp, olara Gurhan, maşgala meseleleri, edep-ahlak we terbiýeden sapak berýän atynlar okadypdyrlar. Koloniýa döwründe köne mekdepler saklanyp galypdyr, emma bu mekdepler hökümetiň ünsünden düşüp, olara hiç hili serişde goýberilmeýärdi.



Özüňizi synaň!

Türküstanda adaty bilim ulgamy – ...
Başlangyç bilim – ...

Ýokary bilim – ...

Rus-tuzem mekdepleri

Rus imperiýasynyň dürli guberniýalaryndan Türküstana göçürilip getirilenleriň çagalaryna bilim bermek arkaly dolandyryş wekilleri bilen ýerli ilatyň arasynda aracylyk edýän terjimeçileri taýýarlamak göz önünde tutulypdyr. Şonuň bilen birlikde bu mekdepler arkaly ýerli ilatyň arasynda rus medeniýetini giňden ýaýratmaga hyzmat edýän bilim ulgamyny döretmäge hereket edildi. Bu wezipäni ýerine ýetirmäge Türküstanyň general-gubernatory G.Rozenbah (1884–1889) çynlakaý girişdi. Ol başlangyç mekdepleri, rus-tuzem mekdeplerini döretmegiň taslamasyny işläp çykdy. Birinji rus-tuzem mekdebi 1884-nji ýylda Daşkentde Seýitgany Seýitazymbaýyň öýünde açylýar. Ondan görelde alyp, başga baý adamlar hem öz öýlerinde şeýle mekdepleri açyp başlaýarlar. Ilki bu mekdeplere ýerli söwdagärler we telekeçiler öz perzentlerini okuwa beripdirler.

1911-nji ýyla gelip şeýle mekdepleriň sany 89 –a ýetýär. Emma bu mekdeplerdäki okadylyş usullary we derejesi Russiýanyň özündäki mekdepler bilen deňeşdirilende örän gowşakdy. Rus-tuzem mekdeplerinde okuw günü iki bölümden ybarat bolup, ilki bilen rus mugallymy (okuw, ýazuw, hasap), günün ikinji bölümünde bolsa ýerli ilat wekillerinden bolan mugallym okadýardy. 1896-njy ýylda Daşkentde birinji gimnaziýa açylyp, onda häzirki zaman ylymlary we gündelik durmuşda zerur bolan bilimler öwredilýärdi.

Ýatda saklaň!



G. Rozenbah başlangyç mekdepleri, rus-tuzem mekdeplerini döretmegiň taslamasyny işläp çykdy. Şu esasyda birinji rus-tuzem mekdebi 1884-nji ýylda Daşkentde, Seýitgany Seýitazymbaýyň öýünde açyldy.

Täze usul mekdepleri

Bu döwürde ölkedäki ýerli intelligentler, jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylary tarapyndan milli medeniýet, dini ynam, ýerli döpdessur we adalar esasyndaky täze mekdepler açylypdy. Beýle täze usuldaky jedit mekdeplerinde taryh, matematika, geografiýa, ene dili ýaly ylymlar hem okadylypdyr. Täze usul mekdepleriniň dini mekdep we medreselerden ýene bir tapawudy, onda diňe yslam dini we taryhy däl-de, eýsem ýerli – türk halklaryň taryhy hakynda hem bilim berlipdir. Türküstanda ilkinji jedit mekdepleri Buhara, Daşkent, Kokant, Andijan, Hywa ýaly şäherlerde açylypdy.

Täze usul mekdepleri jeditçilik hereketi, onuň öňdebaryjy wekilleriniň işi bilen birlikde ýerli ilatyň umummilli taglymlary, özbek halkynyň milli ruhy birligini pugtalandyrmaga hyzmat etdi. Jedit mekdepleriniň bilim ulgamynda okuwçylara Watan söýgi, milli döwletçilik, milli medeniýet, halkyň agzybirligi üçin jogapkärçiligi duýmak, ýurduň gülläp ösmegi üçin zähmet çekmäge we göreşmäge çagyrylan taglymlar siňdirildi.

Jeditleriň täze usul mekdeplerinden öz zamanasynyň bilimli alymlary, edebiýatşynaslary, hudožnikleri, şahyrlary, sungat işgärleri, magaryf işgärleri ýetişip çykdy. Meselem, şahyr akademik Gafur Gulam, şahyr we dramaturg Uýgun, Aýbek ýaly döwlet we medeniýet işgärlerini görkezmek mümkin.



Sadriddin Aýniý

Kolonial hökümetiň täze usul mekdeplerine garşy göreşi

Jeditleriň täze usul mekdeplerindäki milli taglymlara esaslanyp bilim bermegi ölkede hökümdar bolan kolonial hökümet tarapyndan berk gözegçilikde bolupdyr. Jeditçilik hereketi we olaryň bilim ulgamyny ölkede amala aşyrylýan kolonial hökümete berk garşylyk görkezip bilýän hereketlendiriji güýçligini düşünen administrasiýa olaryň işine aç-açan garşylyk görkezip başladylar.

Jeditleriň işini berk yzarlap başladylar. Islendik ýol bilen bolsa hem täze usuldaky mekdepleriň işine garşylyk görkezmäge hereket etdiler. Ölkede administrasiýanyň adyndan çykýan metbugat sahypalarynda täze usul mekdepleri tankyt edilip, olaryň işine nädogry baha berlen makalalar yglan edildi. Ilki bilen jedit mekdeplerinde türk we pars edebiýatlaryndan peýdalanmak gadagan edildi.

Okuw edebiýatlarynyň neşirlerine senzura ygylan edildi. Kolonial hökümetiň jeditlere garşy göreşine ýerli takwa dindar-ruhanylar kömekleşdiler. Täze usul mekdeplerine, aýratyn hem, dolandyryş wekilleri we kelte pikirli dindarlar garşy çykypdyr.

Netijede 1911-nji ýylda 50 –ä golaý jedit mekdeplerini ýapdylar. Jedit mekdepleriniň açylmagyna berk gözegçilik edilýärdi. 1913-nji ýyla gelip Buhara emirliginde ähli jedit mekdepleri ýapylypdyr.

Metbugat we žurnalistika

1870-nji ýyldan başlap Türküstan gubernatorlygynyň resmi neşiri bolan – «Туркестанские ведомости» we onuň özbek dilindäki goşmaçasy «Түркүстан welaýatynyň gazetini» yzygiderli çykyp durdy. Onuň redaktory kolonial ulgamyň ýaýradyjysy N. Ostroumowdy.

1906-njy ýylda Ysmaýyl Abidowýň redaktorlygynda ilkinji gezek özbek milli gazetini «Tarakkiý» neşir edildi. Gazetiň birinji sany çykan sene, ýagny 27-nji iýun häzirkiki wagtda Özbegistanda Metbugat we köpçülikleýin habar serişdeleri işgärleriniň güni hökmünde bellenilýär.

Jeditleriň hereketleriniň görünikli wekilleri bilim ulgamy bilen bir hatarda metbugatçylyk ugrunda hem uly işleri amala aşyrdylar. Muny ençeme gazetleriň emele gelmegi mysalynda hem görmek bolar. 1906-njy ýylda Ysmaýyl Abidowýň redaktorlygynda «Tarakkiý», şu ýyly Munawwerkoriniň redaktorlygynda «Hurşit», 1907–1908-nji ýyllarda Abdulla Awlanynyň redaktorlygynda «Şuhrat», Ahmetjan Bektemirowýň redaktorlygynda «Aziýa» gazetleri çap edildi. Magaryfçylygyň täze tolkununda 1913–1915-nji ýyllarda «Samarkant», «Sadoi Türküstan», «Sadoi Fergana», «Il baýdagy», «Geňeş», «Beýik Türküstan», «Turan» gazetleri, «Aýna» žurnaly, 1917-nji ýylda bolsa «Hurriýet», «Fergana sahypasy» ýaly köpçülikleýin habar serişdeleri hem peýda boldy. Bu döwürdäki neşirleriň arasynda «Sadoi Türküstan», «Sadoi Fergana» gazetleriniň milli öz-özüňe aň ýetirmekdäki rolu uly boldy. Onuň iki ýyllyk (1914–1915) işi dowamynda milli intelligentleriň Watanperwer gat-laklary tarapyndan milletiň azatlygy we gülläp ösüşini wasp edýän, ýalan dini düşüňjeler ýaly köne dogmatlygy garalaýan birnäçe makalalar ygylan edildi.

Adalgalaryň düşündirişi

Tuzem – ýerli halk, ýerli ilatyň kolonizatorlar tarapyndan atlandyrylyşy.

Matbuot (arapça – *basma eserler, neşirler*) – gazet, žurnal we kitaplar toplумы.

Gimnaziýa – käbir ylymlara ýöriteleşdirilen we olar boýunça çuňňur bilim berýän okuw edarasy. .



Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan medreselerinde bilim bermek näçe wagt dowam edipdir?
2. Rus-tuzem mekdeplerinde we jedit mekdeplerinde berilýän bilimiň arasynda nähili tapawutlar bolupdyr?
3. Jedit mekdeplerini gurnamak üçin hereket eden magaryfçylary sanap beriň.
4. Türküstan ülkesinde nähili metbugat neşirleri ýola goýlupdyr?

39-§. TÜRKÜSTANDA YLYM-BILIMIŇ ÖSMEGI

Taryh ylmyn-daky üstünlik

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda ylym ug-runda uly üstünlikler gazanyldy. Munda jeditleriň orny uly bolupdyr. Olar terbiýeçilik maksatlarda taryh pudagyndaky barlaglary ösdürmäge başlapdyrlar. Jeditleriň taryhy hanlar, soltanlar we emirleriň çalyşmagy hökmünde suratlandyrmagyň ýerine, halkyň taryhyň hakyky döredijisidigini okuwçylara tanyşdyryp başladylar.

Taryhçy we žurnalist Molla Alym Mahdum hajy «Taryhy Türküs-tan» («Türküstanyň taryhy») eserini ýazdy. Bu eser özbek dilinde çap-dan çykdy. Onda gadymky döwürden tä Türküstanyň XX asyryň başlary-na çenli bolan wakalaryň dünýewi ýylnamasy beýan edilendi. Bu kitap özbek dilindäki ilkinji taryhy eser hökmünde şöhrat gazandy.

Jeditler Türküstanda sowatly we kämil adamlary terbiýelemekde taryh ylmynyň ähmiýetini ýokary bahalaýardylar. Mahmutho-ja Behbudiy Türküstanyň ähli halkyna «häzirki dünýäde ýaşamak, bilimli, kämil we adyl» bol-mak üçin öz Watanyň taryhyny öwrenmeli diýen çagyryşy bilen ýüzlenipdi. Bu döwrüň ýene bir meşhur taryhçy alymy Muhammet Salyhdy. Ol 25 ýyllyk barlaglardan soň «Taryhy jeditai Daş-kent» (Daşkendiň täze taryhy) eserini ýazdy. Eser Daşkent şäheriniň XIX asyrdaky keşbiniň doly suratlandyrylmagy bilen gymmatlydyr.

Horezmli meşhur alym *Muhammet Ýusup*



Ulugbek observatoriýasy

Beýany hem nesillere iki sany uly taryhy eserini miras edip galdyrypdyr. Bular «Horezm taryhy» we «Şajarai Horezmşahy» eserleridir.

Rus barlagçylary hem ölkede taryh ylmynyň ösmegine duýarly goşant goşdular. Olardan biri gündogarşynas we arheolog W. Wýatkin (1869–1932) bolup, ol Samarkantda iş alyp barypdyr. W. Wýatkin ýerli taryhçylar bilen bilelikde köp wagtlap Ulugbek observatoriýasynyň ornuny gözleýär. 1908-nji ýylda observatoriýa binasynyň galyndylary we observatoriýa degişli esbap-enjamlaryň bir bölegini tapmaga miýesser boldy. Ol «Şohi-zinda», «Çopanata», «Afrosiýap korgoni» eserlerini ýazdy. Rus we özbek dillerini öwrenmek boýunça birnäçe kitaplaryň awtory boldy.

1895-nji ýylda gurnalan Arheologiýa höwesjeňleri gurnagynyň gatnaşyjylary ölkedäki taryhy ýadygärlikleri öwrenmäge girişdiler. Gazuw we barlag işleri az geçirilen bolsa-da, olar käbir arheologik obýektleri gözläp tapmak we ýadygärlikleri öwrenmek bilen meşgullanyp, bu ugra örän uly goşant goşdular.



Özüňizi synaň!

Molla Alym Mahdum hajy – ...
1895-nji ýylda ...

W. Wýatkin – ...
Muhammet Salyh – ...

Ýusup Beýany – ...

Tebigy ylymlaryň ösmegi

Orta Aziýany imperiýanyň bir bölegine öwrüldi diýip hasaplan kolonial hökümet ölkäni çalt özleşdirmek maksadynda ylmy ösdürmäge hem hereket etdi. Ilki bilen, 1867-nji ýylda sebitiň baş kartasyny çyzyp çykdylar. Çäkleri karta geçirmek we klimatyny öwrenmek maksadynda Daşkentde meteorologiýa stansiýasy guruldy. Hünärmentleriň ýetmezçiligi sebäpli uzak wagtyň dowamynda giň gerimli ylmy barlag işlerini ýola goýmak amala aşyrylmady diýen ýalydy. Diňe XIX asyryň 90-njy ýyllarynda we XX asyryň başlarynda Orta Aziýanyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmek bilen bagly bolan barlag işleri ösdi. Meşhur rus zoology we syýahatçysy N. A. Sewersew Pemiř dag ulgamyny öwrenip çykdy. Ol özüniň syýahaty dowamynda botanika we minerallara degişli nusgalary toplady. P. P. Semýonow-Týanşanskiý Týanşan dag gerişlerini öwrenip, buzlar, wulkanlar hakynda gyzykly maglumatlar toplady. A.P. Fedçenko Fergana jülgesini we Alaýy, şeýle hem, Zerewşan jülgesini hem-de Gyzylgumy barlap çykdy.

Ülkedäki ylmy barlaglar imperiýa üçin harby-syýasy ähmiýeti bilen birinji orunda durýardy. 1871-nji ýylda döredilen Orta Aziýanyň Alymlar jemgyýeti serişde ýoklugy sebäpli 1893-nji ýylda öz işini togtatmaga mejbur bolupdy.

Türküstanyň oba-hojlayk jemgyýeti has işjeň işleýärdi. Jemgyýetiň neşir etdirýän «Türküstanyň oba-hojalygy» žurnaly pudakdaky önümçilik, ýerleri suwarmak, daýhançylyk we ýerden peýdalanmak baradaky öňdebaryjy tejribeleri wagyz edýärdi. Oba hojalyk jemgyýeti koloniýanyň bähbitlerine esaslanyp, pagtaçylygy ösdürmek boýunça ylmy barlag işleri bilen meşgullanýardy. Ýerli klimat şertlerine uýgunlaşan özboluşly Orta Aziýanyň pagtasynyň täze sortunyň ilkinji hasyly ýetişdirildi.

1876-njy ýylda Daşkentde Türküstan muzeýi (häzirki Özbekistan taryhy döwlet muzeýi) açyldy. 1870-nji ýylda Daşkentde Türküstan halk kitaphanasynyň açylmagy hem Orta Aziýada ylmyň we medeniýetiň ösmegine uly täsir etdi. Ondaky kitaplaryň köpçüligi Türküstanyň taryhy we tebigatyna degişli gymmatly eserler bolupdyr.

Özüňizi synaň!

Orta Aziýa Alymlar jemgyýeti – ...
1876-nji ýylda – ...

1870-nji ýylda – ...
Rus ylmy barlag işgärleri – ...

Edebiýat

Bu döwürde birnäçe edebiýatyň görnükli wekilleri ýetişip çykdy. Şolardan biri özbek demokratik şahyry Ubaýdulla Salyh ogly Zawkiý bolup, onuň ýazan satirik goşgularynda patyşa hökümetiniň dolandyrylyşy we ruhanylaryň işleri tankyt edilýärdi. Zawkiý erkinligi we azatlygy wasp edýän goşgulary üçin zyndana taşlanýar.

Gündogar edebiýaty üçin adaty žanr – şygryýetdi. Türküstanda şygryýetiň şekli we mazmuny biri-birinden tapawutlanýan we käte biri-birine garşy bolan ylham we tankydy-realistik akym bardy. Şahyrlar we ýazyjylar öz döredijiliginde halkyň derdini, döwrüň wajyp meselelerini suratlandyrmaga çalşypdyr. Olardan *Mukymy*, *Furkat*, *Zawkiý*, *şahyr Anbar atyn*, *Awaz Otar ogly*, *Ahmet Danyş* we başgalaryň döredijiligini aýratyn tapawutlandyryp görkezmek mümkin. Goşgularyndaky dogruçylyk we sadalyk olary meşhur halk şahyrlaryna öwürdi.



Mukymy

Muhammet Eminhoja Mukymy Kokant şäherinde doglupdyr. Ol «Saýlow», «Tanapçylar», «Hapalak obasyndaky ilatýň hana arzy» we beýleki satiriki eserleri, «Kokantdan Fergana çenli», «Kokantdan Isfara çenli» ýaly ilkinji syýahatnamalaryň awtorydyr.

Anbar atyn hem Zawkiý ýaly erkinlik we garaşsyzlyk hakyndaky goşgulary bilen şöhrat gazandy. Şahyr Kokant şäherinde ýaşap, aýallaryň jemgyýetdäki we maşgaladaky hak-hukuksyz ýagdaýy barasynda aýj hakykaty ýazypdyr. Aýallaryň erkin we deň hukukly bolmagy üçin göreşe çagyranlygy sebäpli şäherdäki dine berlen adamlar tarapyndan urulýar we köp geçmän aradan çykýar. Özbek şahyrlarynyň goşgulary giň halk köpçüliginiň ýüreginden orun aldy. Bu şahyrlaryň goşgulary esasynda birnäçe aýdymlar döredildi.

XX asyryň başlarynda özbek edebiýatynda täze žanrlar peýda boldy. Proza bilen ýazylan eserler hem dünýä ýüzüni gördi. Aýratyn hem, jedit edebiýaty has çalt ösdi. Bu edebiýatyň mazmunynda ýurtdaky agyr ýagdaý we kolonial düzümiň eden-etdileri ýazgarylýar.



Özüňizi synaň!

Anbar atyn – ...

Mukymy – ...

Zawkiý – ...

Jedit edebiýatynda 1910-njy ýylda Abdulla Kadyry ilkinji proza eserlerini ýazdy. Şahyr özüniň hekaýalary, felýetonlary we pýesalary bilen Türküstan intelligensiýasynyň hem-de halk köpçüliginiň arasynda giňden tanaldy. Onuň «Juwanbaz» hekaýasy, «Bagtsyz giýew» pýesasy we birnäçe romanlaryny halk söýüp okap başlady.



Abdulla Kadyry

Prozada döredijilik etmek halk üçin iň düşnükli edebiýat görnüşidi. Şonuň üçin hem jeditler öz taglymlaryny giň köpçülige siňdirmek maksadynda proza žanryndan giňden peýdalanandyklary hem ýöne ýere dälidi. Jeditler barha halka ýakynlaşmagyň iň amatly ýoly hökmünde halk milli teatryny döretdiler. 1911–1913-nji ýyllarda Türküstanyň birnäçe şäherlerinde teatrlar açyldy. Ýazyjylar olar üçin pýesalar ýazdylar. Sahnada ýaňlanan ene dilindäki sözler we teatr aktýorynyň hereketleri halk köpçüliginde gudratly täsir serişdesine öwrüldi.

Jeditleriň teatrlarynda 1911–1917-nji ýyllarda 25 sany pýesa görkezildi, olar halk köpçüliginiň arasynda in meşhur eserlere öwrüldi. Şol wagtda spektakllaryň köpçüligi açyk sahnalarda goýlup, olary köp adamlar tomaşa edipdir. Ilkinji özbek tomaşaçylary üçin jeditleriň goýan pýesalary terbiýe mekdeplerine öwrüldi.

Jeditleriň ýolbaşçysy Mahmuthoja Behbudiý tarapyndan ýazylan meşhur pýesa – «Pederkuş»da atalaryň we çagalaryň biri-birine bolan rehimsiz gatnaşyklaryny suratlandyrýan ruhy garyplygy, mal-mülke berlen adamlaryň keşbi berk ýazgarylypdy. Onda ýat adatlaryň girip gelmegi jemgyýet üçin mukaddes bolan maşgalany ýumuryňlygy görkezilýär. Nusratulla Kudratullanyň galamyna degişli bolan «Toý» eserinde maşgala we şahsy dawalaryň sebäpçisi bolan käbir urp-adat we dāp-dessurlar tankyt edilýärdi. Pýesada maşgala başlygynyň sünnet toýy etmek üçin puly ýetmän galmagy sebäpli karzyna pul almagy we karzyny töläp bilmän soňunda hem karzdaryň gabalmagy hakynda görkezilýär.

Şunuň ýaly terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolan, ruhy taýdan baý edebiýat halkyň aňyny ösdürýän in möhüm serişde boldy. Onuň öňdebaryjy wekilleri bolsa bu pudagyň ösmegine özleriniň ullakan goşandyny goşdular.



Adalgalaryň düşündirişi

Meteorologiýa (grekçe) – Ýer atmosferasy, onuň aýratynlyklary we onda bolup geçýän fiziki hadysalar hakyndaky ylym.

Felýeton (fransuzça) – gündelik durmuşda bolup geçýän ýaman hadysalary tankyt edip ýazylan gazet ýa-da žurnal üçin makala.



Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstanda taryh ylmynyň ösüşi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
2. «Orta Aziýanyň alymlar jemgyýeti» näme üçin tiz wagtda ýapyldy?
3. Edebiýat ugrunda döredijilik eden görnükli wekilleri sanap beriň.
4. Jedit magaryfçylarynyň dramalary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
5. Jedit edebiýatynyň işi hakynda aýdyp beriň.
6. Jedit edebiýatynda şol döwre has bolan nähili taglymlar öňdebaryjylyk edýärdi?

Şu tema boýunça kiçijik esse ýazyň!

40-§. TEATR WE SAZ SUNGATY

Türküstanda halk teatry

Gadymy sungat görnüşlerinden iň gadyrlysy hasaplanan halk teatrynyň Buhara emirliginde, Hywa we Kokant hanlyklarynda özboluşly görnüşleri bardy. Meselem, Buhara emirliginde masgarabaz, gurjak teatry, tans ýaly sungat ugurlarynyň birleşmeleri emele gelipdi. Horezmiň teatrynda bolsa iki topar tomaşalar – gülküli we howply oýun görnüşleri has ösüpdir.

Halk teatry görnüşi taýdan dürli we baý bolup, olarda halkyň arasyn-dan çykan komik aktýorlar – gyzykçylar, gurjak oýnadýanlar, masgara-bazlar we başgalar öz hünärlerini görkezipdirler. Ynha şu teatrlarda we masgarabazlaryň tomaşalarynda, esasan, gysganç we açgöz baýlaryň, çalasowat mollalaryň, emelparaz bekleriň eden-etmişleri paş edilipdir. Köplenç bu tomaşalar wajyp wakalar suratlandyrylan satirik görnüşlerden ybarat bolupdyr. Olarda ýazma pýesalar bolmasa-da, halkyň agzeki döredijiliginiň önümi hökmünde ýatdan aýdylýan temalar sahnalaşdyrylypdyr. Sahna eserlerini, köplenç, sungat işgärleriniň özleri döredipdirler.

XIX asyryň ikinji ýarymynda birnäçe şäherlerde döp bolan teatr birleşmeleri emele geldi. Iň meşhurlary Kokantda Zakir işan, Buharada Tola masgara birleşmeleridi. Aýratyn hem, gurjak teatrlary has ösüp, olaryň esasy merkezinde Kaçal Pälwanyň obrazy durupdyr.



«Turan» truppasynyň agzalary. XX asyryň başy

**Türküstana Ýewropa
we rus teatrlarynyň
grip gelmegi**

Orta Aziýa Rus imperiýasy tarapyndan zabt edilenden soň, kolonial hökümet syýasy maksatlary göz önünde tutup, ülkede rus medeniýetini tiz depginlerde ösdürmäge hereket edip başlady. Munda diňe bilim ulgamy däl, eýsem teatr sungaty hem möhüm orun tutupdyr.

1870-nji ýylda Türküstan general-gubernatorlygy tarapyndan tekliplen Samara teatry ülkede birnäçe günlük tomaşalary görkezdiler. 1910-njy ýylda Samarkantda we Daşkentde rus aktrisasý W. F. Komissaržewskaýanyň ýolbaşçylygyndaky truppasynyň gastrollary bolup geçdi.

Türküstanda görkezilen beýle tomaşalar ülkedäki ýerli sungat işgärleriniň döredijiligine öz täsirini ýetirmän galmady. Öňdebaryjy magaryfçylar we jeditler özleriniň täze taglymlaryny ýaýratmak üçin drama teatrlarynyň uly mümkinçilikleriniň barlygyna göz ýetirdiler.

Tatar we Azerbaýjan truppalarynyň 1910–1912-nji ýyllarda Türküstanda bolup geçen gastrollary hem örän uly medeni waka öwrüldi. U. Gajibekowyň «Görogly», «Leýli we Mejnun» we «Arşyn mal alan» ýaly sazly pýesalaryny ýerli ilat gowy garşy aldy. Bu öz nobatynda ýerli teatryň ösmegine hem uly täsir etdi.



Kolizeý teatry. Daşkent. XX asyryň başy



**Jedit teatrynyň
emele gelmegi**

Özbek milli teatrynyň şekillenmeginde jeditleriň orny örän uly boldy. Birinji Prezident I.Karimow «Belent ruh-ýeňilmez güýç» eserinde: «Haçan-da milli medeniýetimiziň aýrylmaz bölegi bolan teatr sungaty barasynda söz baranda, beýik magaryfçy Mahmuthoja Behbudiniň: «Teatr – bu görelde mesgenidir» diýip, aýdan pikirini ýatlamak ýerliklidir» – diýip ýazýar.

Türküstanda 1911-nji ýylda ilkinji ýazma milli sahna eserleri döredildi. Mahmuthoja Behbudiniň «Padar-kuş», A. Samadowyň «Mahramlar», Fitratyň «Bir fransuz bilen buharaly bir müderrisiň çekişmesi» atly eserleri şulara degişlidir. Olaryň içinde, aýratyn hem, özbek milli teatrynyň dürdänesine aýlanan Behbudiniň «Pederkuş» dramasy örän möhüm ähmiýete eýe boldy.



Abdulla Awlany



**Hamza Hakimzada
Niýazy**

Türküstanda birinji özbek milli teatry Samarkant şäherinde Mahmuthoja Behbudiniň ýolbaşçylygynda döredildi. Bu truppada görkezilen ilkinji eser hem onuň «Pederkuş» pýesasy boldy. Özbek milli teatrynyň şekillenmeginde we ösmeginde beýik magaryfçy Abdulla Awlany we jeditler hereketiniň görnükli wekillerinden biri Hamza Hakimzada Niýazy uly hyzmat görkezdiler. 1914-nji ýylyň başlarynda Abdulla Awlany Daşkent şäherinde «Turan» diýip atlandyrylýan teatr truppasyny döretdi we onuň birinji sahnalaşdyrylan eseri hem «Pederkuş» pýesasy boldy. 1915-nji ýylda teatryň Türküstan şäherlerine eden gastrollary örän üstünlikli bolup geçdi.

1916-njy ýylda Kokant şäherinde Hamzanyň ýolbaşçylygyndaky höwesjeňleriň teatry döredildi. Onda görkezilen birinji spektakl Hamzanyň «Zäherli durmuş ýa-da yşk gurbanlary» pýesasy boldy. Bu pýesa özbek teatrynyň şekillenmeginde hem, özbek dramaturgiýasynyň emele gelmeginde hem möhüm ähmiýete eýe boldy. Teatr çuňňur mazmunly, sosial ähmiýete eýe bolan hadysa öwrüldi. 1916-njy ýyldan

başlap häzirki Milli teatryň esaslandyryjysy Mannon Uýgur we özbek teatrynyň birinji aktrisasy Masuma Karyýewa sungat älemine ilkinji gadam basdy. Şeýlelikde ýuwaş-yuwaşdan Andijanda, Hywada, Buharada hem ilkinji milli teatrlar açyldy. Buhara şäherindäki teatryň açylmagynda Mannon Uýguryň hyzmatlary uly boldy.

Teatrlarda uly sosial we ahlak meselelerine degişli bolan temalar sahnalaşdyryldy. Olarda adalatsyzlyk, ýowuzlyk, zulmy garalaýan taglymlar, tomaşaçylarda garşylyk we närazylyk duýgularyny oýarýan spektakllar görkezildi. Özbek teatry – özbek milli medeniýetiniň aýrylmaz bir bölegine öwürüldi. Teatr spektakllary, özboluşly we talantly aktýorlaryň döredijiligi özbek halkynyň tükeniksiz döredijilik mümkinçiliklerini ýüze çykardy.

Hudaýberen Diwanow 1878-nji ýylda doglupdyr. Ýaşlygyndan bilim almaga höwesli we döredijilikli talanty bilen saýlanyp durupdyr. Ol arap, pars we rus dillerini öwrenipdir. Höwesjeň yetginjek nemes dilini öwrenip başlapdyr we bu onuň gelejekdäki ykbalyny belgiläp beripdir.

Şeýlelikde, XIX asyryň ahrynda Horezmiň şol wagtdaky hökümdary Muhammet Rahymhan II nemes-mennonitleriniň birnäçe maşgalasyna ülkede ýaşamagyna rugsat beripdir. Olaryň in ýaşy ulusy Wilgelm Penner ýa-da ýerli adamlaryň dili bilen Panor babada hemme zada gyzyklanýan Hudaýberen birinji gezek fotoapparaty gören we ondan peýdalanmaga rugsat sorapdyr. Soňra Panor baba şägirdiniň üstünliklerinden hoşal bolup, oňa fotoapparatyny sowgat beripdir.

Şeýlelikde, 1903-nji ýylda Hudaýberen Diwanow Hywanyň minaralaryny we obadaşlaryny surata alyp başlapdyr. Ilki bilen bu dini ulamalaryň berk garşylygyna duş gelipdir. Emma fotosuratçyny her bir täzelige gyzyklanýan Muhammet Rahymhan II öz penasyna alypdyr. Ol diňe han däl, eýsem talantly şahyr we sazanda hökmünde taryhda galdy. Hökümdar Hudaýberene özüniň suratyny almagy buýrupdyr, soňra bolsa ony öz diwanyna işe teklip edipdir.

Saz sungaty

Adaty halk döredijiliginiň sazly eserleri asyrlaryň dowamynda saklanyp geldi. Halk saz sungatynda goşgy, ýalla, we lapar giňden ýaýrap-



Birinji özbek kino we fotooperatory Hudaýbergen Dewanow (1878–1940)

dyr. Goşgy, ýalla, laparlar degişme tansy we oýunlar bilen bilelikde ýerine ýetirilipdir. Tirmeler bolsa köplenç halk tarapyndan döredilen kyssalary ýerine ýetirýän bagşylaryň tarapyndan ýerine ýetirilip labyzly sazlary hem özünde jemläpdi, aýdym bolsa giň gerimli dürli saz heňlerine eýe bolan li-riki goşgular hasaplanýardy.

Halk klassyky şahyrlarynyň gazallary we goşgulary aýdymlar üçin tekst bolup hyzmat edýär. XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda özbek halkynyň saz sungatynda özünde lirik gahrymançylykly mazmundaky epik rowaýatlary jemleýän dessanlary («Görogly», «Alpamyş», «Gündogmyş», «Şasenem we Garyp», «Hasan we Dalli», «Rüstem we Öwez») aýratyn orun tutupdyr. Bu dessanlar dörtleme we goşgy gurluşyna eýe bolup, sazy beýlekilere seredende kiçi gerimli bolup bu sazda nota ýazgysy ulanylmandyr.

Halk sazandalary meşhur sazandalaryň elinde tälim alypdyrlar. Köp asyrlaryň dowamynda bolşy ýaly, bütin Gündogarda giňden ýaýran klassyky mukamlar saz sungatynyň nusgawy hazynasyny emele getiripdir. Mukamlar iri göwrümlü agzeki çalgylar (ýekelikde we çalgylar) eserlerdir.

Saz gurallary hem köp dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Olara mysal edip



Saz gurallary

kirişli-kemençeli saz gurallary (gyjak, gopuz, sato), tarly-çalynýan (domb-ra, dutar, tambur, ud, rybap), kakylp çalynýan saz guraly (çang), üflenip çalynýan naý (naý, surnaý), muştuk-üflemeli (kerneý), kakylk çalynýan-membranalary (dep, nagara, çindawul) ýaly saz gurallary giň ýaýrapdyr.

Türküstan ülkesiniň şol döwürdäki saz medeniýetinde ýekelikde we ansamblyň düzüminde çykyş etmek giň ýaýrapdyr. Kerneý, nagara ýa-da dep, ýagny gaty ýaňlanýan saz gurallary döp bolan baýramlarda, toý-dabaralarynda, köpçülikleýin tomaşalarda ulanylypdyr; sesi birneme pes bolan saz gurallary – surnaý, dutar, gyjak bolsa kamera (otagda) ýa-da konsertlerde (sahnada) peýdalanylypdyr.

Horezm mukam we saz mekdebi Hywa hany Muhammet Rahymhan II (Feruz)ýň döwründe has ösüpdir. Öz döwriň bilimli hökümdary bolan Feruz sungat işgärlerine uly mümkinçilikler döredip berip, olaryň işine howandarlyk edipdir. Bulardan başga saz sungatyny ösdürmäge degişli permanlar hem çykarypdyr.

Özüňizi synaň!



Halk dessanlary – ... Mukamlar – ... Muhammet Rahymhan II – ...

Taryhy resminama



«Biz kim, Horezm döwletiniň ýokary hakany Muhammet Rahymhan Soniý aşakdaky ýokary permana gol çekdik.

Horezm mukamlary halkyň eldegrilmesiz mülki diýip yglan edilsin. Bu ýokary permana şek getiren we mukamlary kemsiden ýa-da ony üýtgedip ýerine ýetiren her bir adam berk jezalansyn!»

1882-nji ýyl

Soraglar we ýumuşlar



1. Halk teatrlary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
2. Türküstan ülkesine rus teatrlary haçandan başlap gelip başlady?
3. Kokantda ilkinji höwesjeňler teatryny kim gurnady? Onuň guramaçysy hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
4. XIX asyryň ahyyrynda Türküstanda haýsy saz gurallary bolupdyr?
5. Horezmde mukamyň we saz sungatynyň ösmeginde Muhammet Rahymhan II-niň (Feruzýň) orny nämelerden ybarat bolupdyr?

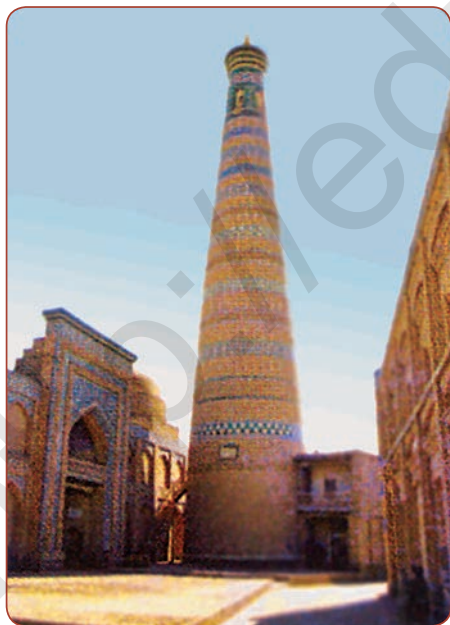
41-§. BINAGÄRÇILIK WE ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküstandaky ähli ykdysady krizis, özara uruşlar, Hywa hanlygynyň we Buhara emirliginiň gozgalaňçy toparlara garşy göreşi, şonuň ýaly, Rus imperiýasynyň harby ýörişleri diňe syýasy we ykdysady däl-de, eýsem medeni ösüşe hem özüniň ters täsirini görkezdi. Onuň netijesinde geljekdäki ölkäniň ösüşinde agyr yz galdyrdy. Bu täsiriň yzlary özbek binagärçiligine hem özüniň zyýanyny ýetirdi. Şeýle bolsa-da, bu döwürdäki milli binagärçilikde biri-birini gaýtalamayan we dürli-dürlülük hem-de adaty arhitektura saklanyp galdy.

Binagärçilik mekdepleri

XIX asyryň ahyrlarynda Buhara we Horezm binagärçiligi gadymy döpleri saklan halda zaman ruhy bilen baýlaşdyrylyp barylýdy. Köşk toplumlary, medrese, juma metjitleri, keselhana ýaly döwlet we jemgyýetçilik binalary, şeýle hem, uly minaralar gurlupdyr. Olary guranlar öz döwrüniň kämil binagärleri bolup, gadymy Buharanyň we Hywanyň taryhy binalaryny döretmek ýaly agyr, emma hormatly işe ýolbaşçylyk eden binakär bolan ata-babalarymyzyň nesilleridiler.

XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda atlary diňe Buha-
ra emirliginde däl, eýsem Hywa hanlygyny, Türküstanda we Horosanda hem meşhur bolan Oblokul we Ybraýym Hafizowlar, Möminjan Salyhow, Şirin Muradow ýaly birnäçe ussalar ýetişip çykypdyr. XX asyryň başlarynda gurlan Sitorai Mohi Hosanyň gurluşynda ýokarda atlary görkezilen binagärler, ussalar işjeň gatnaşypdylar. Bu toplumyň ýörite Aksaraý zalyna bezeg bermek işini Ussa Şirin Muradowyň ýolbaşçylygyndaky bir topar ussalar we gençkärler amala aşyrypdyrlar.



Yslamhoja minarasy

Horezm binagärçilik mekdebiniň proraby Odina Muhammet Myrat bolsa bezeg hem-de alibasterden ýasalan nagyşlar bilen bezemegiň syrlaryny ýetik bilipdir. Ussa külallar Nurmuhamet, Abdyjepbar, onuň ogly Sopymuhamet Niýaz we Abdullalarydy. Olar

ýönekeýje palçykdan örän nepis sungat eserlerini döretmek we tebigatdaky dürli derman we ösümliklerden tapylgysyz reňkler döretmek mümkinligini subut etdiler.

XX asyryň başlarynda gurlan Ýslamhoja minarasyny (1908–1910) döretmäge we ony gurmaga Isfendiýarhanyň baş weziri, bilimli ynsan Ýslamhoja ýolbaşçylyk etdi. Onuň gurduran minarasy Hywanyň buýsanjyna öwrüldi. Galyberse, Ýslamhoja öz döwriň bilimli medeniýet we döwlet işgäridi. Ol Horezmi dünýäniň iň ösen döwletleriniň hatarynda görmegi isläpdir, Watanyňy daşky dünýä bilen baglamaga hereket edipdir, öndebaryjy taglymlar bilen ylhamlanan adam bolupdyr.

Horezm binagärçilik mekdebiniň has tapawutly tarapy şulardan ybaratdy, ol hem bolsa, esasy girelgeleri potoloklary, burçlary örän näzik we nepis arap ýazuwlary bilen bezelipdir. Ussat hatdatlar bu ýazuwlary örän çeperlik bilen binanyň bezegine uýgunlaşdyryp ýazyp bilýärdiler. Agaç oýmakärligi bolsa gapy, derweze we sütünleri oýup bejerilýän nagyşlar bilen bezelip, şol binalaryň umumy görnüşine özboluşly görk bagyş edýärdi.

Fergana jülgesinde hem özbek halk binagärçiliginiň özboluşly pudagy bardy. XIX asyryň ikinji ýarymynda jülgäniň milli binagärçiliginde Ýewropa arhitektura usulyndaky binalaryny gurmak däplerini alyp geldi. Şeýle bolsa-da, XIX asyryň ahylarynda gurlan Andijan juma metjidi özüniň gurluşy bilen beýik milli binagärçilik nusgasy bolup galdy.

Ýatda saklaň!



Horezm binagärçiligi mekdebiniň tapawutly tarapy, ol hem bolsa esasy girelgeleri, potoloklary, burçlary örän näzik we nepisligi bilen tapawutlanyp duran halda hatdatlyk ýazgylaryny örän ussatlyk bilen uýgunlaşdyryp alyp barmagydy.

Özüňizi synaň!



Ýslamhoja minarasy – ...
Ussa Şirin Muradow – ...

Andijan juma metjidi – ...
Horezm binagärçiligi – ...

**Ýewropa stilindäki
binalaryň gurluşy**

Bu döwürde ölkä Ýewropa usulyndaky binagärçilik däpleri hem girip geldi. Gurluşyk işlerinde milli döp usullary bilen bir hatarda Ýewropa binagärçiligine



Sitorai Mohi Hosa

mahsus usullar hem ulanylyp başlandy. Meselem, halk binagärçiliginde döp bolan pagsa, toýun we ham kerpiç ulanmak bilen bir hatarda döwrebap dörtburçluk kerpiçler, faner, tünüke, aýna ýaly gurluşyk materiallaryndan giňden peýdalanyldyrlar.

Ýewropa binagärçiligine mahsus bolan käbir usullar şol döwürde gurlan Buhara emiriniň ýazky köşgi – Sitorai Mohi Hosa bilen birlikde Hywa hany Muhammet Rahymhan II tarapyndan gurlan Nurullabaý ady bilen atlandyrylan köşkde (1904–1912) hem göze görünýär.

Sitorai Mohi Hosa Buhara şäheriniň merkezinden 2,5 km günortada ýerleşen. Köşk Buhara emiri Alymhanyň ýazky köşgi bolupdyr. Mundan daşary emir daşary ýurt ilçilerini we rus wekillerini şu ýerde kabullapdyr. Saraýyň bir bölegi bolan Ak zalyň gurluşynda Ýewropa has gurluşyk usuly üstünlik edýär. Ak zal Buhara genç oýmakärligi sungatynyň iň soňky üstünlikleri esasynda ussa Şirin Muradowyň ýolbaşçylygynda ussalar tarapyndan iki ýylyň dowamynda işlenipdir. Hywadaky Nurullabaýyň saraýynda hem Günbatar binagärçilik däpleri üstünlik edýär. Saraý ýedi otagdan ybarat: garaşylýan zal, kabulhana, tagthana, zyýapathana we üç sany myhmanhana. Köşgüň gurluşy mynasybeti bilen rus patyşasy Nikolaý II iki sany ýörite lýustra we az kuwwat talap edýän nurkuwwat enjamyny sowgat edipdir. Kabulhanadaky belent gapylar, uly owadan aýnalar, parket pollar we peçler Ýewropa binagärçiligi bilen uýgunlaşdyrylypdyr. Daşky tarapy tekiz kerpiçler we feruza reňkli bezegler bilen şahmat tagtasy görnüşinde bezelipdir.

Bina gurluşygynda hem Günbatar, hem Gündogar binagärçiligi däplerinden peýdalanylypdyr. Türküstanyň basyp alnan iri şäherlerinde



Sitorai Mohi Hosa howlusi

we welaýatlarynda harby goşunlar üçin galalar, kazarmalar, harby-syýasy emeldarlar, generallar üçin ýewropaça usulyndaky karargähler gurlup başlandy. Daşkendiň Täze şäher bölümünde general-gubernatorlygynyň administratiw we başga binalary guruldy. Olar binagärçilik tarapdan gün-batar şertlerinde we usulynda gurlan binalardy.

Özüňizi synaň!

Sitorai Mohi Hosa – ...

Nurullabaý saraýy – ...

Şekillendiriş sungaty

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküs-tanda şekillendiriş sungaty Samarkant, Kokant, Bu-hara miniatýuraçylarynyň döredijiliginde ýüze çykdy (Ahmet Danyş, Abdulhalyk mahdum, S. Syddykow). Olar şekillendiriş sungatynyň adaty ösen görnüşini saklap galypdyrlar.

XX asyryň başlarynda däbe öwrülen diwara nagyş çekmekde ozal ulanylmadyk täze görnüşleri – ýüzüp barýan gämileriň, demir ýollaryň we haýwanlaryň şekilleriniň çekilip başlanmagydyr. Özbek halkynyň sungatynda asyrlar boýy dowam eden dini ynama esaslanan hyýaly maz-mundaky nakgashlykdan gönüden-göni real şekillendiriş sungatyna geçilip başlananlygy göze ilýär.

Özbek hudožnikleriniň ussatlygy küýzegärçilik önümlerini, geýimleri bezemekde, materiallar üçin laýyk bolan reňkleri saýlap almakda, gün-

delik durmuşda gerek bolýan zatlaryň ýüzüni gülli nagyşlar bilen bezemekde ýüze çykýardy. Olaryň taýýarlan önümleri nepislige, nagyşlarynyň owadanlygy bilen tapawutlanypdyr.

Amaly bezeg sungatynyň merkezi Buhara bolupdyr. Bu ýerde halkyň içinden çykan ussatlar bu sungatyň asyrlar boýy dowam edip gelýän döplerini diňe bir saklap galman, eýsem has-da ösdüripdirler. Buharaly ussalaryň islendik işleriniň öz aýratynlyklgy bolup, başga şäherlerde ýasalan enjamlardan tapawutlanyp durupdyr. Bu eserlere has bolan üstünlikler esasan hem reňkleriň we nagyşlaryň uýgunlaşmagydy. Ak reňk bagt we üstünlik belgisi, gyzyň reňk şatlygy we sagdynlygy aňladýardy. Reňkleriň we nagyşlaryň simwolikasy zergärlik önümlerinde, geýimlerde, gymmatbaha daşlary seçip almakda agdyklyk edipdir.

Ýatda saklaň!



XX asyryň başlarynda adaty diwara nagyş etmekde öň duş gelmedik sýužetler – ýüzüp barýan gämileriň, demir ýollaryň we haýwanlaryň şekilleriniň peýzažlary aralaşyp başlady.



Jemini jemleýäris!

- ▶ Sitorai Mohi Hosa – Buhara emiriniň ýazky saraýy.
- ▶ Nurullabaý köşgi – Gündogar we Günbatar döpleri esasynda guruldy.
- ▶ Buhara we Hywa hanlyklary – binagärçiligiň özboluşly usullary.
- ▶ Nagyş amaly sungatynyň merkezi Buharady.



Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküstan binagärçiliginde nähili özboluşlylygyny görmek bolar?
2. Buhara we Hywadaky binagärlik mekdepleriniň usullaryny tapawutlandyryp beriň.
3. Fergana jülgesinde haçandan başlap Ýewropa binagärçiligi döpleri güýçlendi?
4. Günbatar we Gündogar döpleri usulynda gurlan binalary sanap beriň.
5. Türküstanyň şekillendiriş sungaty koloniýa şertinde nähili özgerişler bolup geçdi?

NETIJE

XVIII asyrdaky üç hanlykdaky özara uruşlar, içki dawalar we tertipsizlikler ýurdumyzy eýeläp almak üçin basybalyjylara amatly şert döredip berdi. Netijede XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasy Türküstanyň halklaryny koloniýanyň täsirine saldy. Patyşa hökümeti ölkäni diňe bir syýasy-çäk taýdan zabt etmän, eýsem azatlyk söýüji, zähmetkeş halky hem ruhy taýdan boýun egdirmäge hereket etdi. Patyşa hökümeti tarapyndan yglan edilen syýasy düzüm ölkede kolonial hökümdarlygynyň berkarar bolmagyna we özbek milli döwletliligini ýok edilmegine gönükdirilen çäreler amala aşyryldy.

Bu durmuşyň rehimsiz bir kanunyýeti bar. Ýagny taryhy çylşyrymly we aýgytlaýjy öwrümde her hili millet we ilat öz agzybirligini we jebisligini saklap, öz milli bähbitleriniň ugrunda berk durup bilmese, jogapkärçiligi we hüşgärligini ýitirýän bolsa, netijede özüniň in uly, deňsiz baýlygy bolan garaşsyzlygyndan we azatlygyndan aýrylmagy şübhesizdir.

Hakykatdan hem, Rus imperiýasynyň basybalyjylygy birnäçe sebäpler bilen bir hatarda şol döwürde bar bolan harby-syýasy bidüzgünçilik, döwlet hökümdarlarynyň uzagy görüp bilmeýänligi, ruhy taýdan gowşaklygy netijesinde bolup geçenligini birnäçe taryhy mysallar esaslandyrýar. Bu ajy hakykat hemmämize, aýratyn hem, bu gün durmuş uly umyt we ynam bilen girip gelýän, siz ýaş nesillere hemişe sapak bolmalydyr.

Koloniýa ýyllarynda gurlan pagta çig malyny gaýtadan işleýän, magdan senagaty, pagtaçylyk senagaty, demir ýol transporty we başga pudaklar Rus imperiýasynyň senagatyny üpjün etmäge gönükdirilendi. Ynha şu kärhanalaryň önümleriniň alyp gidilmegi bu kärhanalary peýda görmäge we önümçiligi zamana görä ösdürmäge mümkinçilik bermedi.

Russiýadan alyp gellen senagat harytlary bilen bäsdeşligi sebäpli Türküstan hünärmentçiliginiň senetçilik önümçiligi krizise duçar bolýar. Bu bolsa öz gezeginde ölkäniň ykdysady taýdan Russiýa baknalygyny has-da güýçlendirdi.

Özbekistanyň Birinji Prezidenti Islam Karimow 1998-nji ýylda bir topar intelligentler bilen bolan duşuşygynda Türküstanda Rus imperiýasy tarapyndan geçirilen kolonial syýasatynyň netijelerini halys açyp görkezmek wezipesini öňe sürüp, şeýle soragy goýupdy: «... her taraplaýyn howsalaly, daşardan garanda halkymyz onuň medeniýeti, milli aňýeti, döp-dessurlary, durmuş ýörelgesi, has dogrusy, neslini ýok etmek gerek bolan şertde-de, birnäçe ýitgileriň öwezine bolsa hem, milletimiz özlüginini saklap galdymy ýa-da ýokmy?».

Elbetde, döwletimiziň ýolbaşçysynyň bu soragy jogapsyz galmady. Taryhçylar dersliklerde taryhy maglumatlar esasynda Rus imperiýasynyň basybalyjylarynyň görkezen agyr şertlerinde-de halkymyzyň özlüginini, milli gymmatlyklaryny, medeniýetini, döp-dessurlaryny we durmuş ýörelgesini saklap galandyklaryny okuwçylara düşündirýärler.

Koloniýa döwründe hem döwletimiz dolulygy bilen dünýä siwilizasiýasyndan bölünip galmady. Rus imperiýasynyň peýdalaryna hyzmat etse-de, dürli zawod we fabrikler, banklar, söwda guramalary hem-de demir ýol girip geldi.

Hakykatdan hem, kolonia şertlerinde ata-babalarymyzyň azatlyga, ösüşe we garaşsyzlyga bolan öňden gelyän umytlary sönmedi. Halkymyzyň ýüreginden çuňňur orun alan garaşsyzlyk we azatlyk duýgusy gitdigiçe gudratly güýje öwrüldi we ahyrky netijede Özbekistanyň garaşsyzlygynyň dabaralanmagy üçin berk esas taýýarlady.

JEMLEÝJI SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. XX asyryň başlarynda Orta Aziýanyň kartasy XIX asyryň ortalaryndaky ýagdaýdan nähili derejede üýtgedi?
Bu günki dünýä kartasy esasynda maglumatyňyzy analiz ediň.
2. 1868 we 1873-nji ýyldaky şertnamalar özbek döwletçiliginiň taryhynda nähili ähmiýete eýe boldy?
3. Rus imperiýasynyň basybalyjylygynyň Orta Aziýanyň halklarynyň durmuş derejesini üýtgeden faktorlaryny sanap beriň!
4. «Üç sany hanlyk kolonizatorlyga garşy birleşende...» diýen tema esasynda «debat» gurnaň!

M A Z M U N Y

<i>Giriş</i>	3
--------------------	---

I B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SYÝASY, YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞY

1-§. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa döwletleriniň çägi we ilaty	5
2-§. XIX asyryň ortalarynda özbek hanlyklarynyň administratiw dolandyryş ulgamy .	8
3-§. XIX asyryň ortalarynda özbek hanlyklarynyň sosial-ykdysady durmuşy	10
4–5-§§. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa ilatynyň medeni durmuşy	14

II B Ö L Ü M

RUS IMPERIÝASYNYŇ ORTA AZIÝANY BASYP ALMAGY

6-§. Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýany basyp almak üçin basybalyjylykly hereketleriniň başlanmagy	19
7-§. Daşkendiň basyp alynmagy	23
8-§. Türküstan general-gubernatorlygynyň döredilmegi	26
9-§. Buhara emirligine garşy harby hereketleriň başlanmagy	29
10-§. Buhara emirliginiň üstünden Rus imperiýasynyň protektoratynyň ornaşdyrylmagy	31
11-§. Hywa hanlygynyň üstünden Rus imperiýasynyň protektoratynyň ornaşdyrylmagy.....	36
12-§. Kokant hanlygynyň basyp alynmagy	39

III B Ö L Ü M

RUS IMPERIÝASYNYŇ TÜRKÜSTANDAKY KOLONIAL SYÝASATY

13-§. Türküstan general-gubernatorlygynyň syýasy-administratiw dolandyryş ulgamy	45
14-§. Türküstan ülkesinde Rus imperiýasynyň ýer-suw syýasaty	50
15-§. Türküstanda sud ulgamy we harby polisiýa tertibiniň ornaşdyrylmagy . . .	52
16-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda Türküstanda sosial-ykdysady ýagdaý	57

IV B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRYNDA TÜRKÜSTANDAKY MILLI-AZATLYK HEREKETLERI

17-§. Türküstanda milli-azatlyk hereketleriniň başlanmagy we onuň sebäpleri	61
18-§. Daşkentde «Mergi gozgalaňy»	65

19-§. Andijan gozgalaný	67
20-§. Milli-azatlyk hereketleriniň ähmiýeti	73

V B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLAR

21-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda garagalpaklaryň çäk taýdan ýerleşşi we sosial durmuşy	75
22-§. Salgytlar we borçlar. Halk gozgalanlary	78
23-§. Garagalpaklar Türküstan general-gubernatorlygynyň düzüminde	81
24-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda garagalpaklaryň medeniýeti	84

VI B Ö L Ü M

JEDITLER HEREKETI WE ONUŇ TÜRKÜSTANYŇ SOSIAL-SYÝASY WE MEDENI DURMUŞYNDAKY ÄHMIÝETI

25-§. Jeditçilik hereketiniň emele gelmegi	87
26-§. Jeditleriň maksatlary we wezipeleri	91
27-§. Jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylary we olaryň işi	93
28-§. Jeditçilik hereketiniň Türküstanyň sosial-syýasy we medeni durmuşyna täsiri.	97

VII B Ö L Ü M

TÜRKÜSTAN WE BIRINJI JAHAN URŞY

29-§. Birinji jahan urşunyň başlanmagy we onuň Türküстана täsiri	101
30-§. Türküstanda 1916-njy ýyldaky gozgalanýň başlanmagy	103
31-§. Jyzzak gozgalaný	106
32-§. Türküstanda 1916-njy ýyldaky wakalaryň netijeleri we ähmiýeti	108

VIII B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA BUHARA EMIRLIGI WE HYWA HANLYGY

33-§. Buhara emirliginiň döwlet gurluşy we sosial-ykdysady durmuşy	111
34-§. Ýaş buharalylaryň işi we Buhara emirliginiň ýatrylmany	117
35–36-§§. XIX asyryň ahry – XX asyryň başlarynda Hywa hanlygynyň döwlet gurluşy we sosial-ykdysady ýagdaýy	121
37-§. Hywa hanlygynyň ýatrylmany	129

IX B Ö L Ü M

KOLONIAL ŞERTDE TÜRKÜSTANDA MEDENI DURMUŞ

38-§. Bilim ulgamy. Metbugat.	135
39-§. Türküstanda ylym-bilimiň ösmegi.	139
40-§. Teatr we saz sungaty.	144
41-§. Binagärçilik we şekillendiriş sungaty.	150

Netije	155
------------------	-----

T – 49 **Tillabaýew Soýibjan, Zamonow Akbar.**

Özbekistanyň taryhy (XIX asyryň ikinji ýarymy — XX asyryň başlary): 9-njy synp üçin derslik / Jogapkär redaktor: D.A. Alimowa. – D.: «Sharq», 2019. – 160 s.

KBK 63.3(50)ya721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

O'ZBEKISTON TARIXI

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Terjime edenler *G. Abdullaýewa, K. Hallyýewa*
Redaktor *J. Metýakubow*
Çeper redaktor *B. Babajanow*
Tehniki redaktor *R. Nafasow*
Sahaplaýjy *M Athamowa*
Korrektor *J. Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 3-nji iýunynda rugsat edildi. Möçberi 70×90 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» garniturası. Kegli 11,5; 10 şponly. Ofset çap ediş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşirýat-hasap listi 9,0 1030 nusgada çap edildi. Buýurma № 464.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanası,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahýrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyp doldurylýar

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzedən ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýada бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çyzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

Özbekistanyň taryhy (XIX asyryň ikinji ýarymy — XX asyryň başlary): 9-njy synp üçin derslik / Jogapkär redaktor: D.A. Alimowa. – D.: «Sharq», 2019. – 160 s.

KBK 63.3(50)ya721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

O'ZBEKISTON TARIXI

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Terjime edenler *G. Abdullaýewa, K. Hallyýew*
Redaktor *J. Metýakubow*
Çeper redaktor *B. Babajanow*
Tehniki redaktor *R. Nafasow*
Sahaplayjy *M Athamowa*
Korrektor *J. Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 3-nji maýynda rugsat edildi. Möçberi 70×90 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» garniturasy. Kegli 11,5; 10 sponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşirýat-hasap listi 9,0. 154 nusgada çap edildi. Buýurma № 464-A.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**